

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία και Αρχαιολογία του Αρχαίου
Κόσμου: από την Απώτατη Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα»**

Ειδίκευση «Κλασική Αρχαιολογία»

**ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΣΤΟ ΣΟΥΝΙΟ. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ.**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΚΟΒΑΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑ

**Επόπτης: Χρύσανθος Κανελλόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής
Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ**

ΑΘΗΝΑ 2022

Οι ναοί του Ποσειδώνος στο Σούνιο. Επισκόπηση της Αρχιτεκτονικής.

Κοβάνη Δήμητρα

A.M.: 1561201901010

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΠΜΣ: «Αρχαιολογία και Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου: από την Απώτατη Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα.

Κατεύθυνση: Κλασική Αρχαιολογία

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

**Χρυσάνθος Κανελλόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
ΕΚΠΑ, επιβλέπων καθηγητής**

Δημήτριος Πλάντζος, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Στυλιανός Κατάκης, Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω πρωτίστως τον καθηγητή μου, κύριο Χρύσανθο Κανελλόπουλο για την καθοδήγησή του από τα προπτυχιακά έτη φοίτησής μου και έως το πέρας των μεταπτυχιακών σπουδών μου. Οι στοχευμένες και χρήσιμες παρατηρήσεις του για τα μεθοδολογικά ζητήματα για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής, τόσο στο πεδίο, όσο και στα μαθήματα απετέλεσαν το έναυσμα για την ενασχόλησή μου με αυτό το πεδίο. Το ενδιαφέρον του, οι παροτρύνσεις και οι συμβουλές του στάθηκαν πολύτιμοι αρωγοί για την διεκπεραίωση της διπλωματικής μου εργασίας.

Ευχαριστίες εκφράζω στους κυρίους Στυλιανό Κατάκη και Δημήτρη Πλάντζο για τη συμμετοχή τους στην τριμελή εξεταστική επιτροπή μου και τις εποικοδομητικές τους παρατηρήσεις σε όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο πρόγραμμα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην οικογένειά μου για τη διαρκή τους στήριξη και βοήθεια. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω στην Αργυρώ Κοντού, τη Λίνα Τσατσαρώνη και τον Μιχάλη Μπαρλαμπά για τη διαρκή ηθική τους συμπαράσταση και βοήθεια σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής της παρούσας εργασίας. Η υποστήριξη και οι συμβουλές τους διευκόλυναν τη διαδικασία μελέτης και ολοκλήρωσης της διπλωματικής μου εργασίας και τους ευχαριστώ θερμά.

Περίληψη

Στην παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζεται η αρχιτεκτονική των δύο ναών του Ποσειδώνος στο Σούνιο. Από την προναϊκή φάση του ιερού στην πρώιμη Αρχαϊκή εποχή σώζονται σχεδόν ακέραιος κούρος και θραύσματα τουλάχιστον άλλων τριών. Στην ώριμη Αρχαϊκή εποχή, πιθανόν το 510-490 π.Χ., οικοδομήθηκε ο πρώτος περίπτερος ναός του Ποσειδώνος, η κατασκευή του οποίου δεν ολοκληρώθηκε ποτέ εξαιτίας της εισβολής των Περσών το 480 π.Χ. Η καινοτομία στο σχεδιασμό του ναού οδήγησε σε σχεδόν ακριβή επανάληψή του στην Κλασική εποχή. Ο ναός της Αρχαϊκής εποχής, συνιστά ένα από τα πρώτα δείγματα του «κανονικού», λίθινου, δωρικού, περίπτερου ναού που απαντούν στον ελλαδικό χώρο. Για την Αττική, αποτελεί τον πρώτο ναό αυτού του τύπου που οικοδομήθηκε εκτός του κέντρου της Αττικής. Αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του ναού συμβαδίζουν με τις επιρροές της Κυκλαδικής αρχιτεκτονικής στην Αττική την περίοδο αυτή. Τη λατρεία στο ιερό του Ποσειδώνος, μετά την καταστροφή από τους Πέρσες θα εξυπηρέτησε κάποιος πρόχειρα κατασκευασμένος ναΐσκος, πιθανόν από *spolia*.

Στην Κλασική περίοδο, η ανέγερση του δεύτερου περίπτερου ναού του Ποσειδώνος, αυτή τη φορά από μάρμαρο, εντάχθηκε στο Περικλείο οικοδομικό πρόγραμμα της αναμόρφωσης των κατεστραμμένων από τους Πέρσες ιερών. Ο δεύτερος, μνημειακός ναός του Ποσειδώνος στο Σούνιο (444-440 π.Χ.) υιοθέτησε σχεδόν *απαράλλαχτη* την κάτοψη του προκατόχου του αλλά ενσωμάτωσε σε τέτοιο βαθμό στοιχεία της κυκλαδικής αρχιτεκτονικής, ώστε θεωρήθηκε πιθανή η εργασία κυκλαδικού εργαστηρίου σε αυτόν. Η επιλογή ιωνικών στοιχείων, όπως της ανάγλυφης, ιωνικής ζωφόρου του ανατολικού πτερού απέδωσαν το ναό στον αποκαλούμενο «Αρχιτέκτονα του Θησείου», ενώ στην πραγματικότητα συνιστούν την έκφραση του αττικού ιδιώματος που αναπτύχθηκε στην αρχιτεκτονική της περιόδου αυτής στην Αττική. Οι ιδιαιτερότητες της κάτοψης και διακόσμησης του ναού του Ποσειδώνος τον κατατάσσουν στους πλέον σημαντικούς ναούς για την εξέλιξη της ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Η παρακμή του ιερού από τη Ρωμαϊκή περίοδο κι εξής οδήγησε στην εγκατάλειψη και κατάρρευση του μεγαλύτερου μέρους του ναού. Μέλη του μεταφέρθηκαν στην Αγορά της Αθήνας και στους νεώτερους χρόνους σε χώρες του εξωτερικού. Το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων περιηγητών για τις αρχαιότητες εκφράστηκε με

απεικονίσεις του ναού και αναφορές σε αυτόν, αλλά και με αρπαγή του οικοδομικού υλικού του. Στη νεώτερη εποχή, οι έρευνες για την αρχιτεκτονική του ιστάμενου ναού οδήγησαν σε μερική αναστήλωσή του, η οποία προσέδωσε στο ιερό τη σημερινή του εικόνα.

Abstract

The purpose of this thesis is to examine the architectural characteristics of the two temples of Poseidon at Sounion. From the primary, original construction of the temple during the early Archaic period, one practically intact kouros, as well as fragments of at least another three have been discovered. During the latter Archaic period, estimated circa 510-490 BC, construction of the first peripteral temple of Poseidon was begun but was not completed due to the Persian invasion in 480 BC. The innovative design of the temple was repeated almost in its entirety during the Classical period. The archaic temple of Poseidon at Sounion is an indicative example of the early specimens of “canonical” Doric peripteral temple as seen in Greece. In the case of Attica, it is the first temple of its type that was constructed in the city outskirts. The temple architectural details are indicative of the influence of the Cycladic architecture of this period in Attica. As a result of the destruction caused during the time of the Persian war, worshippers used a makeshift, temporary shrine, probably constructed from *spolia*.

During the Classical period, reconstruction of the second peripteral temple of Poseidon, now using marble, was integrated in the overall reformation of the destroyed by the Persians parts of the temple. The original architectural plan in its entirety was adhered to in the reconstruction of the monumental temple of Poseidon at Sounion (444-440 BC), in addition to utilisation of cycladic architectural elements that suggest the cooperation of a cycladic workshop during construction. The use of ionic elements, such as the ionic frieze of the east pteron, give the impression that the so-called “Theseum Architect” was responsible for its design, while in reality, they are indicative of the architectural elements used during this period in Attica. The particularities of the architectural plan, design and decoration used on the temple of Poseidon, classify it as one of the most important temples as far as the evolution of hellenic architecture is concerned.

The deterioration of the temple from the Roman period to the present led to the abandonment and subsequent collapse of the larger part of the temple. Certain parts of the temple have been moved to the Athenian Agora, while more recently, parts were taken to foreign countries. Numerous illustrations and references to the temple have been made, due to the wide interest of both Greek and foreign travellers in ancient artifacts and architecture, however also parts of the materials used for its construction have been seized and removed from their original site. In recent times, research in the architecture of the still-standing parts of the temple has been instrumental in its restoration and present-day image.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	9
1. Εισαγωγικό σημείωμα.....	9
2. Γεωγραφική θέση – Γεωμορφολογία Σουνίου.....	11
3. Κατοίκηση στην περιοχή του Σουνίου.....	12
Κεφάλαιο Α.....	13
Α.1. Το Σούνιο στην Αρχαία Ελληνική και Λατινική Γραμματεία και Λογοτεχνία.....	13
Α.2. Ιστορική ανασκόπηση της έρευνας για το ιερό του Σουνίου από τον 17 ^ο αι. μ.Χ. κι εξής.....	17
Κεφάλαιο Β.....	21
Β.1. Λατρεία στη χερσόνησο του Σουνίου.....	21
Β.2. Άσκηση υπαίθριας λατρείας στο ακρωτήριο του Σουνίου – Το ιερό του Ποσειδώνος κατά την πρώιμη Αρχαϊκή Εποχή.....	22
Κεφάλαιο Γ.....	25
Γ.1 Το τέμενος του Ποσειδώνος και ο ναός κατά την Αρχαϊκή Εποχή.....	25
Γ.2 Ο ναός του Ποσειδώνος.....	27
Γ.2.1 Η υποδομή.....	27
Γ.2.2 Σχεδιασμός και κάτοψη.....	28
Γ.2.3 Οι κίονες της περίπτωσης.....	30
Γ.2.4 Ο θριγκός.....	33
Γ.2.5 Οι τοίχοι.....	35
Γ.3 Γενικές Παρατηρήσεις.....	35
Γ.4 Ανασύνθεση της εμφάνισης του ιερού.....	36
Γ.5 Αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαϊκού ναού σε μεταγενέστερες κατασκευές.....	37
Γ.6 Ιδεολογικά ζητήματα σχετικά με την κατασκευή του αρχαϊκού ναού.....	38
Κεφάλαιο Δ.....	39
Δ.1 Το ιερό από την καταστροφή των Περσών έως την ανέγερση του ναού στην Κλασική Εποχή.....	39
Κεφάλαιο Ε.....	40
Ε.1 Οι κυριότερες μελέτες του ναού για την Κλασική Εποχή.....	40
Ε.2 Το τέμενος - Χωροθεσία του ιερού.....	41
Ε.3 Το πρόπυλο.....	42
Ε.4 Οι στοές.....	43

E.5 Ο ναός του Ποσειδώνας	44
E.5.1 Υλικό κατασκευής- το λατομείο Αγριλέζας	45
E.5.2 Σχεδιασμός-Κάτοψη	47
E.5.3 Η κρηπίδα	50
E.5.4 Οι κίονες της περίστασης	51
E.5.5 Ο θριγκός	52
E.5.6 Το αέτωμα	54
E.5.7 Τα καταιέτια γείσα	55
E.5.8 Η σίμη	56
E.5.9 Τα ακρωτήρια	57
E.5.10 Η στέγη	58
E.5.11 Ο πρόναος	60
E.5.12 Η ανάγλυφη ιωνική ζωφόρος του προνάου	63
E.5.13 Ο σηκός	66
E.5.14 Η οροφή	67
E.5.15 Ιδιαιτερότητες του κλασικού ναού του Ποσειδώνας	69
E.6 Ο ναός του Ποσειδώνας και ο «Αρχιτέκτων του Θησείου»	72
Κεφάλαιο ΣΤ	75
ΣΤ.1 Ο ναός του Ποσειδώνας του Σουνίου στη Ρωμαϊκή εποχή	75
Κεφάλαιο Ζ	79
Ζ.1 Ο ναός του Ποσειδώνας στη νεώτερη εποχή	79
Κεφάλαιο Η	83
Η.1 Αναστηλώσεις και ανάδειξη του ιερού και του ναού του Ποσειδώνας	83
Συμπεράσματα	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	91
ΕΙΚΟΝΕΣ	103

Εισαγωγή

1. Εισαγωγικό σημείωμα

Στην παρούσα Διπλωματική Εργασία εξετάζεται το ιερό του Ποσειδώνος στο Σούνιο, με ιδιαίτερη έμφαση στην αρχιτεκτονική του αρχαϊκού και του κλασικού ναού. Αρχικά, στο εισαγωγικό τμήμα, θα γίνει σύντομη αναφορά γενικά για τη γεωγραφική θέση του Σουνίου και τους λόγους που οδήγησαν στην κατοίκηση της περιοχής από την Προϊστορική ήδη Εποχή και την ανίδρυση ιερών κατά την αρχαιότητα στο χώρο αυτόν. Έπεται παράθεση των αναφορών για την περιοχή του Σουνίου και το ιερό στην αρχαία Ελληνική και Λατινική Γραμματεία και τη Λογοτεχνία. Στη συνέχεια ακολουθεί αναφορά στο ιστορικό της έρευνας για τη μελέτη του ναού της Αρχαϊκής και της Κλασικής εποχής, ενώ καταδεικνύονται τα προβλήματα των πρώτων ερευνών του ιερού και ο τρόπος με τον οποίο αυτά επηρέασαν τη σύγχρονη έρευνα.

Στο κύριο μέρος επιχειρείται μία σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας του ιερού πριν από την ώριμη Αρχαϊκή εποχή, με αναφορές στην προναϊκή λατρεία, καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα που την πιστοποιούν. Ακόμη, εξετάζεται κατά χρονολογική σειρά η εξέλιξη του ιερού του Ποσειδώνος στην Αρχαϊκή εποχή και η συνολική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του ναού που ανοικοδομήθηκε πριν τα Περσικά, ενώ γίνεται αναφορά στις θεμελιώδεις έρευνες που επέτρεψαν την αποκατάσταση του αρχαϊκού ναού. Έπειτα, παρουσιάζεται η εικόνα του ιερού του Ποσειδώνος κατά το μεσοδιάστημα από την καταστροφή του αρχαϊκού ναού έως την ανέγερση του κλασικού και εν συνεχεία παρατίθεται η εξέλιξη του ιερού κατά την Κλασική Περίοδο και παρουσιάζεται η αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής μορφής του νέου ναού, όπως προέκυψε από εκτενείς και πολλαπλές μελέτες από τον 19^ο αι. μ.Χ. κι εξής.

Ακολουθεί αναφορά στο ιερό του Ποσειδώνος και το ναό κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, όπου και εντοπίζεται η αρχή της εγκατάλειψής του. Παρατίθεται κεφάλαιο που περιλαμβάνει τις αναφορές στο ιερό από σύγχρονους περιηγητές, από το 17^ο αι. μ.Χ. κι εξής, σκιαγραφώντας την ιστορία του χώρου από την εποχή της εγκατάλειψης και

έως την ανακάλυψη από τους σύγχρονους περιηγητές, στο πλαίσιο του Ρομαντισμού. Τέλος, αναφέρονται κατά χρονολογική σειρά οι παρεμβάσεις και οι αναστηλωτικές ενέργειες που έλαβαν χώρα στο ναό μετά την ανασκαφή του από τον Βαλέριο Στάη έως τη σημερινή εποχή. Της παρουσίας των παραπάνω θεμάτων έπεται παράθεση συμπερασμάτων σχετικά με την αρχιτεκτονική μορφή των δύο ναών και τις παρεμβάσεις που έχει υποστεί ο ιστάμενος ναός από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Τον πρωταρχικό στόχο της παρούσας έρευνας αποτελεί η συγκεντρωτική παράθεση της αρχιτεκτονικής του αρχαϊκού και κλασικού ναού. Όπως θα φανεί μετά την έκθεση του ιστορικού της έρευνας, οι πολυάριθμες μελέτες για την αρχιτεκτονική των δύο ναών βρίσκονται διάσπαρτες σε εγχειρίδια, καθιστώντας χαοτική την παρουσίαση της αρχιτεκτονικής τους μορφής. Αιτία της αποσπασματικής παρουσίας αποτελεί το γεγονός πως οι δημοσιευθείσες κάθε φορά έρευνες, ακολουθούσαν τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις των μελών των δύο ναών, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση υλικού του προγενέστερου ναού στον επόμενο χρονολογικά. Όπως θα φανεί, μέχρι ώρας, δεν υπήρξε κάποια συγκεντρωτική, αναλυτική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής μορφής των δύο ναών του Ποσειδώνος. Στόχος της παρούσας έρευνας αποτελεί η αυστηρά χρονολογική παρουσίαση της εικόνας του ιερού από την πρώτη στιγμή που πιστοποιείται λατρεία σε αυτό, έως και το διάστημα που ακολούθησε της εγκατάλειψης του κλασικού ναού και της απόσπασης μελών από αυτόν προς ενσωμάτωση σε άλλες κατασκευές, ως υλικό σε δεύτερη χρήση.

Παράλληλα, η συνολική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής των δύο ναών, κρίνεται αναγκαία, στο πλαίσιο ένταξής τους στις σύγχρονες θεωρίες που προέκυψαν μετά την ανακάλυψη και μελέτη πολλών ναών και φαινομένων, που αγνοούσαν οι παλαιότεροι μελετητές, λόγω της εποχής στην οποία έδρασαν. Η εξέλιξη της έρευνας περί της αρχιτεκτονικής των ναών έχει κάνει ραγδαία πρόοδο τις τελευταίες δεκαετίες, χάρη αφενός στη μελέτη πολυπληθέστερου υλικού, άγνωστου ίσως ακόμη στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αφετέρου εξαιτίας της αξιοποίησης νέων μεθόδων και εξοπλισμών στον τομέα της μελέτης της αρχιτεκτονικής. Οι έρευνες που ακολούθησαν εκείνες του προηγούμενου αιώνα, μας επιτρέπουν να προβούμε σε ασφαλέστερες αποκαταστάσεις της αρχιτεκτονικής μορφής των ναών, με μεγαλύτερη ακρίβεια στις μετρήσεις. Παράλληλα, η εμπλουτισμένη βιβλιογραφία των τελευταίων ετών, μας βοηθά ως προς την παράθεση περισσότερων παραλλήλων για τους εν λόγω ναούς και επιβάλλει την απόδοση των παλαιότερων στοιχείων της έρευνας με

σύγχρονη ορολογία. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η ένταξη των δύο ναών του Ποσειδώνος στο Σούνιο στο ευρύτερο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής της εποχής τους αλλά και η κατάδειξη της ιδιαιτερότητας του καθενός και ο τρόπος με τον οποίον επηρέασαν την εξέλιξη των αρχιτεκτονικών μορφών μεταγενέστερων κτισμάτων. Θεωρείται πως από την εποχή των πρώτων δημοσιεύσεων σχετικά με την αρχιτεκτονική του αρχαϊκού και του κλασικού ναού, πλέον, ζητήματα όπως το νησιωτικό ιδίωμα, η σχέση των τοίχων του σηκού με τους κίονες της περιστασης, η ύπαρξη μιας σειράς ναών που αποδίδονται σε έναν αρχιτέκτονα («Αρχιτέκτων Θησείου»), η μεταφορά μελών στην Αθηναϊκή Αγορά κατά τους Αυτοκρατορικούς χρόνους από διαφορετικές περιοχές της Αττικής, η σχέση του γλυπτού διακόσμου των ναών με την κάτοψή τους, ο διάλογος αλλά και ο ανταγωνισμός των πόλεων όπως εκφράστηκε μέσω της αρχιτεκτονικής των ναών, η μνημειοποίηση των ιερών ως μέσον προπαγάνδας και πολλά άλλα θέματα που σχετίζονται με την αρχιτεκτονική των ναών θα πρέπει να αναφερθούν εκ νέου, με βάση τα νέα δεδομένα, σε σχέση με τους δύο ναούς που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη.

2. Γεωγραφική θέση - Γεωμορφολογία Σουνίου

Το ακρωτήριο του Σουνίου, στο νοτιότερο άκρο της Αττικής (**Εικόνα 1**), αποτελούσε έκταση του Δήμου του Σουνίου¹. Ο δήμος του Σουνίου, εκτός από το ακρωτήριο καταλάμβανε μεγάλο τμήμα του Λαυρεωτικού ορεινού όγκου και διέθετε λιμάνια σε φυσικούς, ασφαλείς όρμους. Δυτικά του ακρωτηρίου υπάρχει ακόμη και σήμερα φυσικός όρμος αμμώδους παραλίας, ενώ ανατολικά ακόμη ένας όρμος παρείχε ασφάλεια από τους δυτικούς και νότιους ανέμους, ευνοώντας έτσι την ναυσιπλοΐα. Το τοπίο του Σουνίου παρουσιάζει αυτή την εικόνα ήδη από την αρχαιότητα, με μόνη διαφορά την αυξομείωση της στάθμης της θάλασσας κατά 2-3 μ. Η αυξομείωση αυτή, για το ακρωτήριο του Σουνίου, που βρίσκεται τουλάχιστον 60 μ. υψηλότερα από το επίπεδο της θάλασσας, δεν ήταν ικανή ώστε να αλλοιώσει την τοπογραφία του ιερού που αναπτύχθηκε στο υψηλότερο σημείο του ακρωτηρίου. Η στρατηγική αυτή θέση του ακρωτηρίου, στο πέρασμα από την ηπειρωτική Ελλάδα προς τις Κυκλάδες, κατέστησε την τοποθεσία εξαιρετικά σημαντική, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα

¹Για το δήμο του Σουνίου βλέπε γενικά Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2003· 2004· Τατάκη 2003.

συνεχούς κατοίκησης από την 6^η χιλιετία π.Χ. κι εξής για την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Αττικής και Λαυρεωτικής. Παράλληλα με τη σχέση με τη θάλασσα, ο πλούτος της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής, τόσο σε κοιτάσματα αργύρου, όσο και σε μάρμαρο, από την κοντινή περιοχή της Αγριλέζας, κατέστησε την περιοχή κατάλληλη προς κατοίκηση και εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών της πηγών.

3. Κατοίκηση στην περιοχή του Σουνίου

Για το ίδιο το Σούνιο, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα υποδεικνύουν συνεχόμενη κατοίκηση από την 3^η χιλιετία π.Χ. Πρωτοελλαδικοί τάφοι² ανακαλύφθηκαν από τον Δημήτρη Θεοχάρη στην ευρύτερη περιοχή του μετέπειτα τεμένους της Αθηνάς, ενώ η ανεύρεση δύο πρώιμων, μαρμάρινων κυκλαδικών ειδωλίων από τον Βαλέριο Στάη³ κατά τις ανασκαφές του στο χώρο των ιερών αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για τη δραστηριότητα στην περιοχή, ειδικά ως ενδιάμεσος σταθμός μεταξύ ηπειρωτικής Ελλάδας-Πελοποννήσου και Κυκλάδων. Από τις αρχαιολογικές ανασκαφές που πραγματοποίησε ο Στάης στα δύο τεμένη, εκείνα δηλαδή του Ποσειδώνος και της Αθηνάς, επιβεβαιώνεται η ανθρώπινη δραστηριότητα και κατοίκηση στην περιοχή του Σουνίου, όπως αποδεικνύει και η ανεύρεση σφραγιδολίθου από την Ύστερη Μινωική Ι περίοδο⁴. Γεωμετρική κεραμική ανακαλύφθηκε στο νεκροταφείο του Αγίου Πέτρου, δυτικά του ακρωτηρίου του Σουνίου. Όλα τα παραπάνω ευρήματα αποδεικνύουν τη διαρκή ανθρώπινη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή του Σουνίου και τις παρακείμενες ακτές από την τρίτη χιλιετία π.Χ. και έως τον 7^ο αι. π.Χ., από όπου πλέον υπάρχουν σαφείς ενδείξεις λειτουργίας ιερού στο ακρωτήριο.

²Θεοχάρης 1955, 287, σημ. 18.

³Στάης 1920· Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 10, σημ. 23.

⁴Sakellarakis 1976, 304, εικ. 15· Στάης 1917, 194-7, εικ. 8.

Κεφάλαιο Α

Α.1. Το Σούνιο στην Αρχαία Ελληνική και Λατινική Γραμματεία και Λογοτεχνία

Ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. συναντάται η πρώτη αναφορά σε ιερό του Σουνίου από τον Όμηρο (*Όδύσσεια*, γ 2778-285) όπου ο ποιητής αναφέρεται στο «Σούνιο ιρόν», λέγοντας πως εκεί ετάφη ο Φρόντις, πηδαλιούχος του Μενελάου, τον οποίο σκότωσε με τα βέλη του ο Απόλλωνας, όταν οι Έλληνες γυρνούσαν από τον Τρωικό πόλεμο και προσέγγιζαν το ιερό. Αν και δεν βρέθηκε κάποιος τάφος εντός του ιερού του Ποσειδώνας ή της Αθηνάς, ωστόσο μελετητές πιστεύουν πως ακόμη και αν υπήρξε, καταστράφηκε λόγω της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας που ακολούθησε στην περιοχή, ειδάλλως, η ύπαρξη του τάφου απετέλεσε για του Έλληνες έναν θρύλο που ξεκίνησε από τα λεγόμενα του Ομήρου. Η λατρεία του Φρόντιος στο ιερό της Αθηνάς κι εκείνο του Ποσειδώνας στο Σούνιο δεν έχει επιβεβαιωθεί, ωστόσο κάποιοι μελετητές επιχειρηματολογούν για την ύπαρξή της από την αρχαϊκή ήδη εποχή⁵.

Ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι*, 6.99) μιλά για την περιοχή του Σουνίου, επισημαίνοντας πως κατά τον απόπλου των Περσών το Σούνιο ήταν από τα μέρη που έπρεπε να περάσουν προσεγγίζοντας την Αττική. Οι αναφορές του Ηροδότου στο Σούνιο αφορούν κυρίως στη στρατηγική του θέση⁶, ενώ έμμεση αναφορά κάνει στο ιερό μιλώντας για την καταστροφή του από τους Πέρσες και την ανάθεση που έκαναν εκ των υστέρων οι Έλληνες των φοινικικών πλοίων στην Ισθμία, το Σούνιο και τη Σαλαμίνα⁷. Ο Σοφοκλής (*Αΐας*, 1235) μιλά επίσης για το ιερό του Σουνίου στο τρίτο στάσιμο της τραγωδίας του. Τον 5^ο αι. π.Χ. ο Ευριπίδης (*Κύκλωψ*, 285-295) αναφέρει το Σούνιο ως τόπο που λατρεύεται τόσο ο Ποσειδώνας, όσο και η Αθηνά, ενώ στο χωρίο αυτό δίνει ιδιαίτερη έμφαση και στην ύπαρξη των μεταλλείων του Λαυρίου, τα οποία πρόσφατα είχαν περάσει στον έλεγχο των Σπαρτιατών, αποτελώντας μεγάλο πλήγμα για την αθηναϊκή οικονομία⁸.

⁵Βλέπε Ridgway 1993, 69-70, όπου υποστηρίζει πως οι κούροι των δύο ιερών, που θα αναφερθούν παρακάτω, ήταν αφιερώματα προς αυτόν και Barletta 2017, 81 κ.εξ., όπου αναφέρονται ευρήματα σχετικά με τη λατρεία του ήρωα από το ιερό της Αθηνάς αλλά και του Ποσειδώνας. Για τη λατρεία στο ιερό του Ποσειδώνας του Φρόντιος Ονητορίδη από την αρχαϊκή ήδη εποχή και γενικά τη λατρεία στο ιερό βλέπε και Παπαθανασόπουλος 1983, 81 κ.εξ.

⁶Βλέπε Herod. 6.87.8· 6.90.4· 6.115.4· 6.116.1.

⁷ Herod. 8.121.7.

⁸Seaford 1984, 48· Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 11, σημ. 34.

Ο Θουκυδίδης⁹ (*Ιστορίαι*, 8.4.1) αναφέρει ότι το Σούνιο οχυρώθηκε κατά το ένατο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου για να προστατευτούν τα φορτία σίτου που περνώντας από εκεί θα έφταναν στην πόλη για τον ανεφοδιασμό της. Για την ισχυρή οχύρωση μιλούν και οι Δημοσθένης (*Περί Στεφάνου*, 38.8) αλλά και ο Λίβιος¹⁰. Ο Αριστοφάνης μιλά για τον Ποσειδώνα Σουνιάρατο (*Ίππης*, 551-560) και Ποσειδώνα Σουνιέρακο (*Όρνιθες*, 868) δηλαδή τον Ποσειδώνα που λατρευόταν στο Σούνιο και δίνει μία μοναδική μαρτυρία για το χτύπημα του ναού από κεραυνό στην εποχή του στις *Νεφέλες* του (398-403)¹¹. Ο Λυσίας κάνει λόγο για διαγωνισμούς πολεμικών πλοίων που λάμβαναν χώρα στην περιοχή (*Απολογία δωροδοκίας άπαράσημος*, 5.2). Ο Ξενοφών στα *Ελληνικά* του (5.1.23) αναφέρει το Σούνιο, όπως και ο Πλάτων στον *Κρίτων* (43.d.3).

Τον 4^ο αι. π.Χ. ο Ψευδο-Σκύλαξ [*Περίπλους*, 57.6] αναφέρεται στο Σούνιο¹² και την οχύρωσή του στο ίδιο πλαίσιο με τον Θουκυδίδη, ενώ κάνει και σαφή μνεία για την ύπαρξη ιερού του Ποσειδώνος. Τον 1^ο αι. π.Χ. ο Στράβων (*Γεωγραφικά*, 9.1.22)¹³ επισημαίνει την στρατηγική θέση της περιοχής και χαρακτηρίζει το Σούνιο ως έναν αξιοσημείωτο δήμο, ενώ ο Δίων ο Χρυσόστομος (*Λόγοι*, 6.3.1) τον 1^ο αι. μ.Χ. επαναλαμβάνει τη σημασία της θέσης του Σουνίου, καθώς, ως το νοτιότερο άκρο της Αττικής αποτελούσε το πέρασμα προς τον Πειραιά.

Το Σούνιο αναφέρει ακόμη ο Πλούταρχος στο *Περί φυγής* (601A), στον *Άρατο* (34.4.6.) και στο *Περί τής Ηροδότου κακοηθείας* (862C· 862E) και ο Αίλιος Ηρωδιανός [*Περί Καθολικής Προσωδίας*, 3.1.174· 3.1.344· 3.1.358· 3.1.360] τον 2^ο αι. μ.Χ., χαρακτηρίζοντάς το ως τον δήμο της φυλής των Λεοντιδών. Αναφορά στην περιοχή του Σουνίου συναντάμε και σε δύο χωρία του Λουκιανού (*Δίς κατηγορούμενος*, 8.1· 9.2). Ο Πολύβιος στις *Ιστορίες* του (34.7.13) αναφέρεται στο ακρωτήριο του Σουνίου, καθώς και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (*Βιβλιοθήκη Ιστορική*, 11.3.8), ο οποίος μιλά για τη γεωγραφία της περιοχής. Τον 2^ο αι. μ.Χ. αναφορά στο Σούνιο κάνει ο Κλαύδιος Γαληνός (*Περί θεραπευτικής Μεθόδου*, 14.10.46) και ο

⁹ Αναφορά στο Σούνιο κάνει σε ακόμη δύο χωρία (Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 7.28.1· 8.95.1).

¹⁰ Για τις αναφορές του Λίβιου στο Σούνιο βλέπε παρακάτω στο χωρίο για το Σούνιο στη Λατινική Γραμματεία και Λογοτεχνία.

¹¹ Για την αναφορά αυτή βλέπε και Plommer 1960, 233.

¹² Άλλες αναφορές του Ψευδο-Σκύλακος στο Σούνιο στα [*Περίπλους*, 51.5· 57.10].

¹³ Άλλες αναφορές του Στράβωνα στο Σούνιο στα χωρία 2.1.40· 2.5.21· 7.7.4· 7.7.13· 9.1.1· 9.1.2· 9.1.21· 9.2.3· 14.1.13.

Παυσανίας¹⁴ (*Αττικά*, 1.1.1· 1.28.2· *Κορινθιακά*, 2.8.6· *Φωκικά*, 10.25.2). Τον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί*, 6.104.13) σε έναν από τους διαλόγους που παραθέτει, αναφέρει την κατάληψη της ακρόπολης του Σουνίου, ενώ η περιοχή αναφέρεται και τον 3^ο αι. μ.Χ. από τον Φιλόστρατο (*Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, 3.23.21· *Ἀπολλωνίου Τυανέως Ἐπιστολαί*, 70.11). Περίπου το 500 μ.Χ. ο Στέφανος Βυζάντιος (*Ἐθνικά*, 64.11· 582.13 και αλλού), υπενθυμίζει πως το Σούνιο αποτελούσε το δήμο της φυλής των Λεοντιδών και θεωρούνταν ιερό από την εποχή του Ομήρου.

Οι αναφορές στην περιοχή του Σουνίου δεν λείπουν από τη Λατινική γραμματεία. Ο κωμικός ποιητής Τερέντιος το 2^ο αι. π.Χ. αναφέρεται στο Σούνιο στο ποίημά του *Ευνούχος* (110-20), ενώ ο Κικέρων (*Ad Atticum*, 7.3.126) σχολιάζει το χωρίο αυτό του Τερέντιου, επισημαίνοντας πως ο Πειραιάς και το Σούνιο δεν είναι πόλεις αλλά δήμοι. Ο ιστορικός Τίτος Λίβιος κάνει αναφορά στο Σούνιο στο 28^ο, 31^ο και 32^ο βιβλίο του της Ιστορίας Ιδρύσεως της Ρώμης (*Ab Urbe Condita*, 28.8.11· 31.23.3-4· 32.17.3). Ο Πλίνιος (*Naturalis Historia* II.4.24) τον 1^ο αι. μ.Χ. μεταξύ άλλων περιοχών αναφέρεται και στο Σούνιο ως *Capo Colonna*. Η αναφορά αυτή του Πλίνιου έχει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς η περιοχή του Σουνίου συναντάται ακόμη και στη νεώτερη εποχή των επισκέψεων των νεώτερων περιηγητών ως «Κάβο Κολώνες».

Από τις σημαντικότερες αναφορές της Λατινικής Γραμματείας που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας για το Σούνιο αποτελεί εκείνη του Βιτρούβιου στο περίφημο «Περί Αρχιτεκτονικής» (*De Architectura* 4.8.4), όπου κάνει λόγο για το ναό της Αθηνάς του Σουνίου, με την ιδιόμορφη κάτοψη. Το χωρίο αυτό του Βιτρούβιου αφορά ξεκάθαρα στο ναό της Αθηνάς Σουνιάδος και σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα των ανασκαφών του 19^{ου} και 20^{ου} αι. μ.Χ., επέτρεψαν στους σύγχρονους μελετητές να ταυτίσουν το ιερό στην κορυφή του ακρωτηρίου ως εκείνο του Ποσειδώνος, και όχι της Αθηνάς, όπως λανθασμένα θεωρούνταν από την εποχή του Παυσανία κι εξής. Η σύγχυση μεταξύ των ναών των δύο θεοτήτων προκλήθηκε από την αναφορά του Παυσανία (*Αττικά*, 1.1.1) πως στην κορυφή του ακρωτηρίου υπάρχει ναός της Αθηνάς Σουνιάδος.

¹⁴Για το χωρίο του Παυσανία, όπου αναφέρεται ο ναός της Αθηνάς και όχι εκείνος του Ποσειδώνος, καθώς και το πρόβλημα που δημιούργησε η αναφορά του αυτή στη νεώτερη έρευνα, βλέπε παρακάτω.

Ο Πausανίας, δεν φαίνεται να επισκέφτηκε τον χώρο των ιερών αλλά αντίθετα, μιλά για το ακρωτήριο και το ναό που βρίσκεται στην κορυφή, περιπλέοντας το Σούνιο, όταν κατέφθανε στην Αττική. Το χωρίο αυτό έχει προκαλέσει πολλές ερμηνείες, σχετικά με τη λανθασμένη αυτή παράθεση του Πausανία για το ναό της Αθηνάς και τους λόγους που ο περιηγητής δεν ανέφερε το ναό του Ποσειδώνος, ή λανθασμένα τον ταύτισε με εκείνον της Αθηνάς. Αρχικά, αξίζει να αναφερθεί πως την εποχή που ο Πausανίας έφτασε στην Αττική και αντίκρυσε διά θαλάσσης το ιερό του Σουνίου, ο ναός της Αθηνάς είχε ήδη καθαιρεθεί, και οι κίονες της περίπτωσης είχαν μεταφερθεί στην Αγορά της Αθήνας¹⁵. Επομένως, έχει υποτεθεί πως μετά την καταστροφή του ναού της Αθηνάς στους Αυτοκρατορικούς χρόνους, η λατρεία της συστεγάστηκε με εκείνη του Ποσειδώνος στο ναό του Ποσειδώνος, στην κορυφή του ακρωτηρίου. Με τη λογική αυτή, αν η υπόθεση για συστέγαση της λατρείας των δύο θεοτήτων ευσταθεί, ο Πausανίας δεν έκανε λάθος¹⁶.

Άλλη θεωρία σχετικά με το χωρίο του Πausανία, από το οποίο ξεκίνησε το πρόβλημα στην έρευνα, υποστηρίζει πως ο Πausανίας καταφθάνοντας στην Αττική με πλοίο, είδε πράγματι το ναό της Αθηνάς, ο οποίος επίσης βρισκόταν σε κορυφή λόφου, καθώς ο περιηγητής τον αναφέρει αμέσως μετά την περιγραφή του λιμανιού. Όπως υποστηρίζει ο Στάης, από το σημείο αυτό που έπλευσε ο Πausανίας πράγματι μόνον ο ναός της Αθηνάς θα ήταν ορατός¹⁷. Ο ανασκαφέας υποστήριξε επίσης για το ίδιο ζήτημα πως η αναφορά του Πausανία σε ναό της Αθηνάς, μπορεί να μην προκλήθηκε από τη σύγχυση μεταξύ των δύο ναών αλλά επισημαίνει πως ίσως ο περιηγητής αναφέρθηκε στο ναό του Ποσειδώνος σε άλλο χωρίο, το οποίο όμως δε διασώθηκε¹⁸. Έτσι, οι αναγνώστες των επόμενων εποχών θεώρησαν πως τα ορατά κατάλοιπα του ναού του Ποσειδώνος αφορούσαν στο ναό της Αθηνάς, από τον οποίο έλειπε πια η

¹⁵Dinmsoor Jr. 1971, 1. Αναλυτικά για την κατάσταση του ιερού όταν το είδε περιπλέοντας ο Πausανίας βλέπε στο κεφάλαιο για το ιερό κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή.

¹⁶Για την άποψη αυτή βλέπε Gruben 2000, 241.

¹⁷Στάης 1900, 126.

¹⁸Στάης 1900, 127. Στο ίδιο σημείο ο Στάης αναφέρει πως δεν είναι δυνατόν η παράλειψη του ναού του Ποσειδώνος να οφείλεται σε άγνοια του Πausανία σχετικά με το ιερό και το ναό αλλά πολύ περισσότερο θα μπορούσε να δικαιολογηθεί στο ανεξήγητο πλαίσιο που το κείμενο του περιηγητή παρουσιάζει και άλλες παραλείψεις εντυπωσιακών ναών, όπως εκείνου της Αθηνάς Αφαιάς. Για τον Στάη, ο λόγος που δεν αναφέρθηκε ο ναός του Ποσειδώνος από τον Πausανία, παρά την πιο εντυπωσιακή του εμφάνιση και την εξέχουσα θέση του στην κορυφή του ακρωτηρίου, θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού και όχι στην πιθανότητα ο περιηγητής να ταύτισε λανθασμένα το ναό του Ποσειδώνος με την Αθηνά ως λατρευόμενη θεότητα. Διεξοδικότερη ανάλυση του θέματος θα πραγματοποιηθεί παρακάτω, στο κεφάλαιο για το ιερό κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή, την περίοδο δηλαδή που ο Πausανίας έφτασε στην Αττική και τις συνθήκες που τότε επικρατούσαν στο ιερό του Ποσειδώνος.

περίσταση και άρα δεν θα μπορούσε να είναι ο ναός που επισημάνθηκε από τον περιηγητή. Το ζήτημα έλαβε τέλος, όταν αξιολογήθηκε εκ νέου το απόσπασμα του Βιτρούβιου για το ναό της Αθηνάς Σουνιάδος, οπότε με την ταύτιση αυτού μπόρεσε με βεβαιότητα, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και ευρήματα των ανασκαφών του Στάη του τέλους του 19^{ου} αι. μ.Χ. να ταυτιστεί με βεβαιότητα και ο ναός του Ποσειδώνας.

A.2. Ιστορική ανασκόπηση της έρευνας για το ιερό του Σουνίου από τον 17^ο αι. μ.Χ. κι εξής

Τα κατάλοιπα του κλασικού ναού από πολύ νωρίς κέντρισαν το ενδιαφέρον περιηγητών, ήδη από τη Ρωμαϊκή εποχή, εφόσον ήταν πάντοτε ορατά, από τη στιγμή δημιουργίας των δύο ναών και ακόμη και όταν το ιερό περιέπεσε σε εγκατάλειψη. Για τους περιηγητές της αρχαιότητας και τις αναφορές στην περιοχή και το ιερό του Σουνίου έγινε ήδη λόγος. Από την αναφορά του Ψευδο-Σκύλακος μέχρι το 17^ο αι. μ.Χ., με εξαίρεση τις αναφορές του Πausανία και του Βιτρούβιου σε ναούς των ιερών, η τύχη του ιερού του Ποσειδώνας και του ναού αγνοείται¹⁹. Για την ιστορία της έρευνας της νεώτερης εποχής, από το 17^ο αι. μ.Χ. κι εξής για το χώρο του ιερού του Ποσειδώνας θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί, πως εξαιτίας του χωρίου του Πausανία σχετικά με το ναό του Σουνίου, προκλήθηκε σύγχυση μεταξύ των ιερών της Αθηνάς και του Ποσειδώνας και οδήγησε πολλούς από τους επισκέπτες του ιερού του Ποσειδώνας να ονομάζουν «ναό της Αθηνάς» αυτόν που στην πραγματικότητα είναι αφιερωμένος στο Ποσειδώνα. Κάποιες πραγματείες που θα αναφερθούν παρακάτω αναφέρονται στο ναό της Αθηνάς, ενώ απεικονίζουν τα κατάλοιπα του ναού του Ποσειδώνας. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, το πρόβλημα διευθετήθηκε οριστικά μετά την ανακάλυψη επιγραφής από τον Στάη στις ανασκαφές του τον 19^ο αι. μ.Χ. που βρέθηκε στο ιερό της κορυφής του ακρωτηρίου και ανέφερε ρητά τον Ποσειδώνα ως το λατρευόμενο θεό του ιερού.

¹⁹Βλέπε Στάης 1920, 18. Όπως επισημαίνει ο Στάης, η ρητή αναφορά του ιερού του Ποσειδώνας στο Σούνιο από τον Ψευδο-Σκύλακα ήταν η τελευταία που σώζεται τουλάχιστον μέχρι σήμερα, πριν τις επισκέψεις περιηγητών στο ιερό, από τις οποίες αντλούμε εκ νέου στοιχεία για την κατάσταση του ναού από το 17^ο αι. πλέον κι εξής. Στο ίδιο χωρίο ο Στάης αποδίδει την καταστροφή του ναού, εκτός από τον ανθρώπινο παράγοντα, σε κάποιον σεισμό κατά άγνωστη χρονική στιγμή αλλά και στη φθορά από τις καιρικές συνθήκες, λόγω της θέσης του ναού και των συνεχών ριπών των ανέμων, στις οποίες από τη δημιουργία του υπήρξε απόλυτα εκτεθειμένος.

Από τους πρώτους που επισκέφθηκαν το ιερό του Ποσειδώνος το 1676 και το μνημόνευσαν στη νεώτερη εποχή ήταν ο George Wheeler²⁰, ο οποίος επεσήμανε την ερειπιώδη κατάσταση στην οποία βρισκόταν πλέον το ιερό και ο ναός. Το 1751 κατέφτασαν στην Αθήνα οι James Stuart και Nicholas Revett, οι οποίοι και παρέμειναν για κάποιο διάστημα, πραγματοποιώντας περισσότερα από 300 σχέδια αρχαιοτήτων στις περιοχές που επισκέπτονταν *in situ*. Στον τρίτο τόμο του έργου τους αναφέρεται το ακρωτήριο του Σούνιου. Το 1754 το Σούνιο επισκέφθηκε ο Julien David Le Roy²¹ (**Εικόνα 2**) και οι Richard Chandler και Nicholas Revett το 1765²². Σε απεικόνιση του ναού του Σούνιου προχώρησε και ο Edward Dodwell²³ μετά την επίσκεψή του στο ιερό το 1805.

Από τις πρώτες αναφορές στο ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο με πιο συστηματικό τρόπο έκαναν οι Society of Dilettanti²⁴, οι οποίοι προχώρησαν σε έρευνα και μερική ανασκαφή το 1812. Ακολούθησε το 1829 αποστολή με επικεφαλής τον Guillaume Abel Blouet²⁵ και προσπάθεια σχεδιαστικής απεικόνισης του ναού (**Εικόνα 3**). Ο Blouet προχώρησε στην δημοσίευση σχεδίων σχετικά με την κάτοψη του ναού και του προπύλου, ωστόσο τα σχέδιά του δεν μπορούν να θεωρηθούν ακριβή, καθώς στην κάτοψη του ναού δήλωσε περίσταση 6x13 κίωνων και το ανατολικό πτερό ως βαθύτερο από το δυτικό²⁶.

Ο Christopher Wordsworth το 1836 επεσήμανε τα κατάλοιπα ναού αφιερωμένου στον Ποσειδώνα, αναφερόμενος ωστόσο στα ερείπια του ιερού της Αθηνάς Σουνιάδος (**Εικόνα 4**). Το 1846 ο Ludwig Ross επίσης μελέτησε τα κατάλοιπα του ναού του Ποσειδώνος, τα οποία και αυτός λανθασμένα ταύτισε με το ναό της Αθηνάς. Το 1866 ο Leon Terrier²⁷ μέτρησε δύο σειρές κιονοκράνων, ενώ αναφέρθηκε και σε κατάλοιπα κτηρίου που απέδωσε σε ναό και στον περίβολο του ιερού. Το 1883 ο Habbo Gerard Lolling²⁸ σχολίασε τα κατάλοιπα του ιερού, καταλήγοντας στο ότι μάλλον δεν πρόκειται για ναό. Πληρέστερη μελέτη δημοσίευσε

²⁰Wheeler 1682, 448.

²¹Le Roy, 1770, 15, 22, πίν. 11.

²²Chandler 1776, 6.

²³Dodwell 1821, 67· Camp 2013, 62-5.

²⁴Society of Dilettanti 1817, 53-6· Society of Dilettanti 1840, 20-3, πίν. 9-16.

²⁵Blouet 1838, 15-20.

²⁶Όπως θα αναφερθεί παρακάτω, στην παρουσίαση του κλασικού ναού, ο ναός του Ποσειδώνος αποτελεί τη μοναδική περίπτωση ελληνικού ναού που το δυτικό πτερό είναι βαθύτερο από το ανατολικό. Η απεικόνιση του Blouet δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

²⁷Terrier 1866, 60-1.

²⁸Lolling στο Baedeker 1883, 120.

το 1884 ο Wilhelm Dörpfeld, μετά από ανασκαφή στο νότιο τμήμα και μέρος του ανατολικού τμήματος του ναού, καταλήγοντας στο συμπέρασμα περί της ύπαρξης αρχαϊκού προγενέστερου του κλασικού ναού. Τη μελέτη του συνόδευσε από σχέδια και μετρήσεις για τον αρχαϊκό ναό και κάτοψη του κλασικού. Στον ίδιο τόμο ο Ernst Fabricius σχολίασε τα γλυπτά του ναού του Ποσειδώνας στο Σούνιο²⁹. Το 1889 ο Arthur Milchhoefer³⁰ έκανε λόγο για τα θεμέλια ενός μνημειώδους κτηρίου, ενώ απαρίθμησε βάσεις κίωνων και δωρικά κιονόκρανα δύο διαφορετικών μεγεθών.

Από το 1897 κι εξής ξεκίνησε μια πιο συστηματική μελέτη του ιερού του Ποσειδώνας και συγκεκριμένα του ναού, με ανασκαφές και μελέτες που πραγματοποιήθηκαν από τον Βαλέριο Στάη³¹ και τον Αναστάσιο Ορλάνδο³² στο διάστημα 1897-1915, οι οποίες κατέληξαν σε δημοσιεύσεις για τον αρχαϊκό και τον κλασικό ναό. Από τις ανασκαφές αυτές προέκυψε και η ταύτιση του ναού στο υψηλότερο σημείο του ακρωτηρίου από τον Στάη, εξαιτίας μαρμάρινης επιγραφής³³ του 298/7 π.Χ. που ανακαλύφθηκε, αναφερόμενης στον Ποσειδώνα ως τον λατρευόμενο θεό στο ιερό.

Έκτοτε πληθώρα μελετών έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το σχέδιο, την αρχιτεκτονική μορφή και τα γλυπτά των ναών³⁴. Αναφέρονται οι πραγματείες του William Hugh Plommer³⁵ και του William Bell Dinsmoor Jr³⁶. σχετικά με λεπτομέρειες της αρχιτεκτονικής του ναού, η έρευνα των Jessica Paga και Margaret Miles³⁷ για τον αρχαϊκό ναό κι εκείνη των Χρύσανθου Κανελλόπουλου και David

²⁹Fabricius 1884, 338-53.

³⁰Milchhoefer 1889, 30.

³¹Οι αναφορές του Στάη στα ευρήματα των ανασκαφών από το χώρο του ιερού του Ποσειδώνας δημοσιεύτηκαν στα *Πρακτικά* από το 1897 κι εξής, στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1900 με μεγαλύτερη ανάλυση και στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του 1917. Το 1920 εκδόθηκε τόμος της Βιβλιοθήκης της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας που περιελάμβανε συγκεντρωτικά έκθεση για το τέμενος του Ποσειδώνας και αυτό της Αθηνάς.

³²Οι μελέτες του Ορλάνδου για τα επιμέρους στοιχεία της αρχιτεκτονικής του κλασικού ναού δεν συμπεριελήφθησαν σε έναν τόμο. Για το αέτωμα του ναού του Ποσειδώνας βλέπε Ορλάνδος 1915, που απετέλεσε τη Διδακτορική του Διατριβή για τους τοίχους και την οροφή Ορλάνδος 1917 για τη γραπτή αρχιτεκτονική διακόσμηση Ορλάνδος 1961.

³³*IG II² 1270*, Στάης 1899, 98. Όπως αναφέρει η Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη (Theodoropoulou-Polychroniadi 2015, 4, σημ. 8) η ανακάλυψη της επιγραφής και η ταύτιση με τον λατρευόμενο θεό απετέλεσε μείζον θέμα ακόμη και στον ελληνικό τύπο της εποχής, με αναφορά στην *Εστία*, στις 31/7/1899.

³⁴Εκτός από τις θεμελιώδεις έρευνες που θα αναφερθούν αμέσως παρακάτω, αναφορές σε πολλές ακόμη έρευνες που φώτισαν πτυχές της εξέλιξης του ιερού ανά περίοδο θα αναφέρονται στα ανάλογα κεφάλαια για την κάθε εποχή που θα εξετάζεται αναλυτικά παρακάτω.

³⁵Plommer 1950· 1960· 1976.

³⁶Dinsmoor Jr. 1971· 1974· 1982 και σε πολλές άλλες δημοσιεύσεις. Αναφορές του Dinsmoor στο ναό του Ποσειδώνας σε πολλές δημοσιεύσεις του για το ναό του Άρεως της Αγοράς ή για το Ηφαιστείο και αλλού (Dinsmoor 1940· 1950· 1975).

³⁷Paga και Miles 2016.

Scahill³⁸ για το ίδιο θέμα· η πραγματεία της Barbara Barletta³⁹ με συμβολή των Homer Thompson και Dinsmoor Jr. σχετικά με το ιερό της Σουνιάδος Αθηνάς, όπου ωστόσο αντλούμε χρήσιμες πληροφορίες για τα μέλη του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος που κατέληξαν στο ιερό της Αθηνάς αλλά και γενικά στοιχεία για τους δύο ναούς του Ποσειδώνος. Σχετικά με το γλυπτό διάκοσμο του ναού του Ποσειδώνος, εκτός από εκείνη του Fabricius, πρέπει να αναφερθεί ιδιαίτερα η μελέτη του Άγγελου Δελιβορριά⁴⁰ κι εκείνη της Ιφιγένειας Λεβέντη⁴¹ σχετικά με την ιωνική ζωφόρο του κλασικού ναού. Παράλληλα, οι δημοσιεύσεις σχετικά με τα αναθήματα που βρέθηκαν στο ιερό του Ποσειδώνος δίνουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του ιερού στην εποχή της ακμής του, τόσο για την Αρχαϊκή, όσο και για την Κλασική εποχή. Από αυτές αναφέρεται ξεχωριστά η Διατριβή του Γεώργιου Παπαθανασόπουλου⁴² του 1983 σχετικά με τους κούρους του ιερού, οι οποίοι ανακαλύφθηκαν το 1907 στις ανασκαφές του Στάη.

Όπως φάνηκε από τη σύντομη επισκόπηση του ιστορικού της έρευνας για το ιερό του Ποσειδώνος του Σουνίου και τους δύο γνωστούς ναούς, το ιερό αυτό από πολύ νωρίς προκάλεσε το ενδιαφέρον των ερευνητών, οι οποίοι προσπάθησαν να προβούν σε αναπαραστάσεις της αρχιτεκτονικής μορφής των κτηρίων του και γενικά στην ανασύνθεση της εικόνας του. Ωστόσο η διάσπαση των πληροφοριών σε πολλά εγχειρίδια και οι διάσπαρτες έρευνες των επιμέρους στοιχείων της αρχιτεκτονικής του ιερού δε διευκολύνουν τη σύγχρονη έρευνα. Για το σκοπό αυτό, κρίνεται αναγκαία μία εκ νέου και συνολική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του ιερού του Ποσειδώνος, κατά αυστηρά χρονολογική σειρά, στην οποία θα γίνει προσπάθεια να συμπεριληφθούν όλα τα νέα δεδομένα σχετικά με τα φαινόμενα που διέπουν την αρχιτεκτονική των δύο γνωστών ναών του ιερού. Η σύγχρονη αυτή θεώρηση, έχει βασιστεί αποκλειστικά στις προηγούμενες μελέτες, τις οποίες έχει προσπαθήσει να συμπεριλάβει και δεν προέκυψε από νέα, επιτόπια έρευνα και μετρήσεις στο χώρο του ιερού από την συγγραφέα.

³⁸Kanellopoulos και Scahill 2021.

³⁹Barletta 2017.

⁴⁰Delivorrias 1969.

⁴¹Leventi 2009.

⁴²Παπαθανασόπουλος 1983.

Κεφάλαιο Β

Β.1. Λατρεία στη χερσόνησο του Σουνίου

Η άσκηση υπαίθριας λατρείας στη χερσόνησο του Σουνίου πιστοποιείται ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους. Η ανεύρεση του μινωικού σφραγιδόλιθου που αναφέρθηκε, σε συνδυασμό με την ανεύρεση χάλκινου ειδωλίου του συριακού θεού Resher και ενός ακόμη χάλκινου ειδωλίου με σπείρες από τον Στάη, κατά τις ανασκαφές του στο μετέπειτα ιερό του Ποσειδώνας, εντός αποθέτη⁴³ στη νοτιοανατολική γωνία του ιερού του ακρωτηρίου, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ιερού από την Μυκηναϊκή Εποχή.

Η αναφορά του Ομήρου στην Οδύσσεια για την περιοχή του Σουνίου ως «Σούνιον ιρόν» οδηγεί στο συμπέρασμα πως και τον 8^ο αι. π.Χ. στο ακρωτήριο του Σουνίου υπήρχε λατρευτική δραστηριότητα, προφανώς με κάποια προναϊκή μορφή. Όπως αναφέρεται στην Οδύσσεια, κατά την επιστροφή των Αχαιών από τον Τρωικό πόλεμο, όταν προσέγγιζαν στο Σούνιο, ο Απόλλωνας σκότωσε με τα βέλη του τον Φρόντι Ονητορίδη, συμπολεμιστή του Μενελάου και πηδαλιούχο του πλοίου στο οποίο μετέβαιναν μεταξύ άλλων και ο Μενέλαος. Ο Φρόντις ετάφη στο Σούνιο, ορίζοντας την απαρχή της λατρείας του στο ιερό. Αν και αρχαιολογικά η υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται απόλυτα, ωστόσο η ύπαρξη κούρων του 7^{ου} αι. π.Χ. εντός ελλειψοειδούς περιβόλου, στο χώρο του ιερού της Αθηνάς πριν τη δημιουργία ναού επιβεβαιώνει για κάποιους ερευνητές την άσκηση υπαίθριας λατρείας κατά την εποχή αυτή στο ιερό, αφιερωμένης στον ήρωα. Από τα ευρήματα των ανασκαφών του Στάη του τεμένους της Αθηνάς, που θα μπορούσε να σχετίζεται με τη λατρεία του ήρωα Φρόντιος, αξίζει να αναφερθούν οι πήλινοι, γραπτοί, πρωτοαττικοί πίνακες, ένας εκ των οποίων χρονολογείται στο 700 π.Χ. περίπου και αποδίδεται στο Ζωγράφο του Αναλάτου (**Εικόνα 5**). Ο πίνακας απεικονίζει πλοίο με γενειοφόρο κυβερνήτη και πλήρωμα ασπιδοφόρων οπλιτών. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζουν αιχμές δοράτων και βελών, ξίφη, χάλκινα και πήλινα ομοιώματα οπλιτών, ασπίδων, τριπόδων και αλόγων, ανδρικές προτομές αλλά και μικρός μολύβδινος κούρος. Όλα τα παραπάνω ευρήματα αποδεικνύουν πως στο τέμενος αυτό ασκήθηκε ανδρική, πολεμική λατρεία με χθόνιο χαρακτήρα από τον 8^ο ήδη αιώνα π.Χ.

⁴³Στάης 1917, 194-7, εικ. 8-9.

B.2. Άσκηση υπαίθριας λατρείας στο ακρωτήριο του Σουνίου – Το ιερό του Ποσειδώνα κατά την πρώιμη Αρχαϊκή Εποχή

Μπροστά από την ανατολική πλευρά του μεταγενέστερου, κλασικού ναού ανασκάφηκε το 1906 «βαθύ ρήγμα ανώμαλου, μάλλον τριγωνικού σχήματος», όπως αναφέρει ο Στάης, εντός του οποίου βρέθηκαν θαμμένα στην τεχνητή επίχωση μετά τα Περσικά, δύο κολοσσιαία αγάλματα μαρμάρινων κούρων⁴⁴ του 600 π.Χ. περίπου, από ναξιακό μάρμαρο και τέσσερα βάθρα αρχαϊκών αγαλμάτων, τρία εκ των οποίων σώζουν και την πλίνθο με συμφυή τα άκρα των ποδών των αγαλμάτων που φιλοξενούσαν⁴⁵. Το ένα από τα δύο κολοσσιαία αγάλματα (κούρος Α⁴⁶), ύψους 3,004 μ.⁴⁷ (3,265 μ. με τη βάση του), είναι αυτό που σήμερα ονομάζουμε «Κούρο του Σουνίου» (**Εικόνα 6**), το οποίο βρέθηκε με αποσπασμένους εν μέρει τους βραχίονες και τις κνήμες και συμπληρώθηκε από τον γλύπτη Παναγιώτη Καλούδη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου και μεταφέρθηκε μετά την ανεύρεσή του⁴⁸. Αργότερα συγκολλήθηκε τμήμα της κόμης που βρέθηκε το 1958 στο ιερό. Το ένα από τα τέσσερα βάθρα (το βάθρο Α) που ανακαλύφθηκαν καταχωμένα στο ίδιο ρήγμα, και συγκεκριμένα αυτό που βρέθηκε εγγύτερα στον κούρο, θεωρήθηκε ότι αποτελεί και το πρωτότυπο βάθρο του αγάλματος και συντηρήθηκε κατά αυτόν τον τρόπο. Ο Παπαθανασόπουλος, που μελέτησε τους κούρους που βρέθηκαν στο χώρο του τεμένους του Ποσειδώνα κι εκείνου της Αθηνάς, θεωρεί ότι το βάθρο Β, μεγαλύτερο κατά 0,002 μ. σε μήκος από το βάθρο Α, θα έπρεπε να αποδίδεται στον μεγαλύτερο κούρο Α⁴⁹.

Ο κούρος αυτός θεωρείται ότι αποτελούσε σύνολο με ακόμη έναν κούρο (κούρος Β⁵⁰), σωζόμενο σε αποσπασματική διατήρηση⁵¹, είχε δηλαδή τοποθετηθεί στο ιερό

⁴⁴Στάης 1917, 189 κ.εξ., εικ. 6.

⁴⁵Ο Παπαθανασόπουλος (1983, 22, σημ. 19), υποστηρίζει πως πιθανόν να υπάρχει και άλλος αποθέτης στο ιερό, ο οποίος ακόμα δεν έχει εντοπιστεί. Τα αγάλματα από αυτό τον αποθέτη τα χρονολογεί στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.

⁴⁶ Παπαθανασόπουλος 1983, 48-50, εικ. 6· Καλτσάς 2002, 39, εικ. 17· Μουστάκα 2014, 94-100, εικ. 261-273.

⁴⁷ Από τις πρώτες δημοσιεύσεις του κούρου αυτού Deona 1909, 137-8, εικ. 16-17.

⁴⁸ Αριθ. Ευρετηρίου Γλυπτών Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου: 2720.

⁴⁹ Παπαθανασόπουλος 1983, 23.

⁵⁰ Αριθ. Ευρετηρίου Γλυπτών Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου: 3645. Παπαθανασόπουλος 1983, 51-3, εικ. 7. Στον κούρο Β ο Παπαθανασόπουλος αποδίδει τη βάση Α. Για τον κούρο Β βλέπε και Μουστάκα 2014, 100-02, εικ. 274-277.

απέναντι από τον κούρο του Αρχαιολογικού Μουσείου, ίσως εκατέρωθεν βωμού και μετέπειτα βρίσκονταν έξω από τον ναό, όπως μαρτυρούν ειδικά λαξεύματα στο φυσικό βράχο. Οι δύο αυτοί κούροι (ο δεύτερος που αναφέρθηκε παρέμεινε στο Σούνιο μετά την ανασκαφή και συμβατικά ονομάστηκε κούρος Β, ενώ στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο μεταφέρθηκε το 1927), κολοσσικών επίσης διαστάσεων (το ύψος του χωρίς τη βάση υπολογίζεται ότι θα έφτανε περίπου τα 2,85 μ.), θεωρείται ότι απετέλεσαν ένα ζεύγος που δημιουργήθηκε μάλλον από τον ίδιο καλλιτέχνη, όπως αναφέρει ο Στάης⁵². Ο ανασκαφέας αναγνωρίζει σε αυτούς αττική τεχνοτροπία. Σχετικά με το αν απεικόνιζαν θνητούς ή θεούς και ποιους θεούς αναπαριστούσαν, αν αυτή ήταν η περίπτωση έχουν υπάρξει αρκετές υποθέσεις⁵³.

Τα άλλα δύο βάθρα που βρέθηκαν, μικρότερων διαστάσεων από τα δύο που προέρχονταν από τους κολοσσούς, έδραζαν επίσης αρχαϊκά αγάλματα, σαφώς μικρότερων διαστάσεων⁵⁴. Στο ίδιο ρήγμα που βρέθηκαν οι κούροι Α και Β και οι τέσσερις βάσεις, ανακαλύφθηκαν αποσπασματικά μέλη και από άλλους κούρους, δύο, όπως φαίνεται από τη συναρμογή των μελών. Ο κούρος Γ⁵⁵, όπως έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία να ονομάζεται, ήταν επίσης κατασκευασμένος από μάρμαρο και υπερφυσικών διαστάσεων (ύψος χωρίς τη βάση του περίπου 2,5 μ.), μικρότερος ωστόσο από τους δύο προαναφερθέντες κολοσσούς. Ο κούρος Δ⁵⁶ φαίνεται πως ήταν ακόμη μικρότερων διαστάσεων (ύψος περίπου 2,3 μ.) από τον κούρο Γ και οπωσδήποτε από τους κούρους Α και Β. Στη μελέτη του

⁵¹ Ο κούρος αυτός βρέθηκε ακέφαλος και με θραυσμένα τα άκρα του από το ύψος των μηρών και των βραχιόνων. Σώζεται σε ύψος 1,58 μ. από το λαιμό μέχρι τα γόνατα, επομένως θεωρείται πως συνολικά θα έφτανε το ύψος του κούρου που μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, και του οποίου το ζευγάρι υποτίθεται ότι αποτελούσε στο σημείο ανδρυσής του.

⁵²Στάης 1917, 189-191. Ο Στάης αιτιολογεί την υπόθεση πως οι δύο κολοσσοί είναι έργο του ίδιου γλύπτη, εξαιτίας της ομοιότητας στις διαστάσεις και την κατεργασία. Χαρακτηριστικά, σημειώνει την ομοιότητα στην πλαστική απόδοση της θηλής του μαστού και στα δύο αγάλματα, η οποία έχει αποδοθεί ανάγλυφα και περιβάλλεται από έντεκα εγχράξεις σε σχήμα αστέρος. Η λεπτομέρεια αυτή, κατά τον Στάη, προδίδει το χέρι ενός καλλιτέχνη, αφού όπως σημειώνει, δε γνωρίζει άλλο παράδειγμα κούρου που να συναντάται αυτή η πλαστική απόδοση της θηλής. Η Μουστάκα (2014, 98) αναφέρει πως παρόμοια απόδοση συναντάται και σε άλλους κούρους της εποχής και αποτελεί αιγυπτιακή προέλευση.

⁵³Ο Στάης αναφέρει ως πιθανές ταυτοποιήσεις των κολοσσών ότι αυτοί αποτελούσαν Διόσκουρους, Απόλλωνες (γι' αυτό και υποστηρίζει πως ο αρχαϊκός ναός ίσως ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα και μόνον μετά τη νίκη των Ελλήνων επί των Περσών ο νέος ναός που ανιδρύθηκε αφιερώθηκε στον Ποσειδώνα ως φόρος τιμής για τη συμβολή του θεού στη νίκη των Ελλήνων) ή θνητούς. Για την ερμηνεία του Παπαθανασόπουλου σχετικά με την επιλογή του τύπου αυτού για αφιέρωση στο ιερό και τους λόγους που προτιμήθηκε ο τύπος του κούρου βλέπε Παπαθανασόπουλος 1983, 81 κ.εξ. Σχόλια για τις ερμηνείες των κολοσσικών κούρων και στο Μουστάκα 2014, 98-9.

⁵⁴Πρόκειται για τα βάθρα Γ και Δ, από τα οποία το Δ έχει πλέον χαθεί.

⁵⁵Παπαθανασόπουλος 1983, 54-6, εικ. 8.

⁵⁶Παπαθανασόπουλος 1983, 57-8, εικ. 9.

Παπαθανασόπουλου του 1983 έχει γίνει προσπάθεια απόδοσης όλων των αποσπασματικών μελών στα ανάλογα αγάλματα. Έτσι φαίνεται πως το ιερό του Ποσειδώνα κοσμούνταν στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο από τέσσερις τουλάχιστον κούρους (Α, Β και Γ υπερφυσικού μεγέθους και Δ μικρότερου μεγέθους από τους άλλους τρεις), ενώ το ιερό της Αθηνάς από τουλάχιστον άλλους εννέα.

Εκτός από τα προαναφερθέντα αγάλματα, τα βάθρα και τα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των ευρημάτων των ανασκαφών του Στάη, αξίζει να αναφερθούν ένας γυναικείος κορμός με χιτώνα, προερχόμενος από μαρμάρινο ανάγλυφο, θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου, στο οποίο διακρίνεται το κατώτερο τμήμα δύο ανδρικών μορφών, πληθώρα χάλκινων αντικειμένων, μεταξύ των οποίων και χάλκινα ειδώλια αλλά και ένας μεγάλος αριθμός σκαραβαίων, διάτρητων λίθων, ψήφων και άλλων αντικειμένων μικροτεχνίας διαφόρων υλικών, τα οποία χρονολογούνται στον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.⁵⁷, με εξαίρεση έναν διάτρητο λίθο από αιματίτη, που τοποθετείται στη Μυκηναϊκή Εποχή. Ακόμη, στον βόθρο που βρέθηκαν οι κολοσσοί, ανακαλύφθηκαν πλήθους ειδώλια, πλήντες ανάγλυφες πλάκες με παραστάσεις Ηρακλή, πλήθους αγγεία και ένα μαρμάρινο άγαλμα γυναικείας, καθήμενης μορφής, το οποίο οι Ορλάνδος και Στάης απέδωσαν στον εναέτιο διάκοσμο του κλασικού ναού και το οποίο θα αναφερθεί παρακάτω⁵⁸.

Ακόμη μία κεφαλή κούρου⁵⁹ μεγέθους λίγο μικρότερου του φυσικού, από νησιωτικό μάρμαρο βρέθηκε στον μικρό κόλπο βόρεια του ναού του Ποσειδώνα και θεωρείται ότι προέρχεται ίσως από το ιερό. Χρονολογείται περίπου στο 560 π.Χ. και είναι γενειοφόρος, προβληματίζοντας έτσι για το αν απεικονίζει θεό ή θνητό. Αν και η προέλευση της κεφαλής δεν είναι βέβαια, ο τόπος ανεύρεσης βόρεια του ναού του Ποσειδώνα θα μπορούσε να υποδεικνύει προέλευσή του από το ιερό.

⁵⁷Στάης 1917, 196.

⁵⁸Πρόκειται για το άγαλμα από παριανό μάρμαρο, το οποίο θεωρείται ότι κοσμούσε το ένα από τα αετώματα του κλασικού ναού και απεικόνιζε πιθανόν κάποια Νύμφη. Το ακέφαλο, πλέον, άγαλμα της καθήμενης μορφής βρέθηκε στο ρήγμα της τεχνητής επίχωσης, μετά τα περσικά, κατά τυχαίο τρόπο, σύμφωνα με τον Στάη, δηλαδή δεν αποτελεί ένα από τα αναθήματα που καταχώθηκαν επί τούτου εντός του βόθρου που προαναφέρθηκε αλλά συμπτωματικά έπεσε στο ρήγμα αυτό με την καταστροφή μάλλον του κλασικού ναού.

⁵⁹Η κεφαλή Καλλιγιά, όπως συναντάται στη βιβλιογραφία, αναφέρεται στην παρούσα λόγω του τόπου ευρέσεώς της, που σε συνδυασμό με τη χρονολόγηση που προτείνει ο Καρούζος, θεωρείται ότι θα μπορούσε να προέρχεται από το αρχαϊκό ιερό του Ποσειδώνα, πριν καν την ανέγερση του αρχαϊκού, πώρινου ναού. Ο Καρούζος αναφέρει πως η κεφαλή δύσκολα μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένο καλλιτέχνη ή εργαστήριο λόγω της κακής της διατήρησης αλλά με επιφύλαξη θα μπορούσε να συνδεθεί με το εργαστήριο του υπέα Rampin της Ακρόπολης. Για την κεφαλή Καλλιγιά βλέπε Καρούζος 1953-1954 3, 23-4, πίν. 1, εικ. 1.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, από τον 7^ο αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά η άσκηση υπαίθριας λατρείας στο ιερό του ακρωτηρίου του Σουνίου, όπως αποδεικνύει η ανεύρεση των τεσσάρων Κούρων⁶⁰ στο τέμενος του Ποσειδώνος και άλλων τουλάχιστον εννέα σε εκείνο της Αθηνάς. Τη φάση αυτή του ιερού έχουν χαρακτηρίσει οι μελετητές ως προναϊκή, ωστόσο δεν αποκλείεται η ύπαρξη κάποιου βωμού⁶¹ εντός περιβόλου ή και πρόχειρου ναΐσκου⁶², κατασκευασμένου από φθαρτά υλικά, από τον οποίο δε σώθηκε τίποτα. Σε κάθε περίπτωση, τα αναθήματα αυτά των κούρων θα έστεκαν στο χώρο του ιερού του Ποσειδώνος για τουλάχιστον 100 και πλέον χρόνια, ήδη πριν από τη δημιουργία λίθινου, μνημειακού ναού στην ώριμη, Αρχαϊκή Εποχή και έως την καταστροφή του από τους Πέρσες.

Κεφάλαιο Γ

Γ.1 Το τέμενος του Ποσειδώνος και ο ναός κατά την Αρχαϊκή Εποχή

Η πρώτη συστηματική μελέτη στην περιοχή του ναού ξεκίνησε το 1884 από τον Dörpfeld, οπότε και κατέστη σαφές ότι πριν από τον ορατό σήμερα, μαρμάρινο ναό, υπήρξε ο προκάτοχός του, από πωρόλιθο, με απaráλλαχτη σχεδόν θεμελίωση και κάτοψη. Ο ερευνητής, στην πρώτη αυτή συστηματική έρευνα, πραγματοποίησε ανασκαφή στο ανατολικό και νότιο τμήμα του ναού και αποκάλυψε μέλη του από πωρόλιθο, τα οποία και μπόρεσε να ταυτοποιήσει ως προερχόμενα από τον αρχαϊκό ναό. Η ανακάλυψη αυτή, παράλληλα με τη μελέτη της θεμελίωσης, του επέτρεψαν να προβεί σε κάποιες πρώτες αναπαραστάσεις της κάτοψης και της ανωδομής του. Από τα σημαντικότερα συμπεράσματα που μπόρεσε να εξάγει είναι η κάτοψη του περιπτερου, δωρικού ναού, με 6x13 κίονες και όχι 6x12, όπως είχε υποθεθεί και πιστευόταν μέχρι τότε για τον αρχαϊκό και κατ' επέκταση τον κλασικό ναό. Η

⁶⁰Για την ερμηνεία των κούρων του ιερού ως Διόσκουρων, που ως νατίλοι σχετίζονται με τη λατρεία του Φρόντιος Ονητορίδη και την εν συνεχεία επικράτηση του Ποσειδώνος ως λατρευόμενου θεού στο ιερό του Σουνίου βλέπε Παπαθανασόπουλος 1983, 81 κ.εξ.

⁶¹Για την άποψη αυτή βλέπε Gruben 2000, 235.

⁶²Για την ύπαρξη βωμού ή ναΐσκου σε αυτή τη φάση του ιερού βλέπε και Paga και Miles 2016, 686, σημ. 54-55.

δυσκολία στην έρευνα προέκυπτε από την κατάρρευση του δυτικού τμήματος⁶³ αλλά και το μεγάλο ύψος επιχωματώσεων και ερριμμένων λίθων στο δυτικό και βόρειο τμήμα του.

Από το 1897 ο Στάης συνέχισε την έρευνα στο χώρο του ναού, εστιάζοντας κυρίως στο δυτικό, μη ανεσκαμμένο τμήμα, αποκαλύπτοντας επιγραφές που επέτρεψαν την ταύτιση του ναού με αυτόν του Ποσειδώνος και όχι της Αθηνάς, όπως εσφαλμένα είχε περιγράψει ο Πausanias. Ακόμη, σημαντική αποκάλυψη για το Σούνιο κατά την αρχαϊκή εποχή απετέλεσε η διαπίστωση του Στάη⁶⁴ πως τα οχυρωματικά τείχη δεν χτίστηκαν το 413-412 π.Χ., όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης, αλλά μάλλον στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., κατά το πολυγωνικό σύστημα, όταν οι Αθηναίοι βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Αιγινήτες. Σύμφωνα με τον Στάη, το 413-412 π.Χ. οι Αθηναίοι συμπλήρωσαν τα τείχη με δόμους κατά το ισόδομο σύστημα, από μάρμαρο και πορώλιθο, στο δυτικό άκρο της οχύρωσης. Το ιερό του Ποσειδώνος περικλείονταν από περίβολο τραπεζοειδούς σχήματος, ο οποίος ανά τμήματα του τείχους του αποτελούσε παράλληλα και τμήμα του τείχους της οχύρωσης. Στο βορειοδυτικό άκρο του ιερού δημιουργήθηκε άνδηρο, το οποίο στη βόρεια πλευρά του αποτελούσε την πρόσβαση στο χώρο του ιερού, μέσω προπύλου⁶⁵. Παράλληλα, οι ανασκαφές του Στάη έφεραν στο φως βόθρους με αφιερώματα και αγάλματα από τον 7^ο αι. π.Χ. έως και το 500 π.Χ. Τα αφιερώματα αυτά αποτελούσαν αναθήματα στο θεό από το ναό και τον περιβάλλοντα χώρο του, τα οποία με την επιδρομή των Περσών αποτέθηκαν εκεί για τη διαφύλαξή τους. Παράλληλα, οι έρευνες του Ορλάνδου που κατέληξαν σε δημοσιεύσεις το 1915, 1917 και 1959, σχετικά με τον κλασικό ναό διαλεύκαναν σε κάποιον βαθμό και τα ζητήματα σχετικά με τον αρχαϊκό ναό και τα μέλη που σώζονται μέχρι σήμερα από αυτή του την φάση.

Το 1971 ο Dinsmoor Jr. προχώρησε στη δημοσίευση νέας μελέτης⁶⁶ για τον αρχαϊκό ναό, στο πλαίσιο της μελέτης του για το ναό της Αθηνάς, όπου και εξέτασε το χώρο και των δύο ιερών του Σουνίου. Η δημοσίευσή του περιελάμβανε κάτοψη και τομή του ναού, σχέδια του Dörpfeld και αναφορά σε ορατά μέλη του αρχαϊκού ναού (όχι

⁶³Η κατάρρευση του δυτικού πέρατος, εκτός από τις ανθρώπινες παρεμβάσεις, πιθανόν οφείλεται σε κάποιον σεισμό που έπληξε την περιοχή πριν το 17^ο αι. μ.Χ. ή ακόμη και σε σφοδρό άνεμο, σύμφωνα με τον Στάη (1920, 21).

⁶⁴Στάης 1917, 174-5.

⁶⁵Στάης 1920, 16· Theodoropoulou-Polychroniadi 2015, 18

⁶⁶Dinsmoor Jr. 1971, 12-6.

στα ενσωματωμένα στα θεμέλια του κλασικού ναού). Από τα σχέδια του Dinsmoor Jr. διακρίνουμε πως υιοθέτησε την άποψη του Dörpfeld σχετικά με τη διάρθρωση του ναού σε πρόναο, σηκό και οπισθόδομο, ενώ αποδέχτηκε και την ύπαρξη εσωτερικής κιονοστοιχίας, όπως προδίδει η θεμελίωση⁶⁷. Οι περαιτέρω λεπτομέρειες του σχεδίου και της κάτοψης του αρχαϊκού ναού θα εξεταστούν παρακάτω, με αναφορές στις πρώτες αυτές έρευνες και σε εκείνες που ακολούθησαν. Από τις νεότερες έρευνες που διεξήχθησαν για την αρχιτεκτονική του αρχαϊκού ναού πιο πολλά στοιχεία αντλούμε από αυτή των Paga και Miles, που ξεκίνησε το 2010 και κατέληξε στη δημοσίευση του 2016⁶⁸ και εκείνη των Κανελλόπουλου και Scahill που δημοσιεύτηκε το 2021⁶⁹.

Γ.2 Ο ναός του Ποσειδώνος

Γ.2.1 Η υποδομή

Στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.⁷⁰ (510-490 π.Χ.) θεωρείται ότι ξεκίνησε η κατασκευή του ναού του Ποσειδώνος στο ακρωτήριο του Σουνίου, η οποία και δεν ολοκληρώθηκε ποτέ⁷¹, καθώς διεκόπη από την επιδρομή των Περσών το 480 π.Χ., οπότε και καταστράφηκε το ιερό (480-479 π.Χ.)⁷². Για την

⁶⁷Dinsmoor Jr. 1971,12-4, 29.

⁶⁸Paga και Miles 2016, 657-710.

⁶⁹Kanellopoulos και Scahill 2021, 51-60.

⁷⁰Για τη χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 6^{ου} βλέπε Στάης 1920,193-4. Οι Paga και Miles (2016, 687 κ.εξ.) θεωρούν ως χρόνο ανέγερσης το διάστημα 490-480 π.Χ. και μάλιστα αμέσως μετά τη Μάχη του Μαραθώνος. Πιστεύουν πως η ανέγερση του ναού ξεκίνησε τότε, ώστε αυτός να αφιερωθεί στη νίκη των Ελλήνων και να καταδείξει παράλληλα τη σημασία της θάλασσας και την υπεροχή των Αθηναίων σε μάχη σε αυτήν. Οι Kanellopoulos και Scahill (2021, 51,59) προτείνουν χρονολόγηση στο διάστημα μεταξύ 510-490 π.Χ. παραθέτοντας ομοιότητες τόσο με τον Αρχαίο Νεώ όσο και με το ναό της Αφαίας.

⁷¹Σύμφωνα με τις Paga και Miles (2016, 672, 682) ο ναός πριν καταστραφεί έστεκε μέχρι και το ύψος των γείσων, όσον αφορά στο εξωτερικό του, όπως μαρτυρούν οπές σε δύο τριγλύφους, για τη γόμφωση των γείσων. Στο εσωτερικό είχαν ανεγερθεί οι εσωτερικές κιονοστοιχίες και τμήματα των τοίχων. Από τη στέγη του ναού δε σώζεται τίποτα και πιθανότατα αυτή δεν είχε ανεγερθεί, καθώς κανείς από τους παλαιότερους μελετητές που διενήργησαν τις πρώτες έρευνες και ανασκαφές στο ναό δεν αναφέρονται σε κεράμους της στέγης. Ακόμη, σε στοιχεία της κρηπίδας και σε σπονδύλους κιόνων που έχουν ταυτιστεί ως προερχόμενοι από το ναό διατηρούνται ακόμη και σήμερα οι μανδύες, δεν έχει πραγματοποιηθεί δηλαδή η τελική λείανση των μελών, γεγονός που επιβεβαιώνει το ημιτελές της κατασκευής.

⁷²Εκτός από τη θεμελίωση του αρχαϊκού ναού που χρησιμοποιήθηκε και για την ανοικοδόμηση του κλασικού ναού, αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδομής του αρχαϊκού ενσωματώθηκαν στη θεμελίωση του επόμενου ναού σε δεύτερη χρήση, όπου και κάποια παραμένουν ορατά και σήμερα

ανοικοδόμηση του ναού, κρίθηκε αναγκαία η επιχωμάτωση ανδρών προς εξομάλυνση της έντονης κατωφέρειας, ενώ οριοθετήθηκε το τέμενος από αναλημματικούς τοίχους. Όπως συνέβη και με το ναό των Κλασικών χρόνων, έτσι και στην πρώτη αυτή φάση της ανοικοδόμησης του αρχαϊκού ναού, κρίθηκε αναγκαία η εξομάλυνση της κλίσης του βράχου με την κατασκευή ενός στερεοβάτη, στον οποίο θα εδράζονταν η κρηπίδα και ο ναός. Για την κατασκευή αυτή, αν και δεν σώζονται κατάλοιπα που με βεβαιότητα μπορούν να αποδοθούν στην αρχαϊκή φάση, εφόσον χρησιμοποιήθηκε για την έδραση και του υστερότερου ναού, καθιστώντας δύσκολη τη διάκριση των δύο φάσεων, ωστόσο αντιλαμβανόμαστε πως οι κατώτερες στρώσεις θα ανήκουν σε αυτήν, πριν τη συμπλήρωση της θεμελίωσης στην Κλασική περίοδο. Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανής η πρακτική σκοπιμότητα της δημιουργίας της και η ομοιότητά της με άλλες τέτοιες κατασκευές⁷³.

Γ.2.2 Σχεδιασμός και κάτοψη

Ο αρχαϊκός αυτός, δωρικός, περίπτερος ναός που θα αναγείρονταν, ακολουθούσε κάτοψη με 6 κίονες στις στενές και 13 κίονες στις μακρές πλευρές⁷⁴ (Εικόνα 7). Εδράζονταν σε τρίβαθμη κρηπίδα⁷⁵ και οι διαστάσεις του στο ύψος του στυλοβάτη, σύμφωνα με τον Dörpfeld ήταν 13,12 x 30,34 μ.⁷⁶ Το μεταξόνιο διάστημα των κίωνων

(βλέπε Paga και Miles 2016, 662-4, εικ. 4), καθώς και στον αναλημματικό τοίχο που περιέβαλλε τον διάδοχο ναό.

⁷³ Η κατασκευή στερεοβάτη στην Ακρόπολη των Αθηνών για τη δημιουργία του Προ-Παρθενόνος αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα.

⁷⁴ Αν δεχτούμε χρονολόγηση του αρχαϊκού ναού στα χρόνια του Κλεισθένη, τότε πρόκειται για τον πρώτο λίθινο, κανονικό, δωρικό, περίπτερο ναό με 6 x 13 κίονες, μετά από εκείνον του Ορχομενού του 550 π.Χ. (για το ναό του Ορχομενού του 550 π.Χ. βλέπε Østby 1990-1991). Στην περίπτωση που χρονολογείται στο διάστημα μετά το 490 π.Χ. αποτελεί τον τρίτο κατά χρονολογική σειρά δωρικό, περίπτερο αυτής της κάτοψης μετά το ναό του Ορχομενού κι εκείνον της Αθηνάς Μακίστου του 500 π.Χ. περίπου (για το ναό της Αθηνάς Μακίστου και τη χρονολόγησή του βλέπε Νακάσης 2004). Για την παραπάνω διαπίστωση βλέπε Kanellorou και Scathill 2021, 59. Σε κάθε περίπτωση η καινοτομία στο σχεδιασμό του αρχαϊκού ναού φαίνεται από το γεγονός πως στην επόμενη περίοδο αυτό το σχέδιο κάτοψης θα χρησιμοποιηθεί ευρέως, όπως για παράδειγμα στον επόμενο ναό του Ποσειδώνος, στο Θησείο και σε άλλους ναούς, σε βαθμό που θα θεωρηθεί ο κανόνας για ελληνικούς, περίπτερους ναούς.

⁷⁵ Δύο λίθοι από την κρηπίδα σώζονται ακόμη στην πρωταρχική τους θέση (S10 και S18), ενώ άλλοι 19 έχουν καταγραφεί νότια και ανατολικά του κλασικού ναού. Κάποιοι από αυτούς παρουσιάζουν στην επιφάνειά τους ίχνη καύσης, ενώ δύο από αυτούς τους λίθους (S3 και S5) φέρουν τεκτονικά σημεία στους αγκώνες τους (Paga και Miles 2016, 670, σημ. 24, εικ.15-17). Το μήκος των λίθων αυτών ανέρχεται περίπου στα 1,192 μ. και το ύψος ποικίλλει μεταξύ 0,307-0,316 μ.

⁷⁶ Dörpfeld 1884, 331, πίν. 15. Ο Dinsmoor παραθέτει διαστάσεις στυλοβάτη 13,06 x 30,20 μ. (Dinsmoor 1950, 338). Σε κάθε περίπτωση, ο αρχαϊκός ναός εμπίπτει στην κατηγορία του *εκατόμπεδου*.

της περίπτωσης ανέρχονταν σε 2,46 μ. Από την κάτοψη των θεμελίων του ναού, φαίνεται πως αυτός διέθετε πρόναο και οπισθόδομο, δίστυλους εν παραστάσι, αν και για το πλάτος του οπισθοδόμου βέβαια δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, ώστε να προσδιοριστεί με ακρίβεια (Εικόνα 8). Παρόλα αυτά, από τη θεμελίωση, διαπιστώνεται ιωνική σύνδεση κίωνων της περίπτωσης με τους τοίχους του σηκού, πράγμα ασυνήθιστο για περίπτερους ναούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς με τα νέα δεδομένα⁷⁷, μπορούμε να απαριθμήσουμε άλλους τέσσερις μόνον δωρικούς περίπτερους με ιωνική σχέση κίωνων περίπτωσης-τοίχων σηκού. Αυτοί είναι ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη της Αθήνας, ο ναός των Αλκμαιωνιδών στους Δελφούς, ο ναός της Νεμέσεως στο Ραμούντα και ο πρωιμότερος ναός της Αθηνάς και του Ποσειδώνος στην Ασέα.

Όσον αφορά στη σχέση του προνάου με τους κίονες των μακρών πτερών της περίπτωσης, έχει υποτεθεί πως αυτός αντιστοιχούσε στο τρίτο από τη γωνία κίονα, δημιουργώντας έτσι την αίσθηση ενός ψευδοδίπτερου⁷⁸ ναού. Η διάταξη αυτή, όπως και στο Ηφαιστείο, θα εξυπηρετούσε καλύτερα τη θέαση της ζωφόρου του προνάου, αν θεωρήσουμε πως και ο αρχαϊκός ναός του Ποσειδώνος θα διέθετε, όπως και ο κλασικός. Η ζωφόρος αυτή, για τον κλασικό ναό, θεωρείται πως επεκτεινόταν και στο βόρειο και νότιο τοίχο του σηκού, αν και για τη φάση αυτή του ναού δε διαθέτουμε επαρκή στοιχεία προς υποστήριξη της άποψης αυτής. Η καινοτομία του σχεδίου της κάτοψης με στοίχιση του προνάου με τον τρίτο κίονα των μακρών πλευρών χωρίς την ύπαρξη ζωφόρου στον πρόναο επαναλήφθηκε στον επόμενο χρονολογικά ναό εξαιτίας ακριβώς της ύπαρξης ανάγλυφης ιωνικής ζωφόρου. Στο χώρο του σηκού διακρίνεται θεμελίωση για την ύπαρξη εσωτερικής κιονοστοιχίας, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε στον υστερότερο ναό της Κλασικής εποχής. Η εσωτερική

⁷⁷Σύμφωνα με νεώτερες μελέτες (Kanellopoulos και Petrakis 2018, 169-200), μία σειρά ναών για τους οποίους είχε προταθεί ιωνική αντιστοιχία κίωνων, αποδεικνύεται τελικά ότι διέθεταν δωρική σύνδεση κίωνων περίπτωσης-τοίχων σηκού, δηλαδή η εξωτερική πλευρά του τοίχου του σηκού ευθυγραμμίζονταν με τον άξονα του δεύτερου από τη γωνία κίονα της στενής πλευράς, πράγμα το οποίο εξυπηρετούσε καλύτερα, όπως διαπιστώθηκε, τη διάταξη αφενός της ανωδομής και της στέγης και αφετέρου τη θέαση της περίπτωσης και την αίσθηση των περάτων αυτής υπό ορισμένη οπτική γωνία.

⁷⁸Η εντύπωση αυτή του ψευδοδίπτερου έχει καταλογιστεί στο παρελθόν μεταξύ των κυκλαδικών επιρροών που δέχτηκε ο ναός. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Kanellopoulos και Scahill (2021, 53) κανένας ψευδοδίπτερος ναός δεν έχει ανακαλυφθεί στις Κυκλάδες. Πολύ περισσότερο ο τύπος του ψευδοδίπτερου συναντάται στον ιωνικό ρυθμό της Μικράς Ασίας, στην Ιταλία και στο Ολυμπίο της Αθήνας.

κιονοστοιχία αποκαθίσταται από δύο σειρές πέντε δωρικών κίωνων⁷⁹, παράλληλες ως προς το βόρειο και νότιο τοίχο του σηκού⁸⁰.

Γ.2.3 Οι κίονες της περιστασης

Για τους κίονες της περιστασης ο Dörpfeld τους αποκαθιστά με κάτω διάμετρο 0,98 μ. βάσει των σπονδύλων που σώζονται στο χώρο του ναού⁸¹ (**Εικόνα 9**). Ωστόσο, οι Paga και Miles (**Εικόνα 10**) απορρίπτουν την υπόθεση του Dörpfeld, καθώς δεν ανευρέθησαν σπόνδυλοι με οδηγό για τις δωρικές ραβδώσεις, όπως θα περίμενε κανείς για τους κατώτερους σπονδύλους δωρικών κίωνων, επομένως θεώρησαν πως οι υπάρχοντες σπόνδυλοι αυτής της διαμέτρου, δεν ανταποκρίνονται στους κατώτατους που θα επιβεβαίωναν τη διάμετρο των 0,98 μ.⁸² Παρόλα αυτά, η μη ύπαρξη ραβδώσεων στο κατώτερο τμήμα των σπονδύλων, δεν αποτελεί πρόβλημα για κίονες κατασκευασμένους όχι από μάρμαρο, αλλά από μαλακό υλικό, όπως ο πωρόλιθος ή κάποιος μαλακός ασβεστόλιθος, σαν αυτούς του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος⁸³. Από τους υπάρχοντες στο χώρο σπονδύλους, κάποιοι διαθέτουν γόμφους για εμπόλια, ενώ σε αρκετούς διακρίνεται στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα, ή σε ένα από τα δύο, λαξευμένη ταινία για την ορθή τοποθέτησή τους σε σχέση με τον ανώτερο και κατώτερο σπόνδυλο. Όσον αφορά στην ύπαρξη ή μη έντασης στους κίονες, λόγω της κατάστασης των σπονδύλων, αυτή δεν μπορεί να

⁷⁹Σπόνδυλοι διαμέτρου 0,49 μ. που βρέθηκαν στο χώρο θεωρείται ότι προέρχονται από την εσωτερική κιονοστοιχία αλλά δεν προσδιορίζεται σε ποιο ύψος του κίονα θα αντιστοιχούσαν. Σπόνδυλοι διαμέτρου 0,60 μ. που βρέθηκαν στη μεταγενέστερη μεγάλη στοά, θεωρείται ότι προέρχονται από την εσωτερική κιονοστοιχία του αρχαϊκού ναού.

⁸⁰Στάης 1920, 22-3.

⁸¹Dörpfeld 1884, πίν. 16· Dinsmoor Jr. 1971, 16.

⁸²Paga και Miles 2016, 673, σημ. 26. Από τους 41 σπονδύλους κίωνων που κατέγραψαν, κανένας δε φέρει ραβδώσεις ή οδηγούς για τη λάξευση των ραβδώσεων. Αν και οι μελετητές βρίσκουν κατάλληλη κάτω διάμετρο κίονα αυτήν που ανέρχεται σε 0,98 μ., η μη ύπαρξη ραβδώσεων τις οδήγησε στην αμφισβήτηση πως οι σπόνδυλοι αυτής της διαμέτρου αποτελούσαν τους κατώτατους σπονδύλους των κίωνων της περιστασης. Για το ζήτημα της αναγνώρισης των κατώτατων σπονδύλων στους αρράβδωτους, κάτω διαμέτρου 0,98 μ. βλέπε παρακάτω, σημ. 83.

⁸³Kanellorou και Scahill 2021, 53, σημ. 8. Το ίδιο συνέβη με το ναό του Διός στη Λιβαδειά, όπου οι σπόνδυλοι των δωρικών κίωνων δε φέρουν τη γένεση των ραβδώσεων, καθώς κι εκεί το υλικό είναι ο μαλακός πωρόλιθος (Kanellorou και Partida 2021, 375, 391). Στο ναό του Απόλλωνος και στο Ολυμπείο στις Συρακούσες, επίσης στο κατώτερο τμήμα κάποιων σπονδύλων δεν διακρίνεται η γένεση των δωρικών ραβδώσεων και πάλι εξαιτίας της ποιότητας του υλικού των σπονδύλων των κίωνων (βλέπε Dinsmoor 1950, 77, σημ. 1).

επιβεβαιωθεί. Σχετικά με το ύψος των κίωνων της περίπτωσης, αυτό θα μπορούσε να κυμαίνεται μεταξύ 4,80-4,95 μ. (Εικόνα 11), να ισούται δηλαδή με 1,94 ή 2 φορές το μεταξόνιο διάστημα ή 4,90-5,05 φορές την κάτω διάμετρο των κίωνων⁸⁴. Ύψος κίονα ίσο με δύο μεταξόνια διαστήματα απαντά ήδη στο ναό της Αθηνάς στην Καρθαία, στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.⁸⁵ (Εικόνα 12), στο ναό της Αθηνάς Πολιάδος (Εικόνα 13), το ναό της Αθηνάς Αφαιάς (Εικόνα 14) και το ναό των Αλκμαιωνιδών στους Δελφούς (Εικόνα 15), του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.

Από τα κιονόκρανα της περίπτωσης πλέον δε σώζεται κανένα στο χώρο του ιερού του Ποσειδώνος⁸⁶. Ο Dinsmoor και ο Thompson κάνουν λόγο για έξι δωρικά κιονόκρανα, αντί τεσσάρων που επεσήμανε ο Στάης, τα οποία βρέθηκαν στο χώρο του ιερού της Αθηνάς. Από τα κιονόκρανα αυτά, τα τρία είναι ίδιων διαστάσεων⁸⁷ (Εικόνα 16) και θεωρείται ότι προέρχονται από τον πρόναο και τον οπισθόδομο⁸⁸ του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος, ενώ το τέταρτο⁸⁹, ίδιας μορφής αλλά μικρότερων διαστάσεων θεωρήθηκε ότι προέρχεται από κίονα του εσωτερικού του σηκού. Ένα πέμπτο, ημιτελές δωρικό κιονόκρανο αποδόθηκε επίσης από τους Dinsmoor Jr. και Thompson στην κατώτερη σειρά της δίτονης εσωτερικής κιονοστοιχίας⁹⁰. Το έκτο κιονόκρανο, μικρότερων διαστάσεων και διαφορετικού προφίλ, αποδόθηκε από τον Στάη στον

⁸⁴Οι Paga και Miles (2016, 674) κάνουν λόγο για ύψος κίονα της περίπτωσης ανερχόμενο περίπου στα 5,30 μ., σύμφωνα με το ύψος κίονα στο ναό της Αθηνάς Αφαιάς. Η αποκατάσταση κίονα που παραθέτουν προσομοιάζει σε κίονες ελληνιστικών αναλογιών και όχι αρχαϊκών (βλέπε σελ. 104, εικ. 10).

⁸⁵Βλέπε την αποκατάσταση της νότιας όψης του ναού της Αθηνάς της ακρόπολης της Καρθαίας από Παπανικολάου 1998, 594, εικ. 2.

⁸⁶Τέσσερα δωρικά κιονόκρανα που βρίσκονται σήμερα στο χώρο του ιερού της Αθηνάς αποδόθηκαν, στον αρχαϊκό ναό του Ποσειδώνος, ως κιονόκρανα της περίπτωσης. Αρχικά θεωρήθηκε από τον Στάη ότι προέρχονται από το ναό της Αθηνάς, στη συνέχεια όμως ο Ορλάνδος στη σχετική του έκθεση για τον μικρό ναό της Αθηνάς, απέδωσε τα κιονόκρανα αυτά στον αρχαϊκό ναό του Ποσειδώνος (Στάης 1917, 181, σημ. 2). Τα κιονόκρανα αυτά, με κάτω διάμετρο 0,695 μ. και 0,696 μ., διαφέρουν από αυτό που επεσήμανε ο Dörpfeld το 1884. Παράλληλα, ο Dinsmoor Jr. (1971, 16) θεώρησε ότι κιονόκρανα αυτής της διαμέτρου θα μπορούσαν να προέρχονται από τον πρόναο ή τον οπισθόδομο του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος. Για τα κιονόκρανα αυτά βλέπε και Paga και Miles 2016, 674-680, εικ. 20-26.

⁸⁷Barletta 2017, 46-54, εικ. 49, 263-4. Από τα τρία ίδια κιονόκρανα με τις ίδιες διαστάσεις (ύψος: 0,45 μ.-0,46 μ., ύψος άβακα: 0,175 μ.-0,19 μ. και μέγιστο σωζόμενο μήκος x μέγιστο σωζόμενο πλάτος άβακα: περίπου 0,96 μ.-1,088 μ. x περίπου 0,77 μ.-0,85 μ., διάμετρος: 0,675 μ.-0,70 μ.), τα δύο βρίσκονται στο χώρο του ιερού, δυτικά του ναού της Αθηνάς, ενώ το τρίτο έπεσε από το λόφο και βρίσκεται στην παρυφή του δυτικά και πάλι του ναού. Οι μικρές διαφορές που παρουσιάζουν τα τρία κιονόκρανα στις διαστάσεις τους, αιτιολογήθηκαν από τους μελετητές από το γεγονός πως δύο από αυτά θα βρίσκονταν στον πρόναο και το άλλο στον οπισθόδομο, οπότε μικροδιαφορές στις διαστάσεις τους δεν θα αποτελούσαν πρόβλημα για το σύνολο.

⁸⁸Ο Στάης απέδωσε δύο κιονόκρανα από αυτά στους κίονες της περίπτωσης.

⁸⁹Ύψος κιονοκράνου: 0,37 μ., ύψος άβακα: 0,125 μ., πλάτος άβακα: 0,85 μ., διάμετρος: περίπου 0,52 μ. (Barletta 2017, 263).

⁹⁰Ύψος κιονοκράνου: 0,29 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος άβακα: 0,79 μ., διάμετρος: περίπου 0,61 μ. (Barletta 2017, 263-4).

Μικρό Ναό του τεμένους της Αθηνάς, ενώ οι Dinsmoor Jr. και Thompson υποθέτουν πως θα μπορούσε να προέρχεται από το πρότυπο του ιερού του Ποσειδώνας.

Σε κάθε περίπτωση, τα πέντε κιονόκρανα από το ναό του Ποσειδώνας, επαναχρησιμοποιήθηκαν με κάποιον τρόπο στο ιερό της Αθηνάς, όπως μαρτυρά η διάνοιξη μεγάλων οπών στην κάτω επιφάνειά τους. Ο Στάης θεωρεί πως η δεύτερη χρήση τους έλαβε χώρα στα τέλη του 19^{ου} αι., όπου χρησιμοποιήθηκαν ως βάσεις στύλων για τη δημιουργία πρόχειρων καταλυμάτων με ξύλινο σκελετό. Οι Dinsmoor Jr. και Thompson υποστήριζαν πως η τροποποίηση των κιονοκράνων και η μεταφορά τους στο ιερό της Αθηνάς συντελέστηκε ήδη στην αρχαιότητα, για να αποτελέσουν ένα ενιαίο σύνολο με ορθογώνιους, πώρινους λίθους με ίδιες οπές που βρέθηκαν στο ιερό της Αθηνάς. Η χρήση αυτής της κατασκευής παραμένει άγνωστη. Ένα ακόμη πώρινο, δωρικό κιονόκρανο⁹¹ θεωρήθηκε ότι προέρχεται ίσως από τον όροφο της δίτονης, εσωτερικής κιονοστοιχίας του σηκού του ναού του Ποσειδώνας. Η υπόθεση παραμένει μη επιβεβαιωμένη, καθώς έχει προταθεί προέλευσή του από πρότυπο ή από τον Μικρό Ναό του ιερού της Αθηνάς.

Ένα μικρό θραύσμα κιονοκράνου της περίπτωσης, πλέον χαμένο, επέτρεψε στον Dörpfeld⁹² να αποκαταστήσει κιονόκρανο διαμέτρου 0,79 μ., ενώ φαίνεται πως έσωζε άβακα ύψους 0,175 μ. και ένα τμήμα της άνω επιφάνειας του εχίνου. Τις διαστάσεις αυτές για τα κιονόκρανα της περίπτωσης υιοθέτησαν και οι Paga και Miles⁹³, ακολουθώντας το σχέδιο του Dinsmoor Jr. Σύμφωνα με νεώτερη μελέτη, κίονες με άνω διάμετρο 0,72-0,75 μ. και ελαφρώς μεγαλύτερο σε ύψος κιονόκρανο θα εναρμονίζονταν καλύτερα με τις αναλογίες δωρικών κίωνων συγχρόνων του ναού⁹⁴ (**Εικόνα 11**).

⁹¹Barletta 2017, 21-2, εικ. 15, σημ. 27-29.

⁹²Dörpfeld 1884, 333,335, πίν. 16.

⁹³Paga και Miles 2016, 678, εικ. 25a (σχέδιο του W.B.Dinsmoor Jr.).

⁹⁴Kanellopoulos και Scahill 2021, 54-55, σημ. 16.

Γ.2.4 Ο θριγκός

Από τα στοιχεία του θριγκού έχουν διασωθεί οκτώ θραύσματα επιστυλίου⁹⁵ από πωρόλιθο, τα πέντε από τα οποία βρίσκονται εντοιχισμένα στη θεμελίωση του μαρμάρινου ναού. Τα ύψη των επιστυλίων που μέτρησε ο Dörpfeld⁹⁶ ανέρχονται σε 0,748 μ. και 0,724 μ. και τα μήκη τους σε 2,45-2,46 μ., από όπου και ο μελετητής εξήγαγε το μεταξόνιο διάστημα των 2,46 μ.

Αναφορικά με άλλα στοιχεία του θριγκού, μπορούμε να εξάγουμε τριγλύφους πλάτους 0,53 μ. και ύψους 0,81 μ⁹⁷. Δύο τρίγλυφοι αυτού του μήκους και δύο μετόπες⁹⁸ μήκους 0,70 μ. καλύπτουν το μεταξόνιο διάστημα της περίπτωσης των 2,46 μ. Το επιστύλιο αποκαθίσταται με ύψος 0,73-0,74 μ., καθιστώντας έτσι πιο ψηλή τη ζώνη της ζωφόρου σε σχέση με αυτό (Εικόνα 17). Κάτι τέτοιο, στην αρχαϊκή εποχή, απαντά σε δωρικές ζωφόρους στις Κυκλάδες, επιτυγχάνοντας έτσι πιο ραδινές αναλογίες δωρικών κτηρίων⁹⁹. Στην Αττική, την εποχή αυτή, ακόμη ένας ναός, αυτός της Αθηνάς Πολιάδος (Αρχαίος Νεώς), παρουσιάζει τρίγλυφα και μετόπες μεγαλύτερου ύψους από τη ζώνη του επιστυλίου¹⁰⁰. Η ομοιότητα αυτή, του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο με τον Αρχαίο Νεώ, αν και δεν αποτελεί κάτι το

⁹⁵Τα έξι θραύσματα θεωρείται ότι προέρχονται από την περίπτωση και δύο από το εσωτερικό. Από το επιστύλιο Α1 (σύμφωνα με τον κατάλογο των Paga και Miles 2016), το οποίο βρίσκεται εντοιχισμένο στο θεμέλιο του μαρμάρινου ναού στη νοτιοδυτική πλευρά, αντλούμε πληροφορίες σχετικά με τις διαστάσεις των λίθων των επιστυλίων. Ο Α1 έχει μήκος 2,451 και ύψος 0,723. Ο λίθος αυτός ακόμη, σώζει κανόνες και σταγόνες, που βοηθούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το πλάτος των τριγλύφων και μετοπών (Paga και Miles 2016, 680).

⁹⁶Dörpfeld 1884,333 και πίν. 16.

⁹⁷Δύο τέτοια θραύσματα τριγλύφων, με ύψος 0,803-0,811 μ. περίπου και πλάτος 0,541 μ. ανευρέθησαν από τις Paga και Miles (2016, 680-2, εικ. 28-29) αλλά η πρόσθια όψη τους δεν είναι ορατή. Ωστόσο, διακρίνονται οι εγκοπές για την προσαρμογή μετοπών, εκατέρωθεν της κάθε τριγλύφου. Από τους κανόνες του επιστυλίου Α1 οι ερευνήτριες καταλήγουν σε πλάτος τριγλύφων 0,53 μ. και σε μέσο ύψος 0,808 μ.

⁹⁸Μετόπες του ναού δεν σώζονται. Από την απόσταση των κανόνων του επιστυλίου Α1 και το συνακόλουθο πλάτος τριγλύφων, εξάγονται μετόπες πλάτους περίπου 0,70 μ. Ο Στάης (1920, 24) κάνει λόγο για χαμένο σήμερα, μαρμάρينو θραύσμα, με ανάγλυφη γυναικεία μορφή, που αποδίδει στις μετόπες του ναού. Χωρίς επαρκή στοιχεία σήμερα, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μαρμάρινες ανάγλυφες μετόπες στον αρχαϊκό ναό, πράγμα το οποίο αν συνέβαινε, θα αποτελούσε μία από τις πρώτες εκφάνσεις της πρακτικής των ανάγλυφων μετοπών, πριν από το θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς, το ναό του Διός στην Ολυμπία και το Ηφαιστείο. Για την εποχή του αρχαϊκού ναού, ανάγλυφες μετόπες στο εξωτερικό κτηρίου συναντάμε στον Μονόπτερο των Δελφών για τον ελλαδικό χώρο και εκτός ελλαδικού χώρου στο ναό της Αθηνάς στην Άσσο αλλά και σε ναούς της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας (βλέπε Kanelloropoulos και Scahill 2021, 59 και Marconi 2007).

⁹⁹Για το ζήτημα των δωρικών οικοδομημάτων με ψηλότερη ζώνη ζωφόρου τριγλύφων μετοπών από αυτή του επιστυλίου και το αποτέλεσμα που επιτυγχάνονταν έτσι στην αρχιτεκτονική των Κυκλάδων βλέπε Kanelloropoulos και Scahill 2021, 56, σημ. 23.

¹⁰⁰Για τον Αρχαίο Νεώ και τις κυκλαδικές επιρροές στην αρχιτεκτονική του βλέπε Rocco 2016, 506-514. Γενικά για διαστάσεις των μελών του ναού της Αθηνάς Πολιάδος βλέπε και Dörpfeld 1891, πίν. 2.

σύνηθες για δωρικούς ναούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, εναρμονίζεται ωστόσο με τις επιρροές της Κυκλαδικής αρχιτεκτονικής στην Αττική, για την εποχή αυτή¹⁰¹.

Εναλλακτικά, το ύψος του επιστυλίου θα μπορούσε να ισούται σχεδόν με το ύψος της δωρικής ζωφόρου, με την προσθήκη ταινίας, που θα μείωνε οπτικά το ύψος των τριγύφων περίπου σε 0,76 μ. Η διάταξη αυτή, που θα εξασφάλιζε ίσο ύψος ζωφόρου-επιστυλίου φαίνεται να ανταποκρίνεται καλύτερα στον κανόνα της εποχής. Παράλληλα, η ύπαρξη διπλής ταινίας στο άνω τμήμα της τριγύφου ή η ύπαρξη δεύτερης, ξεχωριστής ταινίας πάνω από τη ζωφόρο, θα συντελούσε στο ίδιο αποτέλεσμα. Ανάλογη διάρθρωση στρώσης ζωφόρου με διπλή ταινία και κυμάτιο πάνω από τρίγλυφο παρατηρείται στο Β Ναό των Αθηναίων στη Δήλο¹⁰² (Εικόνα 18) και στο ναό του Πυθίου Απόλλωνος στην Πάρο¹⁰³ (Εικόνα 19). Με τον τρόπο αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί το μεγάλο ύψος της δωρικής ζωφόρου του ναού του Ποσειδώνος, που ειδάλλως προκαλεί κάποια εντύπωση, καθώς δε συναντάται συχνά, παρά μόνον σε κάποιες εξαιρέσεις που αναφέρθηκαν.

Από τα γείσα του αρχαϊκού ναού, σώζεται σήμερα θραύσμα του οριζόντιου γείσου¹⁰⁴ με τμήμα προμόχθων, που επιτρέπει την αποκατάστασή του με πλάτος προμόχθου 0,53 μ., το οποίο εναρμονίζεται με το πλάτος των τριγύφων 0,53 μ. Εκτός από αυτό το θραύσμα οριζόντιου γείσου, άλλο ένα, χαμένο πλέον σήμερα, επισημαίνει ο Dörpfeld, το οποίο εντόπισε στη βόρεια πλευρά του κλασικού ναού, κοντά στον πέμπτο κίονα από τα ανατολικά¹⁰⁵. Ο μελετητής χαρακτήρισε το θραύσμα πολύ μικρό και δεν προχώρησε σε απεικόνισή του ή σε μετρήσεις των διαστάσεών του. Θεωρείται ότι δεν ταυτίζεται με αυτό του Μουσείου του Λαυρίου, καθώς το θραύσμα

¹⁰¹Εκτός από την ιωνική σύνδεση τοίχου σηκού και κίωνων περιστυλίου στο ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο και το ναό των Αλκμαιωνιδών στους Δελφούς, που όπως επισημάνθηκε δεν μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο κυκλαδικής επιρροής, ωστόσο η διάταξη της περίπτωσης και η πιθανή ύπαρξη ιωνικής ζωφόρου στο ναό της Αθηνάς Πολιάδος, οι αρράβδωτοι κίονες του ναού της Αθηνάς Σουριάδος, οι ραδινές αναλογίες των αρράβδωτων δωρικών κίωνων του ναού του Απόλλωνος Ζωστήρος στη Βουλαγμένη, η απουσία τριβαθμιδωτής κρηπίδας στον Απόλλωνα Ζωστήρα, τον Αρχαίο Νεώ και αλλού, η προτίμηση για γραπτή διακόσμηση των γείσων και άλλα ιωνικά στοιχεία της Κυκλαδικής αρχιτεκτονικής, που θα συζητηθούν παρακάτω περαιτέρω, μαρτυρούν την επίδραση της κυκλαδικής αρχιτεκτονικής σε αρχαϊκούς ναούς της ηπειρωτικής Ελλάδος. Οι ραδινές αναλογίες των κίωνων του ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο και η ύπαρξη δωρικής ζωφόρου μεγαλύτερης σε ύψος από τη στρώση του επιστυλίου, εντάσσουν τον αρχαϊκό ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο στους δωρικούς ναούς της Αττικής με κυκλαδικές επιδράσεις.

¹⁰²Courby 1931, πίν. 5.

¹⁰³Schuller 1982, 255, εικ. 9.

¹⁰⁴Το γείσο G1 (Paga και Miles 2016, 682, εικ. 30), σήμερα στο Μουσείο του Λαυρίου (ΜΛ 647).

¹⁰⁵Dörpfeld 1884, 334.

για το οποίο κάνει λόγο ο Dörpfeld, έσωξε ένα μικρό τμήμα προμόχθου με μία σταγόνα, ενώ αυτό του Μουσείου με δύο.

Γ.2.5 Οι τοίχοι

Από τους λίθους του τοίχου του αρχαϊκού ναού δεν σώζονται πολλά. Όπως είναι λογικό, οι λίθοι των τοίχων θα ήταν από τους πρώτους που θα χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση στην κατασκευή των αναλημματικών τοίχων και των θεμελίων του μαρμάρινου ναού, λόγω του μεγέθους και του σχήματός τους, που θα απαιτούσε την ελάχιστη επιπλέον κατεργασία για την ενσωμάτωσή τους στις νέες κατασκευές. Η οικονομία σε χρόνο και υλικό καθιστά τους λίθους των τοίχων το πιο εύκολο σε επαναχρησιμοποίηση υλικό. Παρόλα αυτά δύο λίθοι ορθοστατών σώζονται και θεωρείται ότι προέρχονται από τον αρχαϊκό ναό¹⁰⁶. Ο λίθος O1 διατηρεί δύο λειασμένες επιφάνειες άρα και το πλήρες ύψος του 0,862 μ. Ο λίθος O2, αν και δε σώζει λειασμένη επιφάνεια, έχει παρόμοιες διαστάσεις και σχήμα και διαθέτει οπή για την προσάρτηση Z-μορφου συνδέσμου¹⁰⁷. Αρκετά ακόμα θραύσματα πόρινων μελών σώζονται στο χώρο του ιερού αλλά δεν μπορούμε με βεβαιότητα να προσδιορίσουμε την αρχική τους θέση, είτε λόγω των καταστροφών που έχουν υποστεί είτε και λόγω της ενσωμάτωσής τους σε μεταγενέστερες κατασκευές, ως υλικά σε δεύτερη χρήση¹⁰⁸.

Γ.3 Γενικές Παρατηρήσεις

Σχετικά με την κάτοψη και τη μορφολογία του αρχαϊκού ναού έχουν προκύψει κάποια ασφαλή συμπεράσματα από την ανεύρεση αρχιτεκτονικών μελών και τη διατήρηση σε ικανοποιητικό βαθμό της θεμελίωσης, ωστόσο υπάρχουν ερωτήματα

¹⁰⁶Πρόκειται για τους λίθους O1 και O2 (Paga και Miles 2016, 683-4, εικ. 32).

¹⁰⁷ Οι Z-μορφοί σύνδεσμοι βρίσκονταν σε χρήση από τον 7^ο αι. π.Χ. έως και τον 4^ο αι. π.Χ. (Μπούρας 1999, 190-91, εικ. 11) και η ύπαρξή τους δικαιολογείται στον αρχαϊκό ναό του Ποσειδώνος.

¹⁰⁸Εκτός από την ενσωμάτωσή τους στο θεμέλιο του κλασικού ναού, βλέπε και Barletta 2017, 37-40, σημ. 111-112, 49-52, σχετικά με την ενσωμάτωση δόμων του τοίχου του αρχαϊκού ναού στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου του τεμένους της Αθηνάς και δύο ορθογώνιων, πόρινων λίθων, πιθανόν από τους τοίχους του αρχαϊκού ναού, σε κατασκευή στο ιερό της Αθηνάς Σουνιάδος, μετά τη διάνοιξη οπών, ανάλογων με αυτές των δωρικών κιονοκράνων σε δεύτερη χρήση. Για το ζήτημα αυτό βλέπε και Dinsmoor Jr. και Thompson στη δημοσίευση της Barletta του 2017.

αφενός για τη σχέση ύψους δωρικής ζωφόρου με ύψος επιστυλίου, αφετέρου για το υλικό κατασκευής των μετοπών και το αν αυτές έφεραν ή όχι ανάγλυφη διακόσμηση. Παράλληλα, μη επιβεβαιωμένο παραμένει το αν το επιστύλιο και η ζωφόρος του προνάου καταλάμβαναν μόνο τον ανατολικό τοίχο του προνάου ή εκτείνονταν και στο βόρειο και το νότιο τοίχο του.

Συνολικά για την οικοδόμηση στο ιερό του Ποσειδώνος αυτή την εποχή, θα περίμενε κανείς παράλληλα με το ναό να υπήρχε ανοικοδόμηση πιθανόν κάποιου προπύλου¹⁰⁹, στοών και άλλων οικοδομημάτων που σχετίζονται με το ιερό και στην κλασική φάση του ιερού τα συναντάμε. Αν και δεν μπορούμε με βεβαιότητα να μιλήσουμε για την ανέγερση άλλων οικοδομημάτων, έχει υποτεθεί πως ακόμη και αν υπήρξαν, το υλικό τους, όπως και αυτό του αρχαϊκού ναού, επαναχρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή στοών, προπύλου και ναού στην κλασική φάση του ιερού¹¹⁰. Μετά την καταστροφή του αρχαϊκού ναού από τους Πέρσες, πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν *spolia* για την κατασκευή κάποιου πρόχειρου ναΐσκου, ώστε να στεγαστεί το λατρευτικό άγαλμα και η λατρεία του Ποσειδώνος¹¹¹. Αν και δεν υπάρχουν ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα προς την κατεύθυνση αυτή, ωστόσο λογικά κάποια τέτοια κατασκευή θα εξυπηρέτησε μέχρι την ανοικοδόμηση και ολοκλήρωση του κλασικού ναού.

Γ.4 Ανασύνθεση της εμφάνισης του ιερού

Εκτός από το ναό και τα λοιπά πιθανά οικοδομήματα, την εικόνα του ιερού στην αρχαϊκή εποχή, πριν την καταστροφή του από την επιδρομή των Περσών, συμπλήρωναν πολυάριθμα αναθήματα και αφιερώματα στον θεό, μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας. Από τους ανεσκαμμένους βόθρους προέκυψε σημαντικός αριθμός των αναθημάτων αυτών, που αποτέθηκαν εκεί με την επιδρομή, ώστε να μην αποσπαστούν από το ιερό. Οι πρώτες ανασκαφές στο ιερό τα έφεραν στο φώς και μας επιτρέπουν την ανασύνθεση της εικόνας του ιερού στην ακμή του πριν την

¹⁰⁹ Ο Στάης υποστηρίζει πως το πρόπυλο της κλασικής φάσης του ιερού αποτελεί τη μνημειακή εκδοχή ενός προηγούμενου, πώρινου προπύλου, της αρχαϊκής φάσης, το οποίο στην Κλασική εποχή επενδύθηκε με μαρμάρινες πλάκες σε πώρινο πυρήνα (Στάης 1920, 16).

¹¹⁰ Goette 2000, 19-26. Για τη δεύτερη χρήση υλικού παλαιότερων μελών εντός του ίδιου ιερού βλέπε και Klein 2015, 149-156.

¹¹¹ Για την υπόθεση αυτή βλέπε Στάης 1920, 23 και Gruben 2000, 236.

καταστροφή. Μεταξύ των άλλων ευρημάτων, αναθήματα μαρμάρινων κούρων¹¹² φυσικού και υπερφυσικού μεγέθους έχουν βρεθεί και μαρτυρούν τη σημασία του ιερού του Ποσειδώνος για εκείνη την εποχή. Ανάμεσα σε αυτά και ο γνωστός «Κούρος του Σουνίου» με τη βάση του, που καταδεικνύουν τον πλούτο των αναθετών και τη διάθεση για προβολή, σε ένα προφανώς σημαντικό ιερό.

Τα αναθήματα αυτά χρονολογούνται από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., επομένως πριν καν από την ανέγερση του αρχαϊκού ναού¹¹³. Για το λόγο αυτό έχει υποτεθεί πως μπορεί να προϋπήρχε του αρχαϊκού ναού κάποιος άλλος ναΐσκος, πιθανόν από φθαρτά υλικά, γι' αυτό και δεν διασώθηκε κανένα ίχνος του. Το εκτεταμένο αυτό οικοδομικό πρόγραμμα για την ανέγερση του αρχαϊκού ναού αντικατοπτρίζει τη σημαντική θέση του ακρωτηρίου του Σουνίου και την πρόθεση για προβολή του, τόσο εντός Αττικής, όσο και εκτός. Η νέα όψη του ιερού θα έπρεπε να αποπνέει τον πλούτο και τη δύναμη που ήθελαν να επιδεικνύουν οι Αθηναίοι. Αν και το οικοδομικό πρόγραμμα της μνημειακής διαμόρφωσης του ιερού του Ποσειδώνος δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί εξαιτίας της Περσικής εισβολής το 480-479 π.Χ., κάποια χρόνια αργότερα ξεκίνησε και πάλι η αναμόρφωση του κατεστραμμένου ιερού, με τη δημιουργία ενός νέου, μαρμάρινου αυτή τη φορά ναού, στοών κι ενός μνημειακού προπύλου. Στο μεταξύ, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, στο ερειπωμένο ιερό του Ποσειδώνος θα έστεκε ένα από τα αιχμαλωτισμένα φοινικικά πλοία, το οποίο οι Έλληνες μετά τη νίκη τους έστησαν εκεί, ως ανάθημα στο θεό που τους ευνόησε με τη νίκη τους στη θάλασσα¹¹⁴.

Γ.5 Αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαϊκού ναού σε μεταγενέστερες κατασκευές

Το οικοδομικό υλικό του αρχαϊκού ναού, όπως ήταν φυσικό σύμφωνα με την πρακτική επαναχρησιμοποίησης μελών από προγενέστερα κτίσματα, ενσωματώθηκε σε μεγάλο βαθμό στη θεμελίωση του επόμενου χρονολογικά ναού και στο αφανές βάθρο που την περιέκλειε (**Εικόνα 20**). Στην ανατολική πλευρά του θεμελίου του

¹¹²Στάης 1917, 201-13· Στάης 1906, 85-6· Παπαθανασόπουλος 1983· Ridgway 1971, 338· Goette 2000, 19-23, 32-5· Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 116-8, εικ. 106-108.

¹¹³Ο Στάης τοποθετεί την κατασκευή τους στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως και του πάρινου ναού και αναφέρει ρητά πως δεν θεωρεί πιθανό να προϋπήρχαν οι κούροι του ναού (βλέπε Στάης 1917, 194).

¹¹⁴Paga και Miles 2016, 692· Τατάκη 2003, 20.

κλασικού ναού διακρίνονται ακόμη και σήμερα δέκα τρίγλυφοι του αρχαϊκού ναού (Εικόνα 21) και σπόνδυλοι κίωνων. Στη νότια πλευρά, κάτω από τη στρώση της ευθυντηρίας διακρίνεται το άνω τμήμα δύο λίθων επιστυλίου από τον αρχαϊκό ναό. Στο νοτιοδυτικό άκρο του ναού του 444-440 π.Χ. σώζονται ίχνη δύο καμπυλόγραμμων τοίχων που έχουν ενσωματώσει αρράβδωτους, πώρινους σπονδύλους από την περίσταση του αρχαϊκού ναού (Εικόνα 22). Σπόνδυλοι των κίωνων της περιστασης του αρχαϊκού ναού βρίσκονται ενσωματωμένοι και στο ανατολικό θεμέλιο του κλασικού ναού (Εικόνα 23). Τέσσερα δωρικά κιονόκρανα από πωρόλιθο (και ακόμη ένα κατακρημισμένο στην πλαγιά του ιερού της Αθηνάς), προερχόμενα από κίονες της περιστασης αλλά και από τον πρόναο ή τον οπισθόδομο του αρχαϊκού ναού, μεταφέρθηκαν σε άγνωστη εποχή στο παρακείμενο ιερό της Αθηνάς Σουνιάδος και χρησιμοποιήθηκαν ως βάσεις για υποστηλώματα κάποιας ξύλινης μάλλον κατασκευής, μετά τη διάνοιξη μεγάλων, κυκλικών οπών στο κέντρο τους. Δύο πώρινοι, ορθογώνιοι λίθοι, προερχόμενοι μάλλον από τους τοίχους του αρχαϊκού ναού, επίσης μεταφέρθηκαν στο ιερό της Αθηνάς και θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκαν στην ίδια, πρόχειρη κατασκευή με τα κιονόκρανα, καθώς διαθέτουν τις ίδιες κυκλικές οπές με τα δωρικά κιονόκρανα που αναφέρθηκαν αμέσως παραπάνω. Οι πώρινοι κίονες των εσωτερικών κιονοστοιχιών επαναχρησιμοποιήθηκαν στη μεγάλη στοά των κλασικών χρόνων, σύμφωνα με τον Στάη. Δόμοι του τοίχου αναγνωρίζονται και στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου του ιερού της Αθηνάς. Από τα πώρινα μέλη του αρχαϊκού ναού πολλά ακόμη, ενσωματωμένα στη θεμελίωση του κλασικού ναού, δεν είναι πλέον ορατά, εξαιτίας της επένδυσης των θεμελίων για την κατασκευή του ναού του 444-440 π.Χ. αλλά και εξαιτίας των αναστηλωτικών παρεμβάσεων, που κάλυψαν στοιχεία της θεμελίωσης, τα οποία θα ήταν ακόμη ορατά την εποχή των ανασκαφών του Dörpfeld και του Στάη.

Γ.6 Ιδεολογικά ζητήματα σχετικά με την κατασκευή του αρχαϊκού ναού

Η ανίδρυση του περίπτερου, πώρινου ναού του Ποσειδώνος συμπίπτει χρονολογικά με την οικοδόμηση αρκετών, μικρότερων ναών σε πολλά ιερά της Αττικής. Ο ναός του Ποσειδώνος αποτελεί τον πρώτο μνημειακό, περίπτερο ναό που χτίστηκε εκτός

του κέντρου της Αττικής¹¹⁵. Η επιλογή του Σουνίου για την οικοδόμηση ενός ναού αυτών των χαρακτηριστικών σχετίζεται με την αυξημένη σημασία του αθηναϊκού στόλου για την περίοδο που εξετάζεται. Η διαμάχη της Αθήνας με τη Θήβα και την Αίγινα κορυφώθηκε στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. με το συνασπισμό των δυνάμεων Θηβαίων και Αιγινήτων για να επιτεθούν στην Αθήνα. Η διαμάχη αυτή με το γειτονικό νησί φαίνεται πως επεκτάθηκε και στο πεδίο της άσκησης λατρείας προς τους θεούς. Ο αρχαϊκός ναός του Ποσειδώνας θεωρείται πως ανιδρύθηκε αφενός ως προσφορά μετά τη Μάχη του Μαραθώνος, αφετέρου ως απάντηση της Αθήνας στον μνημειακό, περίπτερο ναό της Αφαιάς στην Αίγινα. Το αυξημένο ενδιαφέρον των Αθηναίων για την οχύρωση του Σουνίου, ως το νοτιότερο άκρο της Αττικής, συνδέεται με την απειλή των Αιγινήτων και των Περσών προς την πόλη τους. Η εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου επίσης δημιούργησε την ανάγκη προστασίας και προβολής της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής. Μετά τη δεύτερη επιδρομή των Περσών και την καταστροφή των ιερών του Σουνίου, το πρώτο που ανοικοδομήθηκε ήταν εκείνο της Αθηνάς. Η ανακαίνιση του ιερού του Ποσειδώνας συντελέστηκε αρκετά χρόνια αργότερα, με την άσκηση της λατρείας του θεού να συνεχίζεται να τελείται σε πρόχειρες κατασκευές, έως την ανοικοδόμηση του επόμενου χρονολογικά, μνημειακού ναού.

Κεφάλαιο Δ

Δ.1 Το ιερό από την καταστροφή των Περσών έως την ανέγερση του ναού στην Κλασική Εποχή

Πριν την εξέταση της αρχιτεκτονικής του νέου ναού του Ποσειδώνας, που ανεγέρθηκε στο ακρωτήριο του Σουνίου μετά την καταστροφή του αρχαϊκού ναού, πρέπει να γίνει αναφορά στο μεσοδιάστημα της οικοδόμησης των δύο ναών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μετά την καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες και έως την ανοικοδόμηση του ιερού στα χρόνια του Περικλή, είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς πως το ιερό περιέπεσε σε εγκατάλειψη και δεν ασκούνταν στο χώρο του λατρεία του

¹¹⁵Paga και Miles 2016, 689.

Ποσειδώνος¹¹⁶. Έχει υποτεθεί επανειλημμένα πως, έως την ανέγερση του κλασικού ναού, τις ανάγκες της λατρείας θα ικανοποιούσε κάποιος πρόχειρα κατασκευασμένος ναΐσκος από τα μέλη των κατεστραμμένων οικοδομημάτων, μάλιστα κυρίως του ναού¹¹⁷. Σύμφωνα με τον Dinsmoor Jr.¹¹⁸ ο ναΐσκος αυτός φαίνεται πως βρισκόταν αμέσως νότια του ναού, όπου διακρίνονται ίχνη τοίχου από αργούς λίθους ενισχυμένους ανά διαστήματα από πόρινους σπονδύλους, προερχόμενους από τον αρχαϊκό ναό. Στην εποχή του Περικλή, περίπου στο 444-440π.Χ. ξεκίνησε η ανέγερση του νέου ναού του Ποσειδώνος¹¹⁹.

Κεφάλαιο Ε

Ε.1 Οι κυριότερες μελέτες του ναού για την Κλασική Εποχή

Η κλασική φάση του τεμένους του Ποσειδώνος και κατ' επέκταση του ναού μελετήθηκε από πολύ νωρίς, εξαιτίας της διατήρησης των καταλοίπων του κλασικού ναού, που κέντρισαν το ενδιαφέρον περιηγητών και μελετητών, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Από τις πρώτες συστηματικές έρευνες, για τα σημερινά δεδομένα, θεωρείται εκείνη των Society of Dilettanti, οι οποίοι ήδη από το 1812 προχώρησαν σε

¹¹⁶Η απόφαση των Ελλήνων να μην ανοικοδομήσουν τα κατεστραμμένα από τους Πέρσες ιερά, προς ενθύμηση της αγριότητας των βαρβάρων, επισφραγίστηκε με όρκο, τον οποίο κατήγγησε ο Περικλής με την απόφασή του να ξαναχτίσει τον Παρθενώνα, όπως καταγράφει ο Πλούταρχος. Έκτοτε ακολούθησε η ανοικοδόμηση και άλλων κατεστραμμένων ιερών, μεταξύ αυτών και του Σουνίου (Dinsmoor Jr. 1971, 16).

¹¹⁷Gruben 2000, 236.

¹¹⁸Dinsmoor Jr. 1971, 16. Ωστόσο ο ίδιος μελετητής αναφέρει πως το οικοδόμημα αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να χρονολογείται στη Βυζαντινή περίοδο ή και αργότερα.

¹¹⁹Όπως αναφέρει ο Dinsmoor (1975, 154, σημ. 319), ο άξονας του αρχαϊκού ναού ευθυγραμμίζονταν με την ανατολή του ηλίου κατά την όγδοη μέρα του Πυανοψίου μηνός κατά το 498 π.Χ. όπου και τελούνταν οι αναίμακτες γιορτές προς τιμήν του Απόλλωνος. Συμπτωματικά, αν η ανέγερση του κλασικού ναού ξεκίνησε κατά το 444π.Χ., ο άξονας του νέου ναού επίσης θα ευθυγραμμίζονταν με την ανατολή του ηλίου την όγδοη μέρα του Πυανοψίου του 444 π.Χ., οπότε και θα επικρατούσαν οι ίδιες αστρονομικές και ημερολογιακές συνθήκες που θα επικρατούσαν και κατά το 498 π.Χ. Για τον μελετητή, η σύμπτωση αυτή θα μπορούσε να αποτελεί για τους αρχαίους το έναυσμα για την ανέγερση του νέου ναού του Ποσειδώνος κατά το έτος αυτό. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί, πως η γιορτή των Πυανοψίων, κατά την Κλασική Εποχή, αποτελούσε μέρος της γιορτής των Θησειών. Αν και, όπως αναφέρει και ο Dinsmoor, η συγκυρία αυτή πιθανόν οφείλεται σε σύμπτωση, ωστόσο η ανέγερση του ναού το 444 π.Χ. ίσως όταν τελούνταν οι εορτές των Θησειών και η απεικόνιση των άθλων του Θησέα στην ιωνική ζωφόρο του κλασικού ναού, ενισχύουν την υπόθεση περί σκόπιμης ανέγερσης του ναού εκείνο το διάστημα, στο πλαίσιο της σημασίας του ήρωα Θησέα και του συμβολισμού που επιτύγχαναν οι Αθηναίοι μέσω της σύνδεσης με αυτόν.

ανασκαφή στο χώρο του ναού και δημοσίευσαν αποτελέσματα της έρευνάς τους¹²⁰, σχετικά με το ναό. Επόμενη έρευνα για τα κατάλοιπα του ιερού και του ναού από την Κλασική εποχή διεξήγαγε ο Blouet¹²¹, ο οποίος επίσης δημοσίευσε τα αποτελέσματά της, ενώ τα συνόδευσε από σχέδια για την κάτοψη του ναού, του προπύλου και γενικά του ιερού (**Εικόνα 24**). Η ανασκαφή και έρευνα του Dörpfeld το 1884 κατέληξε σε πληρέστερη δημοσίευση του αρχαϊκού ναού, ωστόσο περιελάμβανε και κάτοψη του κλασικού ναού σε σχέση με εκείνη του προκατόχου του. Για το γλυπτό διάκοσμο, ορόσημο απετέλεσε η μελέτη του Fabricius, που δημοσιεύτηκε στον ίδιο τόμο με εκείνη του Dörpfeld το 1884. Οι ανασκαφές του Στάη από το 1897 κι εξής στο χώρο του ιερού, τόσο του Ποσειδώνος όσο και της Αθηνάς, οδήγησαν σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την όψη του ιερού και την αρχιτεκτονική του ναού, μετά από μία σειρά δημοσιεύσεων του Στάη¹²² και του Ορλάνδου¹²³. Έκτοτε, οι μελέτες που ακολούθησαν από τους Dinsmoor Jr.¹²⁴, Plommer¹²⁵, Δεληβορριά¹²⁶, Λεβέντη¹²⁷ και άλλους, φώτισαν παραμέτρους της αρχιτεκτονικής και της γλυπτής διακόσμησης του κλασικού ναού, γι' αυτό και συχνά θα επανέλθουμε σε αυτές, μεταξύ άλλων δημοσιεύσεων.

E.2 Το τέμενος - Χωροθεσία του ιερού

Το ιερό του Σουνίου βρισκόταν εντός του τειχισμένου χώρου του φρουρίου, που καταλάμβανε τη νότια άκρη της χερσονήσου του Σουνίου (**Εικόνα 25**). Το τείχος του

¹²⁰Society of Dilettanti 1817-1840.

¹²¹Blouet 1837-1838.

¹²²Στάης 1900-1909-1920 για την διεξοδικότερη μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των λοιπών ευρημάτων από τις ανασκαφές. Σειρά αναφορών στα ευρήματα κάθε ανασκαφικής περιόδου αλλά και στις συντηρήσεις και αναστηλώσεις που μετέπειτα συντελέστηκαν στο ναό, στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στα Αρχαιολογικά Δελτία και την Αρχαιολογική Εφημερίδα από το 1897 κι εξής, σχεδόν ανά έτος έως το 1917.

¹²³Για το αέτωμα του ναού του Ποσειδώνος Ορλάνδος 1915, για τους τοίχους και την οροφή Ορλάνδος 1917, για τη γραπτή αρχιτεκτονική διακόσμηση Ορλάνδος 1961.

¹²⁴Dinsmoor 1940 για το ναό του Άρεως στην Αγορά με αναφορές στη σίμη του ναού του Ποσειδώνος από την κλασική φάση και την μεταφορά της στην αθηναϊκή Αγορά- Dinsmoor Jr. 1974 για το ίδιο θέμα- Dinsmoor Jr. 1971 για το ιερό του Ποσειδώνος και της Αθηνάς, με εξέταση της αρχιτεκτονικής των δύο διαδοχικών ναών του Ποσειδώνος- Dinsmoor 1982 επίσης για τη σίμη του ναού και τη μεταφορά της στην Αγορά- Dinsmoor Jr., Thompson και Barletta 2017 για το τέμενος της Αθηνάς και αναφορές στον αρχαϊκό ναό του Ποσειδώνος αλλά και σε μέλη της κλασικής φάσης με τομή και κάτοψη του ναού.

¹²⁵Plommer 1950 γενικά για την αρχιτεκτονική του ναού- Plommer 1960, κυρίως για την οροφή του ναού και Plommer 1976, με σχόλια για την οροφή και τις αποκαταστάσεις που πρότεινε ο Dinsmoor Jr.

¹²⁶Delivorrias 1969-1974 για το γλυπτό διάκοσμο του κλασικού ναού.

¹²⁷Λεβέντη 2009 για την ιωνική ζωφόρο του ανατολικού πτερού του ναού της Κλασικής Εποχής.

φρουρίου ενισχύονταν ανά διαστήματα από πύργους, ενώ κατά την Ελληνιστική εποχή στο βορειοδυτικό άκρο του φρουρίου οικοδομήθηκαν δύο νεώσοικοι. Η είσοδος στο ιερό επιτυγχάνονταν μέσω του μνημειακού προπύλου, που βρισκόταν στα βόρεια του ναού. Στο πρόπυλο οδηγούσε κεντρικός δρόμος, εκατέρωθεν του οποίου κτίστηκαν οικίες, καταστήματα και άλλα κτήρια λειτουργικού χαρακτήρα, εντός του τείχους του φρουρίου και ακριβώς έξω από τον χώρο του ιερού. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά των προπυλαίων υπήρχε ναόσχημο κτίσμα με προστώο¹²⁸. Ακόμη δυτικότερα εκτεινόταν δωρική στοά που εφάπτονταν με μικρότερη στοά στο νοτιοδυτικό της άκρο. Η μικρότερη αυτή στοά αναπτύσσονταν σε επαφή με το δυτικό τείχος του ιερού, που αποτελούσε τον οπίσθιο τοίχο της. Οι δύο εφαπτόμενες στοές έδιναν την εντύπωση ενιαίας στοάς σχήματος Γ. Ο ναός του Ποσειδώνος οικοδομήθηκε στο νότιο άκρο εντός του τειχισμένου χώρου του ιερού. Στο νοτιοδυτικό άκρο του ιερού δεν υπήρχε οχύρωση, καθώς ο απόκρημνος βράχος λειτουργούσε ως φυσική οχύρωση για το ιερό και το φρούριο κατ' επέκταση. Εντός του φρουρίου υπήρχαν οικίες και καταλύματα, αλλά ο κύριος οικισμός αναπτύσσονταν βορειότερα του ακρωτηρίου και του τειχισμένου χώρου.

E.3 Το πρόπυλο

Στο νέο οικοδομικό πρόγραμμα συμπεριελήφθηκε η κατασκευή ενός μνημειακού προπύλου¹²⁹ (**Εικόνα 26**) και δύο στοών. Τα προπύλαια¹³⁰ (**Εικόνα 27**) είχαν τη μορφή δίστυλου εν παραστάσι οικοδομήματος, με αετωματική πρόσοψη και τρία ανοίγματα εισόδου, εκ των οποίων το κεντρικό ήταν μεγαλύτερο (2,20 μ.) και τα πλευρικά στενότερα (1,12 μ.). Η διάμετρος των κίωνων ορίζεται σε 0,865 μ. και σε αντίθεση με τους κίονες της περίπτωσης του ναού, αυτοί των προπυλαίων αποτελούνταν από 20 ραβδώσεις. Οι μαρμάρινες παραστάδες στα πέρατα των τοίχων

¹²⁸Ο Dinsmoor Jr. το χαρακτηρίζει πιθανόν θησαυρό ή ανδρώνα, λόγω της έκκεντρης θέσης της θύρας εισόδου.

¹²⁹Η κατασκευή των προπυλαίων πρέπει να ήταν σύγχρονη με εκείνη του ναού (βλέπε Travlos 1988, 404-5· Dinsmoor Jr. 1971, 25-8).

¹³⁰Στάης 1900, 119-20, πίν. 6. Ο Στάης αποκαλεί τη μνημειακή αυτή είσοδο στο ιερό προπύλαια, και με τον τρόπο αυτό επαναλαμβάνεται και από άλλους μελετητές (βλέπε Theodorouliou-Polychroniadi 2015, 19-20 και αλλού). Ο Dinsmoor Jr. (1971, 11) επισημαίνει πως ο όρος «προπύλαια» χρησιμοποιείται για την είσοδο στο χώρο του ιερού, όταν η πύλη εισόδου διαθέτει περισσότερα του ενός θυραία ανοίγματα, ενώ για ένα θυραίο άνοιγμα συνηθίζεται να χρησιμοποιείται ο όρος «πρόπυλο».

διέθεταν στην επαφή τους με αυτούς επεξεργασία που προσομοιάζει με τις υποτομές των αναβαθμών του μαρμάρινου ναού, σύμφωνα με τον Dinsmoor Jr.¹³¹ Το βόρειο σκέλος των προπυλαίων είχε μεγαλύτερο βάθος σε σχέση με το νότιο. Ακόμη, το προπύλαια διέθεταν αναβάθρα στο κεντρικό άνοιγμα προς διευκόλυνση των τροχοφόρων αλλά και για την είσοδο των προς θυσία ζώων. Ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθο και επενδυμένα με μαρμαρίνες πλάκες¹³². Η δομή τους αυτή οδήγησε τους μελετητές στην υπόθεση σχετικά με δύο χρονολογικές φάσεις των προπυλαίων. Δηλαδή ο πώρινος πυρήνας που θα υπήρχε από την εποχή του αρχαϊκού ιερού και η επένδυση με μάρμαρο στην Κλασική Εποχή. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Dinsmoor Jr.¹³³ η κατασκευή των προπυλαίων, όπως και στην Ακρόπολη της Αθήνας, θα αποτελούσε ξεχωριστό οικοδομικό πρόγραμμα από την οικοδόμηση του ναού.

E.4 Οι στοές

Η αναμόρφωση του ιερού του Ποσειδώνος κατά την Κλασική Εποχή περιελάμβανε την κατασκευή δύο στοών από τις οποίες η μεγαλύτερη καταλάμβανε τη βόρεια πλευρά του ιερού, και η δεύτερη, μικρότερων διαστάσεων χτίστηκε παράλληλα με τον δυτικό τοίχο του ιερού του Ποσειδώνος, συμπληρώνοντας έτσι την εικόνα του ιερού και εξυπηρετώντας τις λειτουργίες του.

Η μεγάλη στοά (37,9 μ. x 9,88 μ.)¹³⁴ (**Εικόνα 28**) ήταν κτισμένη από πωρόλιθο. Αν ισχύουν οι διαστάσεις που παραθέτει ο Dinsmoor Jr. και όχι εκείνες του Στάη, η στοά θα ενέπιπτε στην κατηγορία των εκατόμπεδων στοών. Διέθετε στην όψη της οκτώ ή εννιά δωρικούς κίονες σύμφωνα με τον Στάη¹³⁵. Η στοά, δωρικού ρυθμού, θα διέθετε πιθανότερα εννέα κίονες, καθώς ο κανόνας στις στοές είναι ο περιττός αριθμός κίωνων¹³⁶ και ο άρτιος αριθμός μετακίωνων ανοιγμάτων¹³⁷. Σε περίπτωση που η στοά

¹³¹Dinsmoor Jr. 1971, 27.

¹³²Για τον Στάη το υλικό κατασκευής υποδεικνύει πιθανόν την ύπαρξη των προπυλαίων από την αρχαϊκή φάση του ιερού, τα οποία στην κλασική του φάση απέκτησαν μνημειακότερη όψη με την επένδυσή τους από μάρμαρο.

¹³³Dinsmoor Jr. 1971, 27-8.

¹³⁴Dinsmoor Jr. 1971, 28-9. Ο Στάης δίνει διαστάσεις 25x9 μ.

¹³⁵Στάης 1920, 17.

¹³⁶Για το ζήτημα του περιττού ή άρτιου αριθμού κίωνων των στοών βλέπε και Κανελλόπουλος 2017, 84-90.

¹³⁷Άρτιος αριθμός κίωνων στην ελληνική αρχιτεκτονική απαντά σε κιονοστοιχίες κάτω από αέτωμα. Κιονοστοιχίες στοών, κίονες κάτω από απόληξη στέγης ή στις μακρές πλευρές ναών (εκτός αν

διέθετε οκτώ κίονες στην πρόσοψη, άρτιο δηλαδή αριθμό κίωνων, θα αποτελούσε μοναδικό παράδειγμα για την ελληνική αρχιτεκτονική, με εξαίρεση τη Βασίλειο στοά της Αγοράς με οκτώ κίονες εν παραστάσι¹³⁸. Στο εσωτερικό της υπήρχαν έξι αρράβδωτοι κίονες με ίχνη ερυθρού χρώματος στην επιφάνειά τους, ενώ τον οπίσθιο τοίχο της αποτελούσε ο τοίχος του περιβόλου του ιερού¹³⁹. Σύμφωνα με τον Στάη, οι έξι κίονες του εσωτερικού της, διαμέτρου 0,60 μ., προέρχονταν από την εσωτερική κιονοστοιχία του αρχαϊκού ναού¹⁴⁰, εδώ σε δεύτερη χρήση. Στο εξωτερικό της διέθετε ζωφόρο από απλές τριγλύφους, όπως αναφέρει ο Στάης στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1900, από τις οποίες σώζονται ελάχιστα θραύσματα. Τα πέρατα της στοάς αποτελούνταν από συμπαγείς τοίχους.

Η μικρότερη στοά, εφραπτόμενη της μεγάλης στο νοτιοδυτικό άκρο της τελευταίας, ήταν επίσης κατασκευασμένη από πορόλιθο και δεν διέθετε εσωτερική κιονοστοιχία. Σύμφωνα με τον Dinsmoor Jr. είχε διαστάσεις 21,50 x 5.84 μ. (κατά τον Στάη το μήκος της ήταν 20,8 μ. και το πλάτος δεν αναφέρεται).

E.5 Ο ναός του Ποσειδώνος

Η κατασκευή του κλασικού ναού (**Εικόνα 7** και **Εικόνα 28**) ξεκίνησε στα χρόνια του Περικλή, στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης παλαιότερων ιερών, τα οποία καταστράφηκαν με την επιδρομή των Περσών. Στο πλαίσιο αυτό, όπως συνέβη και στην Ακρόπολη, ο νέος ναός εκμεταλλεύτηκε οικοδομικό υλικό από τον προηγούμενο, ημιτελή, το οποίο ενσωμάτωσε στη θεμελίωσή του¹⁴¹ αλλά και στους

συντρέχουν λόγοι χωροθεσίας που επιβάλλουν τη σύμπτυξη των μακρών πτερών περίπτερων ναών παρουσιάζουν περιττό αριθμό κίωνων, σύμφωνα με τον κανόνα $2n+1$. Για το λόγο αυτό χαρακτηρίζονται ως «κανονικοί», δωρικοί περίπτεροι ναοί αυτοί που παρουσιάζουν κάτοψη $6X13$ κίωνων.

¹³⁸ Camp 2005, 76-8, εικ. 32.

¹³⁹ Μπορεί κανείς να αντιπαραβάλει την όψη της Στοάς των Αθηναίων στους Δελφούς, η οποία αν και ιωνική, χρησιμοποίησε τον πολυγωνικό, αναλημματικό τοίχου του ανδρήρου του ναού του Απόλλωνος στους Δελφούς, ως τον οπίσθιο τοίχο της. Αν και οι διαφορές των δύο στοών δεν εξαντλούνται μόνο στο ρυθμό, ωστόσο η εκμετάλλευση υπαρχόντων τοίχων για τη δημιουργία των στοών αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο για την όψη τους.

¹⁴⁰ Στάης 1917, 176, σημ. 6· Στάης 1920, 16· Boersma 1970, 218· Coulton 1976, 118, 285· Theodoropoulou-Polychroniadiis 2015, 19, εικ. 12.

¹⁴¹ Για τη χρήση υλικού από τον αρχαϊκό ναό στη θεμελίωση του κλασικού, όπως και στον Παρθενώνα, βλ. Paga και Miles 2016, 664, όπου επισημαίνεται πως στο Σούνιο η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε για λόγους πρακτικούς και το υλικό δε χρησιμοποιήθηκε με τον ίδιο τρόπο στην αθηναϊκή Ακρόπολη, ως *memorial* δηλαδή, καθώς στο Σούνιο το παλαιό υλικό δεν θα ήταν ορατό στη

αναλημματικούς τοίχους που συγκρατούσαν το άνδηρο, στο οποίο ανεγέρθηκε ο κλασικός ναός. Συγκεκριμένα, δημιουργήθηκε ένα αφανές βάθρο 21,2 x 40,8 μ. που οριοθετούνταν από παράλληλους αναλημματικούς τοίχους. Οι τελευταίοι εδράζονταν σε λαξευμένη στο βράχο τάφρο και συμπλέκονταν με εγκάρσιους τοίχους, εν είδει αντηρίδων, κάτω από την ευθυντηρία του ναού, ώστε να συγκρατούν τις πιέσεις του ανδρήρου, λόγω της έντονης κλίσης του από νοτιοανατολικά προς βορειοδυτικά¹⁴² (Εικόνα 29).

Ακόμη, σπόνδυλοι από τον αρχαϊκό ναό χρησιμοποιήθηκαν στο νέο οικοδομικό πρόγραμμα για την κατασκευή δύο καμπύλων τοίχων στο νότιο άκρο του ναού, όπου η κλίση του βράχου ήταν μεγάλη, προς συγκράτηση και πάλι του ανδρήρου αλλά και προστασία από τους δυνατούς ανέμους. Οι τοίχοι αυτοί, με προσανατολισμό από τα ανατολικά προς τα δυτικά, δεν περιέκλειαν κάποια κατασκευή, ενώ διακρίνονται διαφορετικές οικοδομικές φάσεις από την Κλασική εποχή έως τα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας¹⁴³. Τέλος, κοντά στο ανατολικό άκρο κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερο ίσως χρόνο δεξαμενή για συλλογή ομβρίων υδάτων, η ακριβής χρονολόγηση της οποίας παραμένει άγνωστη.

E.5.1 Υλικό κατασκευής- το λατομείο Αγριλέζας

Ο δωρικός, περίπτερος ναός του Ποσειδώνος, που αντικατέστησε τον ημιτελή, προγενέστερο αρχαϊκό δανείστηκε το σχέδιο της κάτοψής του, με 6x13 κίονες¹⁴⁴ και χρησιμοποίησε τη θεμελίωση του προηγούμενου, η οποία συμπληρώθηκε από νέο υλικό αλλά και από λίθους του αρχαϊκού ναού, που ενσωματώθηκαν στη θεμελίωσή

θεμελίωση, σε αντίθεση με την Ακρόπολη. Για τις Paga και Miles, οι πρακτικοί λόγοι δεν αναφέρονται μόνο στην οικονομία ως προς το υλικό, αλλά ταυτόχρονα και στην ιδέα ότι το υλικό εντός του ιερού δεν πρέπει να απομακρύνεται από αυτό και αποτελεί περιουσία του ιερού, πράγμα που διαπιστώνεται και από τη μη απομάκρυνση των κατεστραμμένων Κούρων που κοσμούσαν το αρχαϊκό ιερό από το νεώτερο ιερό, με την ταφή τους στο όρυγμα που αναφέρθηκε παραπάνω.

¹⁴² Paga και Miles 2016, 664-6, εικ. 5-10.

¹⁴³ Πρόκειται για τους τοίχους που ο Dinsmoor Jr. αποδίδει στον υποτιθέμενο ναΐσκο που στέγαζε τη λατρεία του Ποσειδώνος στο διάστημα από την καταστροφή του αρχαϊκού ναού μέχρι την ανέγερση του κλασικού. Για το κτήριο του οποίου τα κατάλοιπα αυτά αναφέρουν οι μελετητές δεν έχει αποδειχτεί η ακριβής τους χρησιμότητα, οπότε αλλού αναφέρονται ως αναλημματικοί τοίχοι και αλλού ως ο ναΐσκος που χρησιμοποιήθηκε πριν την ανέγερση του κλασικού ναού για στέγαση της λατρείας του Ποσειδώνος.

¹⁴⁴ Διαφορές στην περίπτωση θα συζητηθούν παρακάτω, όπως και ύπαρξη θεμελίων στον αρχαϊκό ναό για εσωτερική κιονοστοιχία, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε στον κλασικό ναό, ενώ τα θεμέλιά της είναι ακόμη ορατά.

του. Παράλληλα, ο κλασικός ναός, όπως και στην αθηναϊκή Ακρόπολη, κατασκευάστηκε αυτή τη φορά από πολυτελέστερο υλικό, δηλαδή το μάρμαρο, το οποίο σπάνια μέχρι τη στιγμή εκείνη χρησιμοποιήθηκε στην αρχιτεκτονική για κτήρια εξ ολοκλήρου κατασκευασμένα από αυτό¹⁴⁵, το οποίο προορίζονταν για γλυπτά. Συγκεκριμένα, ο ναός του Ποσειδώνος του 5^{ου} αι. π.Χ. οικοδομήθηκε από μάρμαρο Αγριλέζας¹⁴⁶, ενώ παριανό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε για τη γλυπτή διακόσμησή του.

Το λατομείο της Αγριλέζας (**Εικόνα 30**), σε κοντινή απόσταση από το ακρωτήριο του Σουνίου, καταλαμβάνει το ανώτερο δυτικό-βορειοδυτικό τμήμα της κοιλάδας της Αγριλέζας, εκεί όπου η κοιλάδα μετατρέπεται σε χαράδρα. Το λατομείο λειτούργησε συστηματικά τον 5^ο αι. π.Χ. έως τον 4^ο αι. π.Χ. και συνδέεται με το ακρωτήριο μέσω αρχαίας οδού, η οποία χρησιμοποιήθηκε και για τη μεταφορά του μαρμάρου από την περιοχή λατόμησης στο χώρο του ιερού. Η έναρξη της εκμετάλλευσης των λατομείων φαίνεται να συμπίπτει χρονολογικά με την κατασκευή ορυγμάτων στο βράχο προκειμένου να φτάσουν στα αργυρούχα κοιτάσματα στην περιοχή. Ταυτόχρονα, η ανακάλυψη της ύπαρξης λευκού μαρμάρου στην κοιλάδα της Αγριλέζας, σε μία εποχή που στην Αττική διεκπεραιώνονταν πολλά οικοδομικά προγράμματα και υπήρχε ανάγκη για χρήση τοπικού λίθου, οδήγησε στην εκμετάλλευση των λατομείων της περιοχής. Το μάρμαρο από τα λατομεία της Αγριλέζας χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά στην περιοχή του Σουνίου και Θορικού.

Γεωλογικά, το μάρμαρο Αγριλέζας ανήκει στην κατηγορία των κυκλαδικών μαρμάρων και παρουσιάζει λευκή όψη με γκριζογάλανες φλέβες¹⁴⁷. Δεν περιέχει καθόλου σίδηρο, για αυτό και διατηρεί την πάλλευκη απόχρωσή του ακόμη και με το πέρασμα των αιώνων. Ποιοτικά το μάρμαρο από τα λατομεία Αγριλέζας έχει χαρακτηριστεί στικτό και εύθρυπτο¹⁴⁸, καθώς σπάζει εύκολα σε οριζόντια τμήματα. Η ευθρυπτότητα αυτή του μαρμάρου φαίνεται πως ήταν η αιτία για την επιλογή λάξευσης 16 αντί 20 ραβδώσεων στους δωρικούς κίονες του ναού του Ποσειδώνος, καθώς και στη δημιουργία ανάγλυφου κεντρικού ακρωτηρίου του ναού αντί

¹⁴⁵ Από τον 5^ο αι. π.Χ. τα παραδείγματα ολομάρμαρων ναών πληθύνονται, ειδικά από τα μέσα του αιώνα κι εξής. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει και ο κλασικός ναός του Ποσειδώνος.

¹⁴⁶ Από τη στρώση της ευθυντηρίας μέχρι και τα ακρωτήρια το υλικό κατασκευής ήταν μάρμαρο Αγριλέζας, με εξαίρεση μόνον τη γλυπτική διακόσμηση του ναού από παριανό μάρμαρο, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

¹⁴⁷ Goette 1994, 274.

¹⁴⁸ Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 83· Goette 1994, 274· Ορλάνδος 2004 2, 80.

διάτρητου, όπως στην Αφαία και τον Παρθενώνα. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η ύπαρξη του αποτυπώματος κυκλικών οπών ακόμη και σήμερα στο αρχαίο λατομείο της Αγριλέζας, από όπου έγινε η εκλατόμευση των σπονδύλων των κίωνων του κλασικού ναού του Ποσειδώνας (**Εικόνα 31, Εικόνα 32**). Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν οι μελετητές, αφού οι κυκλικές οπές στο λατομείο διαμέτρου 0,80-1 μ. ταιριάζουν με τη διάμετρο των κίωνων της περίπτωσης του ναού.¹⁴⁹

E.5.2 Σχεδιασμός-Κάτοψη

Ο κλασικός ναός αποκαθίσταται πλέον με 6x13 κίονες (**Εικόνα 33**), αν και στο παρελθόν είχε προταθεί κάτοψη με δώδεκα κίονες στις μακρές πλευρές της περίπτωσης¹⁵⁰. Για τον Plommer, η κάτοψη με 12 κίονες στις μακρές πλευρές, θα έδινε μεν ένα πιο «κανονικό» σχήμα στον οπισθόδομο, το δυτικό δηλαδή περιστύλιο, παράλληλα όμως θα κατέστρεφε τις αναλογίες του ναού συνολικά. Η ύπαρξη δεκατριών κίωνων στο βόρειο και νότιο περιστύλιο, επιβεβαιώνεται ενδεχομένως κατά τον ίδιο μελετητή και από το γεγονός πως ο έβδομος κίονας της περίπτωσης από τα ανατολικά προς τα δυτικά του νότιου πτερού, αποτελούνταν από οκτώ σπονδύλους, σε αντίθεση με εννέα σπονδύλους για τους υπόλοιπους κίονες της περίπτωσης (εκτός και πάλι από τον έβδομο του αντίστοιχου βόρειου πτερού), πράγμα το οποίο θα τους καθιστούσε τους κεντρικούς κίονες και θα δικαιολογούσε, κατά τον Plommer, τη διαφορετική αυτή τους δομή. Σύμφωνα με αυτό το συλλογισμό η περίπτωση αποτελούνταν από δεκατριείς κίονες στις μακρές πλευρές¹⁵¹. Ο Στάης¹⁵², αναφερόμενος στο σχήμα του ναού, το χαρακτηρίζει «απλούν και κανονικόν», επισημαίνοντας πως εναρμονίζεται με τον κανόνα πολλών συγχρόνων του ναών. Ο

¹⁴⁹Βλέπε Barletta 2017, 86-8, εικ. 86· Lepsius 1890, 27-9· Goette 1991, πίν. 40, 44, 45· Goette 1994, 274, εικ. 3-5.

¹⁵⁰Blouet 1838, πίν. 30-31. Ο Plommer (1950, 79-80) απορρίπτει τη θεωρία των δώδεκα κίωνων για το βόρειο και νότιο πτερό, καθώς επισημαίνει πως στην περίπτωση που αυτό ήταν το σχήμα της κάτοψης, αφενός τα θεμέλια του αρχαϊκού ναού δεν θα έβρισκαν ανταπόκριση για το νεώτερο ναό, αφετέρου ο έβδομος κίονας του βόρειου και νότιου πτερού αντίστοιχα δεν θα σημαίνονταν ως ο κεντρικός με μικρότερο αριθμό σπονδύλων από τους υπόλοιπους κίονες της περίπτωσης.

¹⁵¹Plommer 1950, 79-80. Η αποκατάσταση του 7^{ου} κίονα του νότιου πτερού στο κέντρο επιβεβαιώνεται από τον μελετητή και από το γεγονός πως στον άξονα του κίονα αυτού βρίσκεται το σημείο επαφής των δύο πλακών της ευθυντηρίας.

¹⁵²Στάης 1920, 19.

Dörpfeld¹⁵³, πολύ νωρίτερα, αποκαθιστά και πάλι βόρειο και νότιο πτερό δεκατριών κίωνων, επισημαίνοντας και στο σχέδιό του την απολεσθείσα δυτική πλευρά¹⁵⁴.

Από την κάτοψη του ναού (**Εικόνα 34**), διαπιστώνεται πως η σύνδεση κίωνων και σηκού δεν ήταν ιωνική, όπως συνέβαινε στον αρχαϊκό ναό, όπου ο δεύτεροι από τις γωνίες κίονες στοιχίζονταν με τις παραστάδες του σηκού. Στον κλασικό ναό, η σύνδεση κίωνων και σηκού είναι μεταξύ ιωνικής και δωρικής αντιστοιχίας, καθώς η θεμελίωση του κλασικού ναού αποτελεί ελαφρά επέκταση εκείνης του αρχαϊκού με την επένδυση της τελευταίας (**Εικόνα 35**). Οι τοίχοι του σηκού εδράστηκαν στη θεμελίωση του σηκού για τον αρχαϊκό ναό, επομένως η αντιστοιχία τοίχων σηκού με τους κίονες της περίπτωσης απέκλινε από την ιωνική στον κλασικό ναό.

Σε σχέση με τους κίονες των μακρών πλευρών της περίπτωσης, οι παραστάδες του προνάου ευθυγραμμίζονταν με την ανατολική επιφάνεια του τρίτου κίονα των μακρών πλευρών της περίπτωσης από τα ανατολικά. Μοναδικό στοιχείο του σχεδίου της κάτοψης του κλασικού ναού του Ποσειδώνος αποτελεί η ύπαρξη δυτικού πτερού μεγαλύτερου πλάτους από το ανατολικό. Το δυτικό πτερό στην περίπτωση του Σουνίου επεκτάθηκε κατά δύο μεταξόνια με αποτέλεσμα να είναι βαθύτερο από το ανατολικό κατά το ήμισυ της διαμέτρου ενός κίονα¹⁵⁵. Η διάταξη αυτή αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για την ελληνική ναοδομία. Ο Dörpfeld στο σχέδιό του της κάτοψης του αρχαϊκού και του κλασικού ναού αποτυπώνει πράγματι δυτικό πτερό βαθύτερο από το ανατολικό. Ωστόσο, στο ίδιο σχέδιο¹⁵⁶, οι μετρητικές διαστάσεις που παραθέτει για το βάθος του ανατολικού πτερού, μετρημένου από την εξωτερική επιφάνεια της ανατολικής πλευράς του στυλοβάτη έως τους κίονες του προνάου είναι 3,71 μ. + 1,16 μ. (πλάτος των πλακών έδρασης των κίωνων της περίπτωσης στην ανατολική πλευρά του στυλοβάτη). Η ίδια απόσταση που παραθέτει για το δυτικό πτερό είναι 3,29 μ. + 1,16 μ. (βάθος δυτικού πτερού από τους κίονες του οπισθοδόμου έως την εξωτερική πλευρά της δυτικής όψης στυλοβάτη). Πιθανώς, οι

¹⁵³Dörpfeld 1884, πίν. 15.

¹⁵⁴Οι καταστροφές στη δυτική πλευρά δυσχεραίνουν το πρόβλημα της μελέτης τόσο του αρχαϊκού, όσο και του κλασικού ναού. Όπως επισημαίνει ο Plommer (1950, 80, σημ. 51-53) οι προσπάθειες αναστήλωσης των σωζόμενων κίωνων στο τμήμα αυτό του ναού, με τη δημιουργία ορθογώνιας πλατφόρμας για την έδρασή τους, κάλυψε την κατώτερη στρώση των θεμελίων, καθιστώντας αδύνατη τη μελέτη τους. Για τον ερευνητή η προτεραιότητα της ανάδειξης των κίωνων, ως πιο ελκυστικών για τον επισκέπτη, επισκίασε τους σκοπούς της έρευνας και παρακόλυσε τη διαδικασία της αρχιτεκτονικής μελέτης των δύο διαδοχικών ναών.

¹⁵⁵Gruben 2000, 238, εικ. 174.

¹⁵⁶Dörpfeld 1884, πίν. 15.

μετρητικές διαστάσεις που παραθέτει ο Dörpfeld για το βάθος ανατολικού πτερού εκ παραδρομής να σημειώθηκαν στη θέση εκείνων του δυτικού πτερού και το αντίστροφο, καθώς στη σχεδιαστική του αποτύπωση οι παραστάδες του οπισθοδόμου ευθυγραμμίζονται ορθά με τον άξονα του τρίτου κίονα από τα δυτικά (δηλαδή το δυτικό πτερό σημειώνεται βαθύτερο από το ανατολικό κατά μισή κάτω διάμετρο κίονα της περιστασης)¹⁵⁷. Το σχέδιο του Dörpfeld επαναλαμβάνει ο Ιωαννίτης το 1898 με τις ίδιες διαστάσεις και μόνη διαφορά τη δήλωση εσωτερικής κιονοστοιχίας για τον πόρινο ναό, αφού όπως επισημαίνει ο Στάης¹⁵⁸ «Ως πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ λοιπόν, ἔξαιρέσει ἀσημάντων τινῶν διαφορῶν ἐπὶ τοῦ καταμέτρηματος, ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν δὲν ἐπέφερον οὐσιῶδεις μεταβολάς εἰς τὸ σχέδιον, τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Dörpfeld ἔκπονηθέν. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν θὰ ἐνδιατριψῶμεν εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ ναοῦ, ὅπως μὴ ἐπαναλάβωμεν ἐξ ἀνάγκης ὅσα ὁ κ. Dörpfeld μετὰ τοσαύτης ἀκριβείας ἐξέθηκεν ἐν τῇ σχετικῇ αὐτοῦ πραγματείᾳ. Τὸ μόνον ἄξιον λόγου νέον εἶνε ἡ ἀποκάλυψις ἐσωτερικοῦ στυλοβάτου, διήκοντος κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἐκατέρωθεν τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζοντο κίονες ὑποβαστάζοντες τὴν στέγην τοῦ σηκοῦ (Πρβ. σχέδιον πίν. 6)».

Από τα κατάλοιπα της θεμελίωσης του ναού της Ἄνω Μέλπειας, δίνεται επίσης η εντύπωση δυτικού πτερού βαθύτερου από το ανατολικό. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Ειρήνη Χρυσοβαλάντου Σπυροπούλου, που μελέτησε την αρχιτεκτονική του ναού, η δυτική πλευρά της θεμελίωσης φαίνεται να έχει μετατοπιστεί προς τα δυτικά, λόγω καθίζησης του εδάφους στην περιοχή αυτή του ναού. Επομένως, για την Σπυροπούλου, ο ναός της Μέλπειας δεν θα διέθετε βαθύτερο του ανατολικού δυτικό πτερό και κατ' επέκταση μόνον ο ναός του Ποσειδώνος στο Σούνιο αποτελεί την

¹⁵⁷Το λάθος πιθανόν έχει εντοπιστεί από κάποιον προηγούμενο μελετητή, καθώς στο αντίτυπο του τόμου του 1884 του *Anzeigen Mitteilungen* 9, στη Βιβλιοθήκη του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, υπάρχει στο σχέδιο του Dörpfeld (1884, πίν. 15) χειρόγραφη σημείωση με μολύβι που διορθώνει τη διάσταση αυτή για το δυτικό πτερό του ναού του Ποσειδώνος από 3,29 μ. σε 4,15 μ. Το βάθος δυτικού πτερού 4,15 μ. + 1,16 μ. (πλάτος πλάκας στυλοβάτη) θα ανταποκρίνονταν στο μεγαλύτερο βάθος δυτικού πτερού από το ανατολικό, όπως αποτυπώνεται σε όλα τα σχέδια του ναού (εκτός από του Blouet, οι αποκαταστάσεις του ποίου γενικά παρουσιάζουν αναξιοπιστία για τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες). Η διόρθωση αυτή δεν συναντάται στο ανάλογο σχέδιο της Βιβλιοθήκης της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Η προέλευσή της παραμένει άγνωστη, καθώς όλα τα αντίτυπα που εξετάστηκαν από τη συγγραφέα, όπως και τα μεταγενέστερα δημοσιευμένα σχέδια των επόμενων που πραγματεύτηκαν την αρχιτεκτονική του ναού του Ποσειδώνος επαναλαμβάνουν τις διαστάσεις που παραθέτει ο Dörpfeld, ή δε σημειώνουν διαστάσεις, αν και σχεδιαστικά αποτυπώνουν βαθύτερο δυτικό πτερό. Η διόρθωση από τον ίδιο τον Dörpfeld ή τον Ορλάνδο θα προϋπέθετε θεωρητικά κάποια νέα δημοσίευση ή διόρθωση όλων των αντίτυπων, τουλάχιστον των βιβλιοθηκών των Ιδρυμάτων, επομένως αμφισβητείται.

¹⁵⁸Στάης 1900, 116, πίν. 6.

εξαίρεση στον κανόνα που θέλει το ανατολικό πτερό να είναι ίσο ή μεγαλύτερο σε βάθος από το δυτικό¹⁵⁹.

E.5.3 Η κρηπίδα

Η ευθυντηρία¹⁶⁰ αποτελούνταν από λίθους ύψους 0,215 μ. κατά τον Plommer¹⁶¹. Η λειασμένη επιφάνεια των λίθων καταλάμβανε το άνω ήμισυ σχεδόν του ύψους τους (0,105 μ.), ενώ το κατώτερο τμήμα έσωζε αδρή επιφάνεια, το λεγόμενο μανδύα. Ο πρώτος και δεύτερος αναβαθμός της κρηπίδας (από κάτω προς τα πάνω), είχαν ύψος 0,36 μ. Και στους δύο αναβαθμούς, το κατώτατο τμήμα 0,10 μ. ήταν αρθρωμένο με υποτομές (Εικόνα 35 και Εικόνα 36). Ακολουθούσε κυμάτιο με cavetto¹⁶² άνωθεν της υποτομής των 0,10 μ. και άνωθεν του κυματίου διακρίνεται ακόμη μέτωπο με λειασμένη την κατώτερη επιφάνεια (0,03 μ.), πιο αδρή τη μεσαία επιφάνεια του μετώπου (0,18 μ.) και την ανώτερη λειασμένη (ύψους 0,035 μ.). Παρόμοια επεξεργασία¹⁶³, που δίνει την αίσθηση του ημιτελούς, συναντά κανείς στους αναβαθμούς της κρηπίδας του ναού του Απόλλωνα των Βασσών, αρκετά χρόνια αργότερα.

Ο στυλοβάτης του κλασικού ναού είχε διαστάσεις 13,47 μ. x 31,124 μ. και αποτελούνταν από δόμους ύψους 0,36 μ. (0,37 μ. κατά τον Blouet) και πλάτους 1,170 μ. Το μήκος των λίθων του στυλοβάτη ποικίλλει και για να εξυπηρετήσει τη γωνιακή συστολή, ενώ έχει υπολογιστεί από τον Plommer ότι θα έπρεπε να υπήρχαν λίθοι

¹⁵⁹Για το ναό της Άνω Μέλπειας και συγκεκριμένα τη σχέση βάθους ανατολικού και δυτικού πτερού βλέπε Σπυροπούλου 2021, 14-6, εικ. 19-22.

¹⁶⁰Η ευθυντηρία ήταν κατασκευασμένη από μάρμαρο. Εξ ολοκλήρου μαρμάρινη ευθυντηρία συνιστά σπάνιο φαινόμενο για την εποχή (βλέπε Barletta, Dinsmoor και Thompson 2017, 164)· Dinsmoor και Dinsmoor 2004, 88, σημ. 33).

¹⁶¹Plommer 1950, 81. Κατά τον Blouet το ύψος της ευθυντηρίας ήταν 0,22 μ.

¹⁶²Shoe, πίν. LXIII, 10. Το ύψος αυτού του κυματίου δεν σημειώνεται, καθώς αποτελεί τη μετάβαση από την εσοχή του κατώτατου τμήματος των αναβαθμών προς το μέτωπο με τις λειασμένες και ημιλειασμένες επιφάνειες.

¹⁶³Η κατεργασία αυτή, όταν δεν αφορά σε ημιτελείς ναούς, οπότε και δικαιολογείται η ύπαρξη του μανδύα αυτού, θεωρείται ότι αποσκοπούσε στο να αποδώσει με την αδρή αυτή όψη του ημιτελούς φωτοσκίαση, προσδίδοντας πλαστικότητα και όγκο στους αναβαθμούς της κρηπίδας. Κάτι παρόμοιο, θα συναντήσουμε στους αναβαθμούς ναών του 4^{ου} αι. π.Χ. με την παρουσία υποτομών, που επετύγχαναν ακριβώς αυτό το αποτέλεσμα και ακόμη πιο θεαματικό, μέσω πλαστικής διάρθρωσης και όχι σκόπιμα αφημένων αδρών επιφανειών.

μήκους 1,04 μ., 1,26 μ. και 0,63 μ. Η επιφάνεια του στυλοβάτη, σε αντίθεση με εκείνη των δύο αμέσως κατώτερων αναβαθμών, ήταν πλήρως λειασμένη. Το αγελαίο μεταξόνιο διάστημα ήταν 2,522 μ. και τα γωνιακά 2,374 μ. σύμφωνα με τον Dinsmoor¹⁶⁴.

E.5.4 Οι κίονες της περίστασης

Οι δωρικοί κίονες της περίστασης είχαν κάτω διάμετρο 1,043 μ.¹⁶⁵ Η άνω διάμετρος των κίωνων ήταν 0,79 μ., ενώ το ύψος του άβακα 0,196 μ. και εκείνο του εχίνου 0,18 μ. Το ύψος τους έχει υπολογιστεί στα 6,024 μ¹⁶⁶. Οι διαστάσεις αυτές των κορμών των κίωνων και των κionoκράνων συντέλεσαν σε εξαιρετική ραδινότητα των κίωνων (Εικόνα 37 και Εικόνα 38), τόσο, που όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Gruben, έχει κανείς την αίσθηση πως βρίσκεται μπροστά σε έναν ιωνικό ναό και όχι δωρικό¹⁶⁷. Οι κίονες της περίστασης, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, αποτελούνταν από εννέα σπονδύλους, εκτός από τον έβδομο κίονα του νότιου πτερού (και πιθανόν και του βόρειου), που αποτελούνταν από οκτώ σπονδύλους μεγαλύτερου ύψους από τους υπόλοιπους. Διαφορετική δομή των κίωνων της περίστασης υπήρχε και στο ναό της Αφαίας, όπου όλοι οι κίονες ήταν μονολιθικοί, εκτός από τρεις κίονες της βόρειας μακράς πλευράς που διαρθρώνονταν με σπονδύλους¹⁶⁸ (Εικόνα 39). Μία ακόμη ιδιαιτερότητα των κίωνων της περίστασης συνιστά το γεγονός πως δεν παρουσίαζαν ένταση¹⁶⁹ και είχαν 16 ραβδώσεις¹⁷⁰. Η ύπαρξη 16 ραβδώσεων στους κίονες της

¹⁶⁴Dinsmoor 1950, 338. Ο Dörpfeld (1884, πίν. 15) δίνει επίσης αγελαία μεταξόνια 2,52 μ. και γωνιακά 2,38 μ.

¹⁶⁵Dinsmoor 1950, 338, όπου για τους γωνιακούς κίονες παραθέτει κάτω διάμετρο 1,063 μ. Ο Blouet δίνει κάτω διάμετρο 1,01 μ. (Blouet 1838, πίν. 33) και ο Plommer 1,02 μ. (1950, 82).

¹⁶⁶Dinsmoor 1950,338. Ο Δαβάρας (1974, 25) αναφέρει ύψος κίωνων 6,12 μ.

¹⁶⁷Gruben 2000, 236. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η ραδινότητα αυτή των δωρικών κίωνων του ναού του Σουνίου, μπόρεσε να ξεπεραστεί μόνον κατά τον 4^ο αι. π.Χ. με τις νέες αναλογίες κίωνων σε ναούς όπως της Τηγέας, της Νεμέας, των Δελφών και άλλων ναών του 4^{ου} αι. π.Χ. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί, πως οι κίονες του ναού του Ποσειδώνος παρουσιάζουν τέτοιες αναλογίες από τον 5^ο ήδη αιώνα και σε συνδυασμό με το υλικό τους και την ύπαρξη ιωνικής ζωφόρου στο εσωτερικό παραπέμπουν σε ιωνική-νησιωτική αρχιτεκτονική. Οι νησιωτικές επιρροές και η εργασία πιθανόν κάποιου κυκλαδικού εργαστηρίου στο ναό θα συζητηθούν παρακάτω.

¹⁶⁸Furtwängler 1906, 129-34, πίν. 36.

¹⁶⁹Απουσία έντασης κίωνων της περίστασης παρατηρείται και στο ναό του Απόλλωνος των Βασσών. Όπως έχει παρατηρηθεί, η απλή εμφάνιση των κίωνων της περίστασης των Βασσών, με την απουσία έντασης ερχόταν σε αντίθεση με την περίτεχνη διακόσμηση του εσωτερικού του ναού (Kanellouropoulos

περίστασης έχει χαρακτηριστεί αρχαϊστικό στοιχείο, καθώς δεκαέξι ραβδώσεις δωρικών κίωνων απαντούν στο ναό του Απόλλωνος και στο Ολυμπείο των Συρακουσών, πριν τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Στο κέντρο τους οι σπόνδυλοι διέθεταν οπές για ξύλινα εμπόλια, από τα οποία ένα σώζεται, σε αποσπασματική βέβαια κατάσταση, και φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα δωρικά κιονόκρανα παρουσίαζαν την εξής ιδιαιτερότητα. Αντί της ύπαρξης σκαμνίου στην άνω τους επιφάνεια προς αποφυγή θραύσης στην επαφή με τα επιστύλια, τα κιονόκρανα της περίπτωσης διέθεταν εσοχή αντί για προεξοχή, στην οποία εμβάλλονταν οι αντίστοιχες προεξοχές των επιστυλίων (Εικόνα 40)¹⁷¹.

E.5.5 Ο θριγκός

Τα επιστύλια είχαν ύψος 0,836 μ. Την εποχή που ο Blouet μελέτησε το ναό, ήδη η ανατολική και δυτική πρόσοψη του ναού είχαν καταρρεύσει. Τα αντιθήματα των επιστυλίων, ίδιου ύψους με αυτά, διέθεταν στην επίπεδη ταινία ύψους 0,118 μ. που καταλάμβανε το ανώτερο μέρος τους γραπτή διακόσμηση με διπλό πλοχμό ή σπειροειδούς κοσμήματος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ορλάνδος¹⁷² (Εικόνα 41), το οποίο ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές για τη διακόσμηση πήλινων σιμών και άλλων μελών δωρικών ναών κατά την αρχαϊκή εποχή, κυρίως στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία. Όπως επισημαίνει ο Ορλάνδος, η επιλογή αυτού του κοσμήματος για τη διακόσμηση της ταινίας του αντιθήματος του επιστυλίου, συνιστά ενδιαφέρουσα

και Partida, 379). Στο ναό του Ποσειδώνος η απουσία έντασης αποδίδεται στην ευθραυστότητα του μαρμάρου Αγριλέζας. Ωστόσο, όπως και στις Βάσσεις, το εσωτερικό του ναού του Σουνίου παρουσίαζε περίτεχνη διάθεση, με τα ιωνικά στοιχεία κυρίως του προνάου, όπως την ανάγλυφη ιωνική ζωφόρο. Αυτή η αντίθεση αυστηρού, δωρικού εξωτερικού με περίτεχνη διάρθρωση του εσωτερικού με την ενσωμάτωση ιωνικών στοιχείων έγινε ακόμη εντονότερη στους ναούς του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁷⁰Plommer 1950, 79, σημ. 45. Ο Plommer αποδίδει την απουσία έντασης στους κίονες και την ύπαρξη 16 δωρικών ραβδώσεων αντί για 20 στο υλικό, το μάρμαρο δηλαδή Αγριλέζας, το οποίο θεωρείται πιο μαλακό από άλλα. Παρόλα αυτά, αν και οι κίονες δεν παρουσιάζουν ένταση, θεωρείται ότι συνολικά ο κλασικός ναός διέθετε διορθώσεις κι εκλεπτύνσεις, όπως την κλίση της στρώσης του στυλοβάτη προς τα έξω και καμπυλότητα (Dörpfeld 1884, 328). Η απουσία έντασης στους κορμούς των κίωνων του ναού του Ποσειδώνος σίγουρα θα ενέτεινε την αίσθηση της ραδινής όψης τους και την ομοιότητα λόγω αναλογιών με ιωνικούς κίονες. Δωρικοί κίονες χωρίς ένταση απαντούν και στο ναό στις Βάσσεις, ενώ 16 ραβδώσεις διαθέτουν και οι κίονες τις εσωτερικής κιονοστοιχίας του Παρθενώνος.

¹⁷¹Plommer 1960, 226, πίν. 59c. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναγνωρίζει τη σπανιότητα, αν όχι μοναδική εμφάνιση του φαινομένου αυτού για την ελληνική ναοδομία.

¹⁷²Ορλάνδος 1961, 13-6, εικ. 14.

επιλογή, καθώς σε άλλους ναούς της εποχής, όπως στον Παρθενώνα και το Θησείο το τμήμα αυτό κοσμούνταν συνήθως από απλό μαϊάνδρο και πιθανόν θα οφείλεται σε επιρροές του προγενέστερου, αρχαϊκού ναού. Ο Plommer υποστηρίζει πως το ανατολίζον αυτό κόσμημα χρησιμοποιήθηκε στο επιστύλιο του ναού του Σουνίου προς εναρμόνιση με τον ιωνικό χαρακτήρα του προνάου και ανατολικού πτερού¹⁷³.

Το ύψος της δωρικής ζωφόρου¹⁷⁴ ανέρχεται σε 0,829 μ.¹⁷⁵. Το πλάτος μετόπης ήταν 0,75 μ.¹⁷⁶ και το πλάτος τριγλύφου 0,51 μ., το ήμισυ δηλαδή σχεδόν της κάτω διαμέτρου κίονα. Το οριζόντιο, δωρικό γείσο είχε ύψος 0,39 μ. και η προβολή του από το μέτωπο του επιστυλίου ήταν 0,41 μ. Από τα γείσα των στενών πλευρών του ναού σώζονται πέντε θραύσματα και ένα ακέραιο. Δύο από τα πέντε αυτά θραύσματα σώζουν στην άνω επιφάνειά τους μολυβδοχοημένες οπές ήλων, οι οποίες προδίδουν κατά τον Ορλάνδο την ύπαρξη εναέτιων γλυπτών. Ακόμη, στην τομή γείσου του Ορλάνδου (**Εικόνα 43**) διακρίνεται οριζόντια ταινία πλάτους 0,10 μ. άνωθεν του επιστέφοντος δωρικού κυματίου του γείσου¹⁷⁷. Από το γραπτό διάκοσμο του άνω δωρικού κυματίου του οριζόντιου γείσου δεν σώζονται ίχνη, καθώς η έκθεση στις καιρικές συνθήκες τον κατέστησε ευάλωτο σε σχέση με την διακόσμηση της κατώτατης, επίπεδης ταινίας, η οποία προστατεύτηκε από την ύπαρξη των προμόχθων και έτσι διεσώθηκε. Η ταινία αυτή, ύψους 0,096 μ. κοσμούνταν από γραπτό μαϊάνδρο (**Εικόνα 42** και **Εικόνα 44**), όμοιο με εκείνον που κοσμούσε ακριβώς το ίδιο σημείο στον Παρθενώνα¹⁷⁸. Γραπτό διάκοσμο, ο οποίος διατηρήθηκε ικανοποιητικά προς ανάγνωσή του, διέθετε και το υποδόκιο ή θράνος του οριζόντιου γείσου των μακρών πλευρών (**Εικόνα 45**) και ο οποίος διάκοσμος αποτελούνταν από διπλό μαϊάνδρο¹⁷⁹.

¹⁷³Plommer 1960, 218.

¹⁷⁴Για τη στρώση της δωρικής ζωφόρου βλέπε και Miles 1989, 247-9, εικ. 32.

¹⁷⁵Dinsmoor 1940, 21.

¹⁷⁶Ο Plommer θεωρεί πως οι μετόπες ήταν μονολιθικές και κάλυπταν όλο το πλάτος του επιστυλίου χωρίς αντίθημα, σε αντίθεση με τον Ορλάνδο που τις παρουσιάζει με μικρότερο βάθος (Plommer 1950, 85).

¹⁷⁷Ορλάνδος 1915, 8, εικ. 6.

¹⁷⁸Ορλάνδος 1961, 8-9, σημ. 1, εικ. 8.

¹⁷⁹Ορλάνδος 1961, 9-10, εικ. 10.

E.5.6 Το αέτωμα

Για το αέτωμα του ναού (**Εικόνα 46, Εικόνα 47**) θεμελιώδης υπήρξε η μελέτη του Ορλάνδου του 1915, η οποία απετέλεσε την Διδακτορική του Διατριβή. Τα νέα μέλη που μελετήθηκαν, έως τότε άγνωστα, βρέθηκαν στη δυτική κλιτύ του υψώματος, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται ο κλασικός ναός. Από τα μέλη αυτά, δύο λίθοι προερχόμενοι από το τύμπανο του αετώματος επέτρεψαν την αποκατάστασή του από τον ερευνητή. Από τους δύο λίθους, ο ένας σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση και ο άλλος ακέραιος¹⁸⁰. Το μήκος της βάσης του ακεραίου λίθου είναι 1,225 μ., το πάχος 0,385-0,39 μ. και το ύψος των δύο κατακόρυφων πλευρών του 1,295 μ. και 1,154 μ.¹⁸¹ Η κλίση του αετώματος προκύπτει στις 13°, δηλαδή 1:4.210¹⁸². Το μήκος της βάσης του τριγώνου του αετώματος υπολογίζεται σε 12,160 μ. Οι δύο πεντάπλευροι λίθοι που αναφέρθηκαν παραπάνω, προδίδουν ότι στο τύμπανο του αετώματος υπήρχε κεντρικός αρμός. Το κορυφαίο τρίγωνο του αετώματος που υπολείπεται από τους δύο πεντάπλευρους, κεντρικούς λίθους ήταν συμφυές με το κορυφαίο καταιέτιο γείσο¹⁸³, επίσης πεντάπλευρου σχήματος¹⁸⁴ (**Εικόνα 48**). Το μέγιστο ύψος του τυμπάνου του αετώματος ήταν 1,44 μ. (1,45 μ. κατά τον Dinsmoor).

Οι λίθοι του τυμπάνου του αετώματος έφεραν αντιθήματα, τα οποία προδίδουν και οι σύνδεσμοι διπλού ται στην κορυφή των δύο πεντάπλευρων λίθων στο κέντρο του αετώματος. Τμήματα αντιθημάτων που βρέθηκαν στην περιοχή του ναού επιβεβαιώνουν την υπόθεση περί της ύπαρξής τους στο ναό του Σουνίου. Τα αντιθήματα έφεραν ορθογώνιες οπές για την εμφώλευση των δοκών της στέγης (**Εικόνα 47**). Παράλληλα, εντύπωση προκαλεί η ύπαρξη μολυβδοχοημένων

¹⁸⁰Ο λίθος αυτός, πεντάγωνου σχήματος, είναι επίσης κατασκευασμένος από μάρμαρο Αγριλέζας.

¹⁸¹Ορλάνδος 1915, 3, εικ. 2.

¹⁸²Για τον 5^ο αι. π.Χ. η κλίση είναι μικρή. Βλέπε κλίση αετώματος ναού Αφαίας 1:3,755, ναού Απόλλωνος Βασσών 1:4,031, Ηφαιστείου 1:4,080, Παρθενόνος 1:4,115.

¹⁸³Η λύση αυτή με πεντάπλευρο καταιέτιο γείσο συμφυές με το κορυφαίο τρίγωνο του αετώματος υιοθετήθηκε αφενός για καλύτερη έδραση του μέλους στην κορυφή, αφετέρου για την αποφυγή θραύσης στην προσπάθεια προσαρμογής του λίθου εξάπλευρου σχήματος, που θα παρουσίαζε οξείες γωνίες (Ορλάνδος 1915, 5, εικ. 3). Ο κορυφαίος αυτός λίθος του αετώματος του ναού του Ποσειδώνος βρέθηκε δυτικά του ναού.

¹⁸⁴Στις περιπτώσεις τυμπάνων αετωμάτων με κεντρικό αρμό, συνήθως χρησιμοποιούνταν καταιέτιο γείσο εξάπλευρου σχήματος. Όπως τονίζει και ο Ορλάνδος, με το ναό του Ποσειδώνος φάνηκε πως πεντάπλευρο καταιέτιο γείσο μπορεί να συνυπάρχει με κεντρικό αρμό τυμπάνου αετώματος, ενώ συνήθως το πεντάπλευρο καταιέτιο γείσο εδράζονταν σε ακεραίο ορθοστάτη και όχι τον αρμό δύο ορθοστατών.

συνδέσμων που συνέδεαν το αντίθημα με τις ουρές των καταιετίων γείσων, ώστε τα τελευταία να μην ανατραπούν. Όσον αφορά στην ύπαρξη ή μη εναέτιων γλυπτών, αναφέρθηκε ήδη ύπαρξη μολυβδοχοημένων οπών ήλων για την κατακόρυφη στερέωσή τους στην άνω επιφάνεια των υπαέτιων γεισοπλίνθων. Παράλληλα, η ανεύρεση αγάλματος γυναικείας μορφής (**Εικόνα 49**) ανατολικά του ναού από τον Στάη, ενισχύει την υπόθεση περί ύπαρξης αετωματικού, γλυπτού διακόσμου. Η γυναικεία, καθήμενη μορφή έχει πλάτος 0,45 μ., όσο δηλαδή και το βάθος του δυτικού αετώματος¹⁸⁵. Στα αετώματα έχουν αποδοθεί επίσης ένα κεφάλι και κορμός Αθηνάς, δύο θραύσματα αλόγων, δύο θραύσματα από πλευρά, ένα θραύσμα αριστερού ανδρικού μηρού και ένα πόδι σε πλίνθο, όλα από παριανό μάρμαρο¹⁸⁶ (**Εικόνα 50**).

E.5.7 Τα καταιέτια γείσα

Από τα καταιέτια γείσα του ναού έχουν βρεθεί θραύσματα αλλά και το κορυφαίο, κεντρικό γείσο του αετώματος με συμφυές τμήμα του τυμπάνου, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Το μέλος αυτό, στην άνω επιφάνειά του, διατηρεί οπή στερέωσης της επαιετίδος σίμης, που στήριζε τη βάση του κεντρικού ακρωτηρίου του ναού. Για την καλύτερη στερέωση των μελών αυτών μεταξύ τους και για μεγαλύτερη ευστάθεια, υιοθετήθηκε και πάλι το σύστημα της γόμφωσης με τόρμους. Ακόμη, το αντίθημα του κορυφαίου καταιέτιου γείσου βρισκόταν σε ελαφρώς χαμηλότερη στάθμη από αυτό, προκειμένου να μην ανατραπεί προς τα εμπρός το ακρωτήριο από το βάρος του. Η ίδια πρακτική εφαρμόστηκε και στο ανατολικό αέτωμα των Προπυλαίων για τον ίδιο λόγο. Καταιέτια γείσα με αντιθήματα και λίθους τυμπάνου συνδέονταν κατακόρυφα με συνδέσμους διπλού ταυ, ενώ στις πλάγιες και την οπίσθια πλευρά των γείσων διακρίνονται ορθογώνιες οπές ανάρτησης.

¹⁸⁵ Ορλάνδος 1915, 9· Στάης 1920, 33, εικ. 8.

¹⁸⁶ Delivorrias 1974, 62-75, πίν. 18a, 19a-b, 21a-b, 23a-c, 24a-d και 25a-e.

E.5.8 Η σίμη

Από την επαετίδα σίμη του ναού (**Εικόνα 51**) ανευρέθησαν θραύσματα που σώζουν ακέραιο το μήκος τους (0,645 μ.) και κάποια επιπλέον που αποτελούν τη μετάβαση από την υδρορροή του αετώματος προς τη σίμη των μακρών πλευρών. Η κατατομή¹⁸⁷ της σίμης του ναού του Σούνιου ομοιάζει στο κατώτερο τμήμα της με εκείνη του ναού της Αφαίας, είναι δηλαδή κυμάτιο που απολήγει στο κατώτερο μέρος της σε οξεία ακμή αλλά στο ανώτερο, αυτή του Σούνιου σχηματίζει επίπεδη ταινία¹⁸⁸ (**Εικόνα 52** και **Εικόνα 53**). Το ύψος της είναι 0,245 μ. και η σύνδεση των τμημάτων της επιτυγχάνονταν μέσω του συστήματος του ζητοειδούς αρμού. Τη γραπτή διακόσμηση της σίμης¹⁸⁹ αποτελούσε εναλλαγή ανθεμίων με άνθη λωτού σε δύο σειρές, στο άνω και κάτω ήμισυ τμήμα της (**Εικόνα 51** και **Εικόνα 53**). Η γραπτή σίμη του ναού του Ποσειδώνος φαίνεται πως εκτεινόταν και στις τέσσερις πλευρές του ναού¹⁹⁰. Επιπλέον τμήμα σίμης που σώζεται από τη γωνία της στέγης (παραιείς ηγεμών) ήταν συμφυές με το βάθρο ακρωτηρίου. Στην άνω επιφάνεια του βάθρου διακρίνονται οπές δύο ήλων, για την προσάρτηση γλυπτού ακρωτηρίου.

Η σίμη του περού ήταν διάτρητη, με κόσμημα από άνθος λωτού εναλλασσόμενο με ανθέμιο που πλαισιώναν λεοντοκεφαλή υδρορροή (**Εικόνα 54** και **Εικόνα 55**). Όπως αναφέρει και ο Dinsmoor Jr.¹⁹¹ το κόσμημα αυτό της σίμης του περού του ναού του Ποσειδώνος ήταν αρκετά ασυνήθιστο για τον 5^ο αι. π.Χ. Διάτρητη σίμη απαντά και στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κτηρίου των Μνησικλείων Προπυλαίων¹⁹² (**Εικόνα 56**). Όπως θα αναφερθεί εκτενέστερα και παρακάτω, η σίμη αυτή του ναού

¹⁸⁷Ορλάνδος 1915, 14-5, εικ. 10 -11.

¹⁸⁸Dinsmoor 1940, 44, εικ. 16· Dinsmoor Jr. 1974, 221-4, εικ. 12-5. Ο Ορλάνδος επισημαίνει πως η άνω απόληξη της επαετίδος δεν ήταν επίπεδη ταινία, αλλά μικρό κόσμημα αστραγάλου, όπως συνέβαινε και με τη σίμη του Θησείου, του ναού του Άρεως και το ναού της Νεμέσεως στο Ραμνούντα (βλέπε Ορλάνδος 1961, 3-4, σημ. 2, εικ. 1-2).

¹⁸⁹Η Billot χαρακτηρίζει τον τρόπο απόδοσης των ανθεμίων και λωτών της γραπτής σίμης κάπως αρχαϊστικό (βλέπε Billot 1993, 18-9, πίν. 5e· Barletta 2017, 217).

¹⁹⁰Dinsmoor 1974, 237. Αντίθετα ο Ορλάνδος (1915, 17-9, εικ. 12-13) σημειώνει πως αν και κανόνας για ναούς του 5^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί σίμη που να περιτρέχει και τις τέσσερις πλευρές του ναού, ωστόσο στο Σούνιο, για τον ίδιο, δεν ήταν αυτή η περίπτωση. Μαζί με το Σούνιο κατατάσσει στην κατηγορία αυτή το ναό της Αφαίας, τον Παρθενώνα, το ναό του Απόλλωνος στις Βάσσειες και το Τελεστήριο της Ελευσίνας και αναφέρει πως καθώς και οι δύο τρόποι συναντώνται αρκετά συχνά, πρέπει και οι δύο να θεωρηθούν ως «κανόνες». Ο Ορλάνδος καταλήγει στο συμπέρασμά του με αφορμή τμήμα της σίμης το οποίο σώζει γραπτή διακόσμηση και στην πλάγια πλευρά του, επομένως, για τον ίδιο, δεν θα ήταν δυνατόν να τοποθετηθεί επόμενο τμήμα κατά τη μακρά πλευρά, αφού θα επικάλυπτε τη γραπτή διακόσμηση.

¹⁹¹Dinsmoor Jr. 1971, 21-2· Dinsmoor Jr. 1974· Miles 2017, 113, εικ. 7.5.

¹⁹²Μπρούσκαρη 2000, 62, εικ. 33.

του Ποσειδώνος μεταφέρθηκε στα χρόνια του Αυγούστου στο ναό του Άρεως στην Αγορά της Αθήνας.

E.5.9 Τα ακρωτήρια

Από τα γωνιακά ακρωτήρια σώζεται θραύσμα του ενός (**Εικόνα 57**), από μάρμαρο Αγριλέζας, με μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,40 μ. και μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,19 μ. Το θραύσμα σώζει έλικα, από την οποία εκφύεται ακανθοειδές φύλλο, ενώ διακρίνεται στην επιφάνειά του και ανθέμιο με έξι τουλάχιστον φύλλα. Το ύψος του, σύμφωνα με την αναπαράσταση που προτείνει ο Ορλάνδος, θα προσέγγιζε τα 0,45 μ. Σύμφωνα με το βάθρο ακρωτηρίου που βρέθηκε ενιαίο με τμήμα σίμης, το ακρωτήριο θα προσαρτώνταν σε αυτό με τη βοήθεια ήλων.

Το κεντρικό ακρωτήριο από μάρμαρο Αγριλέζας¹⁹³ (**Εικόνα 58**) βρέθηκε το 1873 νοτιοδυτικά του ναού. Η ταύτισή του επιτεύχθηκε λόγω των διαστάσεών του, αφού το μεγάλο ύψος του δεν θα δικαιολογούνταν για ακρωτήριο προερχόμενο από τη στοά ή το πρόπυλο¹⁹⁴. Το ακρωτήριο θα είχε ύψος τουλάχιστον 1,44 μ., το σωζόμενο πλάτος ανέρχεται σε 0,64 μ. και το μέγιστο σωζόμενο πάχος 0,11 μ. Το κατώτερο τμήμα του δεν σώζεται, αλλά το ύψος του υπολογίζεται σύμφωνα με τον κανόνα¹⁹⁵ που θέλει το κεντρικό ακρωτήριο των ναών να ισούται σχεδόν σε ύψος με το τύμπανο του αετώματος. Μετά την ανεύρεσή του μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹⁹⁶, όπου και βρίσκεται εντοιχισμένο, καθιστώντας έτσι την οπίσθια όψη του μη ορατή. Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Ορλάνδος, ο Fiechter¹⁹⁷ αναφέρει πως η οπίσθια πλευρά φέρει υποστηρικτικό σκελετό, όπως συνέβαινε και με άλλα κεντρικά ακρωτήρια. Το ανάγλυφο, ανθεμωτό ακρωτήριο αποτελείται στο κατώτερο τμήμα του

¹⁹³ Κάποιοι μελετητές, όπως η Τατάκη (2003, 68, εικ. 47) αναφέρουν ως υλικό κατασκευής το παριανό μάρμαρο. Ο Plommer (1960, 223-4, σημ. 20) ως υλικό κατασκευής του κεντρικού ακρωτηρίου θεωρεί το μάρμαρο Αγριλέζας. Ο Ορλάνδος (1915, 23-4) αναφέρει πως το υλικό κατασκευής του κεντρικού ακρωτηρίου, των γωνιακών και της επαιετίδος σίμης ήταν το ίδιο μάρμαρο, χωρίς να διευκρινίζει την προέλευσή του.

¹⁹⁴ Ορλάνδος 1915, 22-4, εικ. 17. Αρχικά είχε υποθεθεί πως θα μπορούσε να προέρχεται από επιτύμβια στήλη, αλλά το σωζόμενο ύψος 1,18 μ. αποκλείει την υπόθεση αυτή.

¹⁹⁵ Vitr. 3.5.12.

¹⁹⁶ Αριθμός Ευρετηρίου 1112.

¹⁹⁷ Fiechter στο Furtwängler 1906, 293· Ορλάνδος 1915, 22-23.

από φύλλο άκανθας, από το οποίο εκφύονται κεντρικές έλικες που διακλαδώνονται και ελίσσονται προς τα άνω. Στο ανώτατο τμήμα του, διακρίνεται ανθέμιο αποτελούμενο από δεκατρία φύλλα, ενώ τα κενά εκατέρωθεν των διακλαδώσεων της διπλής, κεντρικής έλικας πληρώνονται από μικρότερα ανθέμια. Η βάση της διπλής έλικας πλαισιώνεται εκατέρωθεν από καυλούς, πιθανόν πλοκάμων, οι οποίοι δε σώζονται στο κατώτατο μέρος του ακρωτηρίου, αλλά διακρίνονται στη γένεσή της. Η επιφάνεια του ακρωτηρίου είναι σχετικά επίπεδη, με ταπεινό ανάγλυφο, ενώ η κατεργασία του υποδηλώνει χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Η ομοιότητα με το κεντρικό ακρωτήριο του ναού της Αφαίας (**Εικόνα 59**) ενισχύει την άποψη αυτή, παρά τις διαφορές τους, κυρίως ως προς το ότι εκείνο του Σουνίου δεν ήταν διάτρητο και δεν πλαισιωνόταν εκατέρωθεν από ανθρώπινες μορφές. Η ομοιότητά του με το ακρωτήριο του Παρθενώνος έγκειται επίσης στη γένεση των καυλών από φύλλο άκανθας, οι οποίοι διακλαδώνονται ελίσσόμενοι προς τα άνω. Ωστόσο το ακρωτήριο του Παρθενώνος, του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. είναι επίσης διάτρητο, ενώ το ανθέμιο στην κορυφή διαφέρει από εκείνο του Σουνίου και της Αίγινας (**Εικόνα 60**).

E.5.10 Η στέγη

Η στέγη του ναού (**Εικόνα 61**) αναπτύσσονταν πάνω σε έναν σκελετό από τρεις δοκούς, παράλληλες στις μακρές πλευρές του, με μία κεντρική ξύλινη δοκό και άλλες δύο, παράλληλες προς την κεντρική και εκατέρωθεν αυτής. Οι δοκοί των πτερών τοποθετούνται περίπου στο μέσον του βόρειου και νότιου πτερού. Πιθανότατα δεν αποτελούνταν από ένα ενιαίο κορμό¹⁹⁸ αλλά από μικρότερα τμήματα, ίσως τρία, που θα εδράζονταν στους τοίχους του σηκού για καλύτερη στήριξη. Η έδραση των δοκών στα αετώματα επιτυγχάνονταν μέσω εγκοπών στα αντιθήματα των αετωμάτων (**Εικόνα 47**). Από τις εγκοπές αυτές στα αντιθήματα ο Ορλάνδος μπόρεσε να εξαγάγει τη θέση, τη διατομή και τις διαστάσεις των δοκών στήριξης¹⁹⁹. Σύμφωνα με αυτές, η κορυφαία, κεντρική δοκός είχε πεντάγωνο σχήμα, πλάτος βάσης περίπου 0,50 μ. και

¹⁹⁸ Αφενός λόγω της δυσκολίας στην εύρεση και επεξεργασία ενός τεμαχίου τόσο μεγάλου μήκους, αφετέρου προς αποφυγή κάμψης της δοκού από το βάρος της στέγης.

¹⁹⁹ Ορλάνδος 1915, 25-7, εικ. 19.

ύψος κατά τον κεντρικό της άξονα 0,37 μ. ενώ οι δύο εκατέρωθεν της κορυφαίας είχαν ορθογώνιο σχήμα και διαστάσεις 0,40 μ. επί 0,20 μ.

Για τον Ορλάνδο, οι μεγάλες διαστάσεις των δοκών αιτιολογούνται απόλυτα για τη στήριξη στέγης ναού, αφού πολλές φορές τμήματα της στέγης κατασκευάζονταν από μάρμαρο και έτσι αυτές έφεραν αυξημένο φορτίο. Εγκάρσια στις τρεις κύριες δοκούς της στέγης εδράζονταν οι σφηκίσκοι. Ιδιαιτερότητα της στέγης του ναού του Σουνίου, συνιστά η ύπαρξη διπλής εγκοπής στα γείσα των μακρών πλευρών για την έδραση των σφηκίσκων και στρωτήρων σε αυτά. Ειδικότερα, στα γείσα των μακρών πλευρών υπάρχουν κατά σειρά μία πρώτη κεκλιμένη επιφάνεια που διακόπτεται από την πρώτη εγκοπή, έπειτα δεύτερη, λεία κεκλιμένη επιφάνεια που έπεται άλλης, οριζόντιας αλλά αδρότερης επιφάνειας και τελικά δεύτερη εγκοπή για την έδραση του σφηκίσκου. Το ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί η ύπαρξη τόρμων γόμφων και στις δύο κεκλιμένες επιφάνειες, για τη στερέωση των στρωτήρων κεράμων. Η έδραση των σφηκίσκων στο γείσο θα ήταν αρκετά επισφαλής λόγω του μεγάλου βάρους της στέγης, είτε με σχάση των ξύλων είτε με ολίσθηση αυτών. Επομένως θεωρείται πως η ύπαρξη των γόμφων επί των κεκλιμένων επιφανειών εξυπηρετούσε τη στερέωση μαρμάρινων πιθανόν μελών με γόμφωση και στις πλάγιες πλευρές τους αλλά και στην οπίσθια. Παράλληλα, λόγω της διάταξης των γόμφων και παράλληλα αλλά και εγκάρσια στις μακρές πλευρές του ναού, θεωρείται πως περιμετρικά όλης της στέγης του ναού ετίθεντο λίθοι ως αντίσταση προς τις ωθήσεις των σφηκίσκων προς τα άκρα της στέγης.

Οι κέραμοι της στέγης πιθανότατα θα ήταν μαρμάρινες, όπως υποδεικνύουν οι διαστάσεις των κορυφαίων δοκών στήριξης. Πράγματι, ανευρέθηκε μαρμάρινο θραύσμα ανθεμωτού καλυπτήρα κορινθιακού τύπου (**Εικόνα 62**), το οποίο φέρει γόμφο για τη στήριξη του καλυπτήρα επί των δύο στρωτήρων. Από το μέλος αυτό που σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό, μπορούμε να εξάγουμε ύψος περίπου 0,254 μ. και πλάτος περίπου 0,191 μ.²⁰⁰ Το θραύσμα φέρει ίχνη γραπτού διακόσμου, το οποίο επέτρεψε στον Ορλάνδο την αναπαράσταση του κοσμήματος του ακροκέραμου, ενώ οι γόμφοι των στρωτήρων επί των γείσων, στον άξονα των υποκείμενων οδών

²⁰⁰ Ορλάνδος 1961, εικ. 4-6.

υποδεικνύουν πως οι ηγεμόνες τοποθετούνταν συμμετρικά ως προς τις προμήθους στο ναό του Σουνίου (**Εικόνα 63**)²⁰¹.

E.5.11 Ο πρόναος

Από την κάτοψη του Dörpfeld προκύπτει πλάτος προνάου 6,50 μ. Ο Δαβάρας σημειώνει βάθος προνάου και οπισθοδόμου 3,41 μ. Οι παραστάδες της ανατολικής πλευράς του προνάου είχαν μήκος 0,92 μ. και πλάτος 0,903 μ. Η σχεδόν τετράγωνη διατομή των παραστάδων, όπως κι εκείνων στο Ηφαιστείο αποτελούν εξαίρεση για παραστάδες δωρικού στυλίου. Κατά κανόνα, η εξωτερική παράπλευρη όψη των παραστάδων δωρικού στυλίου ήταν στενότερη. Στο Ηφαιστείο και το Σούνιο η σχεδόν τετράγωνη διατομή παραστάδων ευθυγραμμίζονταν με την υπερκείμενη ιωνική ζωφόρο. Οι παραστάδες του ναού του Ποσειδώνα ήταν κτισμένες κατά το ισόδομο σύστημα από δόμους των οκτώ ισοϋψών λίθων, ύψους 0,60 μ. που έβαιναν σε ορθοστάτη ύψους 0,842 μ. Ο ορθοστάτης έβαινε σε κυματοφόρο βάση. Ο όγκος από κάτω προς τα άνω λίθος περιελάμβανε και το επίκρανο της παραστάδας (**Εικόνα 64**). Όπως μαρτυρούν ίχνη στην οπίσθια (τη δυτική δηλαδή) επιφάνειά τους συνδέονταν με τους τοίχους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα (**Εικόνα 65**)²⁰² (από τα ίχνη στις επιφάνειές τους διακρίνεται η εναλλαγή δόμων ύψους 0,60 μ. και 0,30 μ.). Η επιλογή ψευδοϊσόδομου συστήματος τοιχοποιίας αντί ισόδομου αποτελεί ιωνικό στοιχείο κατά τον Ορλάνδο²⁰³ και εναρμονίζεται με τις υπόλοιπες ιωνικές επιδράσεις του ναού. Τα επίκρανα των παραστάδων διέθεταν εκτός από το δωρικό κυμάτιο και λέσβιο κυμάτιο, που κοσμούσαν από ανάγλυφα καρδιάσχημα και λογχόσχημα

²⁰¹Ορλάνδος 1915, 18-9, εικ. 13.

²⁰²Ψευδοϊσόδομο σύστημα στην αρχαϊκή και κλασική Αττική απαντά στο Κιμώνειο τείχος της Ελευσίνας, στο Πεισιστράτειο Τελεστήριο της Ελευσίνας, στην κατασκευή που απεικονίζεται στο αέτωμα της Ελαίας του 560-550 π.Χ. από την Ακρόπολη (κρήνη του Τρωίλου) και στο σηκό του ναού του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Ο ναός του Ποσειδώνα φαίνεται ότι αποτελεί τον πρώτο δωρικό ναό της Αττικής, ο σηκός του οποίου κτίστηκε εξ ολοκλήρου κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Ο συγκεκριμένος τρόπος δομής χρησιμοποιήθηκε από την Αρχαϊκή εποχή έως την Ελληνιστική, με τα περισσότερα παραδείγματα να αφορούν στην Ελληνιστική περίοδο (βλέπε Ορλάνδος 2004, 230-35, εικ. 187-9· Μπούρας 1999, 188-9, εικ. 10).

²⁰³Ορλάνδος 1917, 214-5, εικ. 1-2.

μοτίβα, επί ανάγλυφου αστραγάλου (Εικόνα 66)²⁰⁴. Στη βόρεια παραστάδα του προνάου σώζεται έως σήμερα χαραγμένο το όνομα του λόρδου Βύρωνα (Εικόνα 67) και στη νότια επιγραφή με το όνομα του Ονησίμου, όπως θα αναφερθεί εκτενέστερα παρακάτω, στην εξέταση των επόμενων φάσεων του ναού (Εικόνα 65).

Από τους τοίχους του προνάου σώζεται ο τοιχοβάτης λίθος του εγκάρσιου προς τις μακρές πλευρές τοίχου, ο οποίος σώζει στην επιφάνειά του τις οπές προσάρτησης του ξύλινου πλαισίου της θύρας (Εικόνα 68). Ανάλογος λίθος με οπές προσάρτησης του ξύλινου περίθρου βρέθηκε στον οπισθόδομο, αλλά προέρχεται προφανώς από τον πρόναο, καθώς ο οπισθόδομος δε διέθετε θυραίο άνοιγμα που θα επέτρεπε επικοινωνία με τον σηκό. Οι δύο αυτοί λίθοι, επιτρέπουν αποκατάσταση του θυραίου ανοίγματος με πλάτος τουλάχιστον 2,74 μ.²⁰⁵ Από τη θύρα σώζεται και μαρμάρινο θραύσμα του υπέρθυρου, καθώς και δύο επιπλέον λίθοι, οι οποίοι οδήγησαν τον Ορλάνδο στο συμπέρασμα πως η θύρα του προνάου σχημάτιζε ελαφρά προεξοχή²⁰⁶ προς τον σηκό, εν είδει παραστάδας όπως συνέβαινε και στο ναό της Αφαιίας (Εικόνα 69), και στο ναό του Διός της Ολυμπίας. Το στοιχείο αυτό συναντάται και σε αρκετούς ναούς του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως στο ναό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα, το ναό της Αθηνάς Αλέας, το ναό του Διός στη Στράτο Αιτωλίας, το ναό του Διός στη Νεμέα, το ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς (Εικόνα 70) και άλλους²⁰⁷. Τα μετακίονια του προνάου και του οπισθοδόμου θα πρέπει να έφρασαν μεταλλικά

²⁰⁴Ο Plommer αντίθετα υποστηρίζει πως το κατώτερο τμήμα των επικράνων δεν διέθετε ανάγλυφο λέσβιο κυμάτιο αλλά ιωνικό ονολο (Plommer 1960, 219). Στην παρούσα εργασία παρατίθεται η αναπαράσταση του Ορλάνδου, με το ανάγλυφο λέσβιο κυμάτιο υπό του επιστέφοντος δωρικού.

²⁰⁵Ορλάνδος 1917, 220, εικ.11-12.

²⁰⁶Πλάτους 0,76 μ. και εξοχής προς το σηκό 0,285 μ. (Ορλάνδος 1917, 221).

²⁰⁷Στις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, με εξαίρεση το ναό του Ιππολύτου και τον κλασικό ναό του Ποσειδώνας, το στοιχείο αυτό της διάρθρωσης της θύρας του προνάου με προεξοχή παρασταδοειδούς τύπου προς το σηκό, συνδυάζεται με εσωτερική κιονοστοιχία σηκού. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, οι παραστάδες αυτές εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος βρίσκονται σε αξονική σχέση με τις εσωτερικές κιονοστοιχίες. Ο ναός του Ιππολύτου δεν είναι βέβαιο αν διέθετε εσωτερική κιονοστοιχία, λόγω της πτωχής κατάστασης διατήρησής του. Η διατομή των θεμελίων πιθανόν θα επέτρεπε την αποκατάσταση εσωτερικής κιονοστοιχίας. Ο κλασικός ναός του Ποσειδώνας στο Σούνιο, αν και δεν επανέλαβε την διπλή, εσωτερική κιονοστοιχία του προκατόχου του, ανεγέρθηκε στα θεμέλια του τελευταίου, με τη θεμελίωση των εσωτερικών κιονοστοιχιών να είναι ακόμη ορατή. Είναι πιθανόν, η πλούσια αυτή διατομή των θεμελίων των σηκού των παραπάνω ναών, για την ανέγερση εσωτερικών κιονοστοιχιών, να επέτρεψε στους αρχιτέκτονές τους να διαρθρώσουν πλαστικά το θυραίο άνοιγμα του σηκού προς τον πρόναο με την οικοδόμηση παραστάδων εκατέρωθεν αυτού. Στο γεγονός αυτό θα συνέβαλε και η διεύρυνση του εσωτερικού χώρου του σηκού, καθώς ο τύπος αυτός παρασταδοειδούς απόληξης προς τον σηκό δεν συναντάται για παράδειγμα στους στενόμακρους σηκούς των ναών του αρκαδικού τύπου. Η δομή αυτή του θυραίου τοίχου του προνάου εξυπηρετούσε ενδεχομένως και την καλύτερη έδραση των υπερκείμενων στοιχείων της στέγης και οροφής.

κιγκλιδώματα²⁰⁸, ενώ και οι τοίχοι του προνάου στο ανώτερο τμήμα τους, στο υποδόκιο, κοσμούνταν από γραπτό δωρικό κυμάτιο με μοτίβα διπλού μαιάνδρου, εκτελεσμένα κατά την εγκαυστική-γραπτή τεχνική.

Το επιστύλιο του προνάου επεκτείνεται και στο βόρειο και νότιο πτερό και συνδέεται με την εσωτερική πλευρά του επιστυλίου της περίπτωσης, ενώ διέθετε γραπτό διάκοσμο στο λέςβιο κυμάτιο της ανώτερης επιφάνειάς του και αστράγαλο. Ο γραπτός διάκοσμος του κυματίου του επιστυλίου αποτελούνταν από καρδιόσχημα φύλλα και λόγχες²⁰⁹, όπως μαρτυρά θραύσμα γωνιαίου επιστυλίου που σώζει ίχνη της γραπτής του διακόσμησης (Εικόνα 71). Αν και δε βρέθηκε άλλο ίχνος γραπτής διακόσμησης από τον πρόναο, ο Ορλάνδος υποθέτει πως τα υποδόκια και τα λέςβια κυμάτια της οροφής θα πρέπει να έφεραν επίσης γραπτή διακόσμηση ανάλογη με εκείνη του πτερού.

Όπως έχει αναφερθεί, ο πρόναος του ναού του Ποσειδώνος αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς διαθέτει αρκετά ιωνικά στοιχεία, σε αντίθεση με το υπόλοιπο δωρικό κτήριο. Ασφαλώς, η ιωνική ζωφόρος του προνάου, η οποία θα εξεταστεί αμέσως παρακάτω, αποτελεί το πιο εξόφθαλμο στοιχείο ιωνισμού του προνάου. Ωστόσο, τα ιωνικά στοιχεία δεν περιορίζονται στην ανάγλυφη ζωφόρο. Ιωνικό στοιχείο συνιστά η κυματιοφόρος βάση των παραστάδων του προνάου, η οποία διέθετε ανεστραμμένο λέςβιο κυμάτιο, το οποίο σε αντίθεση με το Ηφαιστείο, δεν συνεχίζονταν και στον τοιχοβάτη αλλά περιορίζονταν στη βάση της παραστάδας, όπως παραθέτει ο Ορλάνδος. Τα επίκρανα των παραστάδων, εκτός από το επιστέφον δωρικό κυμάτιο διέθεταν και λέςβιο κυμάτιο με αστράγαλο και ανάγλυφη διακόσμηση καρδιόσχημων και λογχόσχημων μοτίβων. Ακόμη, η επίστεψη του επιστυλίου από λέςβιο κυμάτιο με αστράγαλο και η επίστεψη των δοκών της στέγης

²⁰⁸Σύμφωνα με τον Στάη στον οπισθόδομο θα φυλάσσονταν πιθανόν τα πολύτιμα αναθήματα και το λεγόμενο «Ποσειδωνιακόν χρήμα» (Στάης 1920, 30). Ο ανασκαφέας αντιπαραβάλλει τον οπισθόδομο του ναού του Ποσειδώνος με εκείνον του Παρθενώνος, καθώς η είσοδος και στους δύο γινόταν από τα δυτικά και δεν επικοινωνούσαν με το σηκό μέσω θυραίου ανοίγματος στο δυτικό τοίχο του σηκού. Η χρήση κιγκλιδώματων στους ναούς απετέλεσε συχνό φαινόμενο κυρίως τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Τα κιγκλιδώματα ή δρύφρακτα χρησιμοποιήθηκαν σε ναούς με πολυτελή λατρευτικά αγάλματα ή αγάλματα διάσημων καλλιτεχνών. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Μυλωνόπουλος, η ύπαρξη κιγκλιδώματων στους ναούς πιθανόν υποδηλώνει, εκτός από τα πλούσια αναθήματα, το γεγονός πως ο ναός θα ήταν ανοιχτός το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου, καθώς σε ναούς που ήταν κλειστοί και άνοιγαν λίγες φορές κατά τη διάρκεια του έτους υπό την επίβλεψη του ιερέα, τα κιγκλιδώματα δεν θα ήταν απαραίτητα για την προστασία των αναθημάτων και θησαυρών (γενικά για τη χρήση κιγκλιδώματων σε ελληνικούς ναούς βλέπε Mylonopoulos 2011, 269-288). Για το ζήτημα βλέπε και Miles 2016, 218.

²⁰⁹Ορλάνδος 1961, 16-8, εικ. 15.

επίσης από λέσβιο κυμάτιο, συνηγορούν κατά τον Ορλάνδο σε ιωνισμό του προνάου που εναρμονίζεται με τις «ιωνικές» αναλογίες των δωρικών κίωνων της περίπτωσης και μαρτυρά πιθανόν κάποιο «ανατολικοελληνικό» ή πάριο ιδίωμα στο οποίο εντάσσεται και ο ναός του Σουνίου²¹⁰.

E.5.12 Η ανάγλυφη ιωνική ζωφόρος του προνάου

Το ανατολικό πτερό, πάνω από το επιστύλιο του προνάου και, όπως θα φανεί, και στις τέσσερις πλευρές του, κοσμούνται από ανάγλυφη ιωνική ζωφόρο (**Εικόνα 72**), όπως έχουν επισημάνει περιηγητές ήδη από τον 17^ο αι. μ.Χ.²¹¹ Από την ιωνική ζωφόρο από παριανό²¹² μάρμαρο σώζονται 14 πλάκες²¹³, οι οποίες βρέθηκαν διασκορπισμένες στο ανατολικό πτερό²¹⁴ και όχι *in situ*, καθιστώντας έτσι δύσκολη την αναπαράσταση της ζωφόρου, όπως αυτή θα ήταν αρχικά. Τα ερωτήματα σχετικά με την αρχική της θέση και το χώρο που αυτή καταλάμβανε, παραμένουν σε σημαντικό βαθμό αναπάντητα, καθώς η αποσπασματική της διατήρηση και η διχογνωμία για την αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής του ανατολικού προστώου έχουν επιτρέψει διαφορετικές αποκαταστάσεις, οι οποίες θα παρουσιαστούν παρακάτω. Ωστόσο, έχει επικρατήσει η άποψη πως η ιωνική ζωφόρος καταλάμβανε και τις τέσσερις πλευρές του ανατολικού προστώου, πάνω από το επιστύλιο, ενώ το θέμα της ήταν η Γιγαντομαχία (**Εικόνα 73**), Κενταυρομαχία και οι Άθλοι του Θησέα. Για τη μελέτη της ζωφόρου θεμελιώδεις υπήρξαν οι δημοσιεύσεις του Fabricius το 1884, του Δεληβορριά το 1969 και της Λεβέντη το 2009, που συμπεριέλαβε όλα τα παλαιότερα δεδομένα αλλά κατέληξε και σε νέα συμπεράσματα, βάσει των αποτελεσμάτων νεώτερων δημοσιεύσεων που μεσολάβησαν των τριών παραπάνω.

²¹⁰Ορλάνδος 1961, 16-8. Για την απασχόληση κάποιου κυκλαδικού εργαστηρίου βλέπε και Goette 2000, 30· Leventi 2009, 121 για τη δημιουργία της ιωνικής ζωφόρου από νησιωτικό-πάριο εργαστήριο, καθώς οι Αθηναίοι τεχνίτες θα είχαν απορροφηθεί στα έργα της Αθηναϊκής Ακρόπολης.

²¹¹Leventi 2009, 121, σημ. 1, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

²¹²Γενικά για τα γλυπτά του ναού του Σουνίου από παριανό μάρμαρο βλέπε και Palagia 2006, 136.

²¹³Οι 14 πλάκες της ιωνικής ζωφόρου βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο του Λαυρίου, ενώ μικρότερα θραύσματα σε αποσπασματική διατήρηση φυλάσσονται στο Μουσείο του Λαυρίου και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

²¹⁴Όπως αναφέρει ο Plommer, οι πλάκες της ιωνικής ζωφόρου συγκεντρώθηκαν μάλλον στο ανατολικό πτερό από τον Blouet, επομένως η αρχική τους θέση μπορεί να μην αφορά μόνον στο ανατολικό πτερό αλλά και στο δυτικό.

Το υλικό κατασκευής της ζωφόρου ήταν το παριανό μάρμαρο, με λεπτομέρειες από χαλκό και μόλυβδο για τα όπλα και τις κομμώσεις των πολεμιστών²¹⁵.

Σχετικά με τη χρονολόγηση της ιωνικής ζωφόρου, η επικρατέστερη άποψη την τοποθετεί στο διάστημα 447-442 π.Χ., παράλληλα δηλαδή με την κατασκευή των μετοπών του Παρθενώνος. Στο συμπέρασμα αυτό, καταλήγουν οι μελετητές, αφού βάσει τεχνοτροπίας θεωρούν ότι η ιωνική ζωφόρος του κλασικού ναού του Ποσειδώνος προηγήθηκε αυτής του Ηφαιστείου και του ναού του Ιλισσού, αλλά οι σωζόμενες μορφές των πλακών της ζωφόρου του ναού του Ποσειδώνος προσομοιάζουν εκείνες των μετοπών του Παρθενώνος. Παράλληλα, η ανοικοδόμηση του νέου ναού στην Περίκλεια εποχή, ενώ ακόμα βρισκόταν υπό εξέλιξη η δημιουργία του γλυπτού διακόσμου του Παρθενώνος και οι ομοιότητες στην τεχνοτροπία, επιτρέπουν χρονολόγηση στο διάστημα αυτό²¹⁶. Το μεγάλοπνοο έργο της ανοικοδόμησης και της διακόσμησης του Παρθενώνος, επίσης στα θεμέλια προηγούμενου ναού που καταστράφηκε, όπως και στην περίπτωση του ναού του Σουνίου, σίγουρα θα επηρέασε το σχεδιασμό και το γλυπτό διάκοσμο ενός συγχρόνου σχεδόν ναού, όπως συνέβη και με τους μεταγενέστερους.

Όσον αφορά στο εικονογραφικό θέμα της ιωνικής ζωφόρου²¹⁷ του κλασικού ναού του Ποσειδώνος, επίσης έχουν υπάρξει διαφορετικές προτάσεις και πάλι εξαιτίας της αποσπασματικής της διατήρησης. Σύμφωνα με μία από τις εκδοχές που έχουν υποστηριχθεί για το θέμα της ζωφόρου ήταν πως αυτή περιελάμβανε σκηνές Γιγαντομαχίας, Θεσσαλικής Κενταυρομαχίας και Άθλων του Θησέα²¹⁸. Τις σκηνές της Κενταυρομαχίας αναγνωρίζουν ήδη πριν από τον Fabricius οι Ross το 1848 και Society of Dilettanti το 1797. Το εικονογραφικό θέμα των άθλων του Θησέα επεσήμανε πρώτη φορά ο Lange το 1881, ενώ εκείνο της Γιγαντομαχίας ο Furtwängler το 1882. Παρόλα αυτά, ακόμη και σήμερα υπάρχουν ερευνητές που αναγνωρίζουν δύο μυθολογικά θέματα²¹⁹ στο εικονογραφικό πρόγραμμα της

²¹⁵Delivortias 1969, 142.

²¹⁶Αν δεχτούμε χρονολόγηση του ναού στο διάστημα 444-440 π.Χ. η δημιουργία της ιωνικής ζωφόρου θα πρέπει να περιοριστεί μεταξύ 444-442 π.Χ.

²¹⁷Οι διαστάσεις των πλακών της ζωφόρου που σώζονται υποδεικνύουν μήκος 1,10-1,33 μ., ύψος 0,84 μ. και βάθος 0,33 μ.-0,45 μ., βλέπε Leventi 2009, 122.

²¹⁸Fabricius 1884, 343-4. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η παρουσία αυτών των τριών θεμάτων στην ιωνική ζωφόρο επιβεβαιώνει την υπόθεση πως αυτή περιέτρεχε όλο το ανατολικό προστώο, σε συνδυασμό με την ύπαρξη λέσβιου κυματίου τουλάχιστον στις τρεις πλευρές του ανατολικού περσού, δηλαδή πάνω από το επιστύλιο του προναού που εκτεινόταν και στο βόρειο και νότιο περσό.

²¹⁹Felten 1984, 140 και Felten και Hoffelner 1987.

ζωφόρου, αυτό της Κενταυρομαχίας και το Κυνήγι του Καλυδώνιου Κάπρου²²⁰. Η ύπαρξη δύο μυθολογικών θεμάτων οδήγησε κάποιους μελετητές στο συμπέρασμα πως η ιωνική ζωφόρος θα έπρεπε στην πραγματικότητα να εκτεινόταν πάνω από τον πρόναο και τον οπισθόδομο²²¹, ενώ η ζωφόρος του προνάου θα καταλάμβανε τρεις πλευρές, όπως συνέβαινε και στο Ηφαιστείο. Για το ναό του Σουνίου, το βαθύ ανατολικό πτερό αιτιολογείται από την ύπαρξη της ιωνικής ζωφόρου του προνάου, επομένως η ύπαρξη ακόμη βαθύτερου δυτικού πτερού θα μπορούσε να υποδεικνύει ύπαρξη ιωνικής ζωφόρου και πάνω από τον οπισθόδομο. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες, έχει υποστηριχθεί πως η ιωνική ζωφόρος καταλάμβανε και τις τέσσερις πλευρές του ανατολικού πτερού²²². Άλλωστε, στα δωρικά κτήρια του 5^{ου} αι. π.Χ. που φιλοξενούσαν ιωνικές, ανάγλυφες ζωφόρους, υιοθετήθηκαν διαφορετικές λύσεις για την τοποθέτησή τους²²³.

Το εικονογραφικό θέμα της ζωφόρου με σκηνές Κενταυρομαχίας, Γιγαντομαχίας και των Άθλων του Θησέα, επαναλαμβάνει θέματα που χρησιμοποιήθηκαν από πολύ νωρίτερα σε αρχιτεκτονικά γλυπτά, με έναν νέο ωστόσο συμβολισμό. Η Κενταυρομαχία και η Γιγαντομαχία χρησιμοποιήθηκαν και στις μετόπες του Παρθενώνος ως σύμβολο της νίκης των Ελλήνων και ειδικά των Αθηναίων επί των βαρβάρων. Η ανοικοδόμηση του ναού του Ποσειδώνος του Σουνίου και του Παρθενώνος μπορούν να ενταχθούν σε ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα της Περικλείας εποχής, με την ανοικοδόμηση ιερών που καταστράφηκαν από την επιδρομή των Περσών, μετά τη Μάχη του Μαραθώνος. Η σύγχρονη δημιουργία των μετοπών του Παρθενώνος και του γλυπτού διακόσμου του ναού του Σουνίου

²²⁰Το θέμα αυτό δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. Η ταύτιση του προήλθε από παράσταση της πλάκας C1, όπου διέκριναν τον Θησέα να στοχεύει με το ροπαλό του τον Καλυδώνιο κάπρο. Στην πραγματικότητα, η παράσταση θα πρέπει να φιλοξενεί τον Θησέα με τον Ταύρο του Μαραθώνος (βλέπε Leventi 2009, 123-6, εικ. 11.7). Το θέμα των Άθλων του Θησέα άλλωστε θα ήταν πιο κατάλληλο για τη ζωφόρο του κλασικού ναού της Περικλείας εποχής, το οποίο μάλιστα συναντούμε και στη ζωφόρο του Ηφαιστείου. Παράλληλα, η σχέση του Θησέα με τον Ποσειδώνα καταδεικνύει το θέμα των Άθλων του το ιδεώδες για το ναό του Ποσειδώνος του 5^{ου} αι. π.Χ., υπερτονίζοντας το σημαντικό ρόλο του στόλου των Αθηναίων για την εποχή, προστάτης του οποίου ήταν ο Ποσειδώνας.

²²¹Blouet 1838, 17.

²²²Leventi 2009, 129.

²²³Βλέπε την ιωνική ζωφόρο του Παρθενώνος, περιμετρικά του σηκού (Korres 1994, 108, 114), την ανάγλυφη ζωφόρο του Ηφαιστείου πάνω από τον πρόναο και τον οπισθόδομο (Dinsmoor 1975, 74) και τη ζωφόρο του ναού του Απόλλωνος των Βασσών εντός του σηκού (Hofkes-Brukher 1975). Όπως εξηγεί η Λεβέντη (Leventi 2009, 129) τα προβλήματα που δημιουργούνταν για τη θέαση των παραπάνω ιωνικών ζωφόρων εξαιτίας των κιώνων της περίπτωσης που τις έκρυβαν εν μέρει ή λόγω του σκοτεινού χώρου εντός του σηκού στο ναό του Απόλλωνος στις Βάσσειες, δεν πτόησαν τους αρχιτέκτονες από το να πειραματιστούν με την υιοθέτηση ανάγλυφων ζωφόρων σε διαφορετικά σημεία στους ναούς.

αιτιολογεί ομοιότητες στην τεχνοτροπία αλλά και στο θέμα, με κοινό συμβολικό περιεχόμενο. Έκτοτε, και με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, το εικονογραφικό θέμα αρχιτεκτονικών γλυπτών θα ενσωματώσει μύθους με έμφαση στην αυτοχθονία ηρώων και θεών, στο πλαίσιο της νέας πολιτικής πραγματικότητας.

E.5.13 Ο σηκός

Οι τοίχοι του σηκού εδράζονταν σε τοιχοβάτη ύψους 0,313 μ²²⁴. Επί του τοιχοβάτη εδράζονταν οι ορθοστάτες, ύψους 0,842 μ. χωρίς τη μεσολάβηση κυματίου, σε αντίθεση με τις παραστάδες²²⁵. Οι τοίχοι στο πάχος τους αποτελούνταν από δύο σειρές λίθων, από τις οποίες η μία ήταν ορατή εντός του σηκού και η εξωτερική από τον πρόναο (συνολικό πάχος τοίχου στο επίπεδο του ορθοστάτη: 0,815 μ.). Οι δύο αυτές στρώσεις λίθων αναπτύσσονταν σε όλο το ύψος του τοίχου και συνδέονταν με τους ορθοστάτες με συνδέσμους διπλού ταυ, όπως μαρτυρούν ίχνη σκωρίας στις επιφάνειές τους. Όπως σημειώνει ο Ορλάνδος, το πάχος των τοίχων δεν παρουσίαζε μείωση προς τα άνω και από τη στρώση πάνω από τους ορθοστάτες και έως όλο τους το ύψος, οι τοίχοι διέθεταν πάχος 0,775 μ. Πάνω από το επίκρανο της παραστάδας υπήρχαν τρεις δόμοι λίγο μεγαλύτερου ύψους από τους συνήθεις των 0,60 μ. και 0,30 μ., ώστε οι τοίχοι να φτάσουν στο ύψος των δοκών της οροφής. Πράγματι, όπως σημειώνει ο Ορλάνδος, λίθος ύψους 0,625 μ. βρέθηκε και θεωρείται ότι προέρχεται από τις ανώτερες αυτές στρώσεις του τοίχου, όπου εναλλάσσονταν δύο σειρές ύψους 0,625 μ. με στρώση ύψους 0,325 μ. Στο ανώτερο τμήμα τους οι τοίχοι διέθεταν υποδόκιο ή θράνο, κοσμούμενο και πάλι από τον ίδιο διπλό μαιάνδρο που κοσμούνταν το υποδόκιο των οριζόντιων γείσων²²⁶.

Για το εσωτερικό του σηκού, εκτός από τη γραπτή διακόσμηση των υποδόκιων που θα αναφερθεί παρακάτω και τους τοίχους, που ήδη εξετάστηκαν, δε σώζονται πολλά στοιχεία. Όπως αναφέρει ο Στάης, στο εσωτερικό του σηκού θα στεγάζονταν

²²⁴ Η στρώση αυτή του τοιχοβάτη είναι πιθανόν αυτή, την οποία ο Plommer αναφέρει ως «secondary wall- base» (Plommer 1950, 91).

²²⁵ Οι παραστάδες του σηκού εδράζονταν σε κυματοφόρο τοιχοβάτη που καταλάμβανε και τις τρεις πλευρές των παραστάδων (βλέπε Ορλάνδος 1958, 234, εικ. 188).

²²⁶ Ορλάνδος 1961, 10-12.

προφανώς το λατρευτικό άγαλμα του θεού, ενώ η ύπαρξη της εσωτερικής, διπλής κιονοστοιχίας που διέθετε ο αρχαϊκός ναός δεν φαίνεται να επαναλήφθηκε²²⁷. Ο Στάης παραθέτει μόνο μήκος σηκού 10,35 μ. και πλάτος 6,50 μ. Για τον οπισθόδομο τα στοιχεία είναι επίσης ελλιπή, καθώς ακριβώς η δυτική πλευρά του ναού ήταν και αυτή που είχε υποστεί τη μεγαλύτερη φθορά και κατάρρευση. Ωστόσο, έχει προταθεί αποκατάστασή του με δύο κίονες εν παραστάσι, όπως και για τον πρόναο. Ο ανατολικός τοίχος του οπισθοδόμου δεν διακόπτονταν από θυραίο άνοιγμα, ώστε να επιτυγχάνεται επικοινωνία με τον σηκό.

E.5.14 Η οροφή

Η οροφή του ναού του Ποσειδώνος (**Εικόνα 74**) παρουσιάζει ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλες, καθώς υιοθέτησε δύο διαφορετικά συστήματα. Σύμφωνα με το πρώτο, το οποίο εντοπίζεται στον πρόναο και τον οπισθόδομο, δημιουργήθηκαν από την ύπαρξη εννέα δοκών, πλαίσια τα οποία συμπλήρωναν ξεχωριστές πλάκες (φατνώματα), ενώ κατά το δεύτερο σύστημα, που εντοπίζεται στην οροφή του περώματος²²⁸, οι μαρμάρινες δοκοί, πιθανόν 24 στον αριθμό, τοποθετήθηκαν σε τόσο στενά διαστήματα, ώστε τα φατνώματα θα ήταν τόσο στενά, οπότε δεν θα επέτρεπαν ανάγλυφη διακόσμηση στην επιφάνειά τους²²⁹. Ο Hodge αποκατέστησε ξύλινες πλάκες οροφής μεταξύ των μαρμάρινων δοκών, εξαιτίας κυκλικών οπών που διατηρήθηκαν στην άνω επιφάνειά τους, ενώ ο Dinsmoor Jr.²³⁰ αποκαθιστά μαρμάρινες πλάκες, καθώς υποστηρίζει πως τέτοιου τύπου οπές στερέωσης κυκλικού

²²⁷Στάης 1920, 29, όπου ο ανασκαφέας αναφέρει πως κανένα θραύσμα από σπόνδυλο κίονα ή κιονόκρανο που θα ανταποκρίνονταν στις απαιτούμενες διαστάσεις για εσωτερικό κίονα του μαρμάρινου ναού δεν βρέθηκε στις ανασκαφές, ούτε μαρτυρείται η ύπαρξη τέτοιου μέλους από τους προηγούμενους ερευνητές. Κατ' επέκταση ο ναός του 5^{ου} αι. π.Χ. δε φαίνεται να διέθετε εσωτερική κιονοστοιχία σε αντίθεση με τον προκατόχό του. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί η μείωση του εσωτερικού χώρου του σηκού από εσωτερική κιονοστοιχία στο Θησείο, που αποδίδεται στον ίδιο αρχιτέκτονα με εκείνον του ναού του Σουνίου.

²²⁸Dinsmoor Jr. 1971, 20-1. Ο Dinsmoor Jr. αναφέρει την οροφή των πτερών στις ιδιαιτερότητες του ναού του Ποσειδώνος, καθώς, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, οι μαρμάρινες δοκοί ήταν μεγαλύτερες σε πλάτος από τα μεταδόκια διαστήματα. Κάτι τέτοιο έχει ως αποτέλεσμα οροφή που προσομοιάζει σε αυτές που συναντούμε συνήθως στο εσωτερικού του σηκού, με ξύλινες δοκούς αντί για μαρμάρινες, τοποθετημένες σε στενά διαστήματα μεταξύ τους.

²²⁹Για το σύστημα αυτό της οροφής του ναού του Ποσειδώνος βλέπε Hodge 1960, 101-9.

²³⁰Dinsmoor Jr. 1974, 218-20.

σχήματος έχουν βρεθεί για τη γόμφωση και μαρμάρινων μελών στο ναό. Τα μεσοδόκια καλύπτονταν από δύο μαρμάρινες πλάκες, μήκους περίπου 0,80 μ.²³¹ και πλάτους περίπου 0,25 μ. Το μικρό τους πλάτος, για τον Dinsmoor Jr. αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την κόσμησή τους με ανάγλυφα κοσμήματα, γι' αυτό και ο ερευνητής υποστήριξε πως οι πλάκες της οροφής θα πρέπει να ήταν ακόσμητες²³². Ελλείψει καταλοίπων των πλακών αυτών, το ζήτημα της κόσμησής τους ή μη από ανάγλυφο διάκοσμο παραμένει αβέβαιο. Αντίθετα, υπάρχουν στοιχεία για την διακόσμηση των δοκών της οροφής του περού και του οπισθοδόμου, οι οποίες κοσμοούνταν στο ανώτερο τμήμα τους από λέσβιο κυμάτιο με γραπτό διάκοσμο από λόγχες και καρδιόσχημα φύλλα (**Εικόνα 75**).

Ο Plommer, σχετικά με τις πλάκες τις οροφής μεταξύ των δοκών, υποστήριξε ορμώμενος από μαρμάρينو θραύσμα (**Εικόνα 76**) πάχους 0,03 μ. που έφερε ανάγλυφο κόσμημα εν είδει αστραγάλου πως αυτό προέρχεται από ανάγλυφο πλαίσιο των πλακών της οροφής και άρα η συνολική κατασκευή της οροφής θα έπρεπε να μοιάζει με εκείνη του ναού της Νεμέσεως²³³ (**Εικόνα 77**). Βάσει διαστάσεων του κοσμήματος του θραύσματος θεωρεί πως αυτό θα πρέπει να προέρχεται από την οροφή του ανατολικού ή δυτικού περού. Ο συλλογισμός του καταλήγει στο ότι σε αντίθεση με τον υπόλοιπο ναό, η οροφή του ανατολικού και δυτικού πέρατος του ναού θα στηρίζονταν σε ξύλινες δοκούς με μαρμάρινες πλάκες, ενώ στον υπόλοιπο ναό δοκοί και πλάκες οροφής θα ήταν μαρμάρινες. Αν και ο ίδιος αναγνωρίζει το παράδοξο της πρακτικής αυτής, την αποδίδει στην ευθραυστότητα του μαρμάρου Αγριλέζας, από το οποίο ήταν κατασκευασμένος ο ναός²³⁴.

²³¹Το μήκος τους υπολογίζεται από τις οπές στερέωσης των πλακών που διακρίνονται στις μαρμάρινες δοκούς.

²³²Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Ορλάνδος (1961, 12-4, σημ. 11, εικ. 13· Ορλάνδος 1917, 224-6, εικ. 21).

²³³Plommer 1960, 221- 6, εικ. 2-8.

²³⁴Τον ισχυρισμό του ενισχύει παραθέτοντας το προφίλ της δωρικής ράβδωσης των κιόνων του περιστυλίου, πολύ πιο αβαθούς σε σχέση με εκείνης των κιόνων του Ηφαιστείου και το γεγονός πως το κεντρικό ακρωτήριο του Σουνίου δεν ήταν διάτρητο αλλά συμπαγές με ανάγλυφη διακόσμηση. Όλα τα παραπάνω, αιτιολογούνται κατά τον Plommer, από το γεγονός πως το μαλακό μάρμαρο Αγριλέζας δεν ήταν κατάλληλο για τη λάξευση μικρών λεπτομερειών. Η ποιότητα του μαρμάρου σε συνδυασμό με την ακραία έκθεση του ναού σε έντονες καιρικές συνθήκες, ανάγκασαν τον αρχιτέκτονα του Σουνίου να προβεί σε τέτοια τεχνάσματα, προκειμένου να εξασφαλίσει τη σταθερότητα και αντοχή του ναού (Plommer 1960, 223-4, σημ. 20).

E.5.15 Ιδιαιτερότητες του κλασικού ναού του Ποσειδώνας

Ο ναός του Ποσειδώνας, όπως εξετάστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, φαίνεται πως αποτελεί έναν «κλασικό», δωρικό, περίπτερο ναό με κάτοψη 6x13 κίωνων, παρουσιάζει ωστόσο πολλές ιδιαιτερότητες σε σχέση με συγχρόνους του ναούς, οι οποίες αποδελτιώνονται αμέσως παρακάτω.

Όσον αφορά στο σχεδιασμό και την κάτοψή του, συνιστά το μοναδικό ναό της ελληνικής ναοδομίας, ο οποίος παρουσιάζει βαθύτερο δυτικό πτερό από ότι ανατολικό. Η απαλοιφή των εσωτερικών κιονοστοιχιών, ενώ υπήρχε η θεμελίωση για κιονοστοιχίες από τον προκάτοχό του, και η διεύρυνση της περιστασης με την επένδυση της θεμελίωσης του αρχαϊκού ναού, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την απόκλιση από την ιωνική σύνδεση κίωνων περιστασης και τοίχων σηκού που παρουσίαζε η κάτοψη του αρχαϊκού ναού, αποτελούν συνειδητή απομάκρυνση από το σχέδιο της κάτοψης του προκατόχου του κλασικού ναού, έως έναν βαθμό τουλάχιστον²³⁵.

Ο στερεοβάτης που οικοδομήθηκε για την έδραση του αρχαϊκού ήδη ναού, εν είδει ποδίου, είναι στοιχείο που σπάνια συναντάται σε δωρικούς ναούς (**Εικόνα 78**). Ωστόσο, η μορφολογία του βράχου του ακρωτηρίου επέβαλε την οικοδόμησή του, όπως συνέβη και στην αθηναϊκή Ακρόπολη, με τον στερεοβάτη του Παρθενώνος. Η ευθυντηρία του μαρμάρινου ναού του 444-440 π.Χ. ήταν επίσης μαρμάρινη με πώρινο πυρήνα (τη θεμελίωση του αρχαϊκού ναού) και οι αναβαθμοί της διαρθρώνονταν με υποτομές, φαινόμενο που παρατηρείται κυρίως στον 4^ο αι. π.Χ.

Οι δωρικοί κίονες της περιστασης του ναού είχαν 16 ραβδώσεις αντί για 20 και, όπως στο ναό των Βασσών, δεν παρουσίαζαν ένταση, χαρακτηριστική για δωρικούς κίονες. Οι λιγότερες ραβδώσεις κορμού κίωνων και η απουσία έντασης αιτιολογούνται από την ευθρυπτότητα του μαρμάρου Αγριλέζας, από το οποίο ήταν κατασκευασμένος ο ναός. Ακόμη, ιδιαιτερότητα των κίωνων της περιστασης συνιστά η διαφορετική δομή του έβδομου κίονα των μακρών πλευρών της περιστασης, καθώς οι κίονες αυτοί συναποτελούνταν από οκτώ σπονδύλους, εν αντιθέσει των υπολοίπων, οι κορμοί των οποίων διαρθρώνονταν με εννέα σπονδύλους. Η δομή αυτή του έβδομου κίονα από τα

²³⁵Σε γενικές γραμμές θεωρείται πως ο κλασικός ναός επανέλαβε την κάτοψη του προγενέστερου, αρχαϊκού ναού στην ίδια θέση.

ανατολικά, των μακρών πλευρών της περιστασης, θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε, ώστε να σημάνει τους εν λόγω κίονες ως τους κεντρικούς των μακρών πλευρών. Όσον αφορά στις αναλογίες των δωρικών κίωνων της περιστασης, αυτές παρουσιάζονται εξαιρετικά ραδινές, με ύψος κίονα που αντιστοιχεί σε 5,78 φορές την κάτω διάμετρο. Η αναλογία αυτή, σε συνδυασμό με την ύπαρξη 16 ραβδώσεων και την απουσία έντασης κορμού κίονα, κατέστησε τους κίονες τόσο λεπτούς, ώστε η εντύπωση που προκαλείται είναι εκείνη ενός ιωνικού κτηρίου. Τα δωρικά κιονόκρανα της περιστασης, αντί της ύπαρξης σκαμνίου για την έδραση των επιστυλίων, είχαν ταπεινωμένη επιφάνεια στην εφέδρα τους για την εμφώλευση των αντίστοιχων προεξοχών της επιφάνειας έδρασης των επιστυλίων.

Τα αντιθήματα των επιστυλίων κοσμούνταν στην ανώτερη επιφάνειά τους από γραπτό κόσμημα διπλού πλοχμού, ιωνικής επίδρασης, ενώ το σύνηθες κόσμημα για το τμήμα αυτό του επιστυλίου κατά τον 5^ο αι. π.Χ. θεωρήθηκε ο διπλός μαϊάνδρος. Το αέτωμα του ναού παρουσιάζει μικρή κλίση για την εποχή του ναού (1:4210). Η ύπαρξη κεντρικού αρμού στο αέτωμα του ναού του Ποσειδώνας με κορυφαίο γείσο πεντάπλευρου αντί εξάπλευρου σχήματος απέδειξε σύμφωνα με τον Ορλάνδο πως ο κεντρικός αρμός αετώματος μπορεί να συνυπάρχει με πεντάπλευρο κορυφαίο καταιέτιο γείσο και δεν προαπαιτείται ακέραιος ορθοστάτης υπό του κορυφαίου πεντάπλευρου καταιέτιου γείσου. Η σύνδεση των λίθων τυμπάνου του αετώματος και των αντιθημάτων με τα καταιέτια και υπαέτια γείσα επιτυγχάνονταν μέσω κατακόρυφων συνδέσμων. Το αντίθημα του κορυφαίου καταιέτιου γείσου ήταν ελαφρώς ταπεινωμένο σε σχέση με αυτό, όπως και στα Προπύλαια, προς αποφυγή ανατροπής του κεντρικού ακρωτηρίου από το βάρος του προς τα εμπρός. Το κεντρικό, ανθεμωτό ακρωτήριο του ναού δεν ήταν διάτρητο, όπως στον Παρθενώνα και την Αφαία, αλλά ανάγλυφο, εξαιτίας και πάλι της ευθραυστότητας του μαρμάρου Αγριλέζας.

Η στέγη του ναού εδράζονταν στα οριζόντια γείσα των μακρών πλευρών μέσω των σφηκίσκων. Αυτοί με τη σειρά τους εδράζονταν στα οριζόντια γείσα των μακρών πλευρών, τα οποία διέθεταν δύο παράλληλες στρώσεις κεκλιμένων, αδρών επιφανειών, διακοπτόμενων από δύο σειρές εγκοπών. Στις εγκοπές αυτές εμφώλευαν οι απολήξεις των σφηκίσκων. Στις κεκλιμένες επιφάνειες με την αδρή επεξεργασία διακρίνονται ίχνη τόρμων γόμφων των στρωτήρων κεράμων. Από τα ίχνη αυτά συνάγεται πως ο αρμός των στρωτήρων κεράμων συνέπιπτε με τον άξονα των

υποκείμενων οδών. Ως εκ τούτου, οι ηγεμόνες καλυπτήρες βρίσκονταν πάνω από τις οδούς και όχι από τις προμόχθους, όπως θα περίμενε κανείς. Η μαρμαρίνη, διάτρητη σίμη του ναού, στην επιφάνειά της, ανέπτυξε ανθεμωτό κόσμημα και άνθος λωτού που πλαισίωναν τις λεοντοκεφαλές υδρορρόες. Το γραπτό κόσμημα της επαετίδος σίμης του ναού του Ποσειδώνας φαίνεται πως επηρεάστηκε από τις γραπτές πήλινες σίμες ναών της Κάτω Ιταλίας.

Η οροφή του ναού του Ποσειδώνας συνιστά επίσης μία ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς οι δοκοί της στέγης τοποθετήθηκαν σε τόσο στενά διαστήματα, ώστε τα μεταδόκια διαστήματα παρουσίαζαν μικρότερο πλάτος από τις ίδιες τις δοκούς. Κατ' επέκταση, έχει υποτεθεί πως οι πλάκες της οροφής δεν θα μπορούσαν να φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση, εξαιτίας της στενότητας των μεταδόκιων διαστημάτων. Αντιθέτως, η οροφή του ναού αναδείκνυε γραπτή διακόσμηση στο ανώτερο τμήμα των δοκών στήριξης της στέγης, όπως και τα υποδόκια.

Ιδιαιτερότητα του ναού του Σουνίου αποτελεί και το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοδομίας που επιλέχθηκε για τους τοίχους του σηκού. Το σύστημα αυτό, σε χρήση από την αρχαϊκή εποχή αλλά κυρίως τον 4^ο αι. π.Χ. επιλέχθηκε κυρίως για ιωνικά κτήρια. Η χρήση του στο δωρικό ναό του Σουνίου προδίδει κυκλαδική-ιονική επιρροή. Ο ναός του Σουνίου είναι ο μοναδικός δωρικός ναός του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αττική που οικοδομήθηκε εξ ολοκλήρου με τον τρόπο αυτό. Ιωνική επίδραση θεωρείται και η ύπαρξη ανάγλυφης, ιωνικής ζωφόρου, που περιέτρεχε τις τέσσερις πλευρές του ανατολικού πετρού. Η ύπαρξη ιωνικών ζωφόρων σε άλλους ναούς του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. αποδεικνύει πως στον εκάστοτε ναό υιοθετήθηκαν διαφορετικές λύσεις για την ανάπτυξή τους (στον πρόναο και τον οπισθόδομο, στο εσωτερικό του σηκού και αλλού).

Οι σχεδόν τετράγωνης διατομής ανατολικές παραστάδες του προνάου, όπως και του Ηφαιστείου, εξυπηρετούσαν την έδραση της ιωνικής ζωφόρου που περιέτρεχε το ανατολικό πετρό, στο ναό του Σουνίου. Οι βάσεις των παραστάδων του προνάου ήταν κυματιοφόροι, με ανεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο. Τα επίκρανα των παραστάδων στέφονταν από δωρικό και λέσβιο κυμάτιο, επί ανάγλυφου αστραγάλου. Το επιστύλιο του προνάου επεκτείνονταν στο βόρειο και νότιο πετρό και συνδέονταν με εκείνο της περιστασης. Οι λίθοι της θύρας του προνάου σχημάτιζαν ελαφρά προεξοχή προς τον

σηκό, εν είδει παραστάδας, όπως και σε άλλους ναούς του 4^{ου} αι. π.Χ. κυρίως αλλά και νωρίτερα.

Από όλα τα παραπάνω στοιχεία του κλασικού ναού του Ποσειδώνος, διαπιστώνεται πως οι ιδιαιτερότητες του ναού δεν αφορούν μόνον στο σχεδιασμό και την κάτοψη αλλά και στην ύπαρξη πολλών ιωνικών και νησιωτικών στοιχείων στη διακόσμηση των επιμέρους μελών του. Οι ιωνικές αυτές επιδράσεις απετέλεσαν την αφετηρία υποθέσεων σχετικά με την απασχόληση κάποιου κυκλαδικού εργαστηρίου στην οικοδόμηση του ναού του Σούνιου, υπό την επίβλεψη πάντα κάποιου Αθηναίου αρχιτέκτονα. Για τους μελετητές, στον ανώνυμο αυτόν αρχιτέκτονα του ναού, που συμβατικά αποκαλούν «Αρχιτέκτονα του Θησείου» αποδίδουν μαζί με το ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο, άλλους τρεις ναούς της Αττικής.

E.6 Ο ναός του Ποσειδώνος και ο «Αρχιτέκτων του Θησείου»

Μετά την παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του ναού κατά την Κλασική Εποχή, θεωρείται σκόπιμη η αναφορά στη σχέση του με τον λεγόμενο «Αρχιτέκτονα του Θησείου» και τους άλλους τρεις ναούς που αποδίδονται σε αυτόν. Για τον κλασικό ναό του Ποσειδώνος θεωρείται δημιουργός ο αποκαλούμενος «Αρχιτέκτων του Θησείου», λόγω ομοιοτήτων μεταξύ των δύο ναών, του ναού δηλαδή του Σούνιου και του Ηφαιστείου (**Εικόνα 79**), ως προς τις αναλογίες των κιόνων, την ύπαρξη ιωνικής ζωφόρου, τη στοίχιση των παραστάδων του προνάου με τον τρίτο κίονα των μακρών πλευρών του πτερού αλλά και ειδικότερες λεπτομέρειες που απαντούν σε ένα σύνολο τεσσάρων ναών, δηλαδή το Ηφαιστείο (Θησείο), το ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο, το ναό της Ραμνουσίας Νεμέσεως (**Εικόνα 80**) και το ναό του Άρεως στην Αγορά της Αθήνας (προηγουμένως ναό της Αθηνάς Παλληνίδος) (**Εικόνα 81**). Την απόδοση των τεσσάρων ναών στον ίδιο αρχιτέκτονα πραγματοποίησε ο Dinsmoor το 1950. Την ύπαρξη κοινού αρχιτέκτονα για τους τέσσερις ναούς φαίνεται να αποδέχεται ο Dinsmoor Jr., όπως αναφέρει στην πραγματεία του για το Ηφαιστείο²³⁶ στην

²³⁶Dinsmoor 1975, 153-5, σημ. 317-318. Την ίδια άποψη εκφράζουν ο Plommer (1950, 96, 104, σημ. 116), που επισημαίνει την ευστροφία του αρχιτέκτονα των τριών ναών που ο ίδιος μελέτησε, αν ήταν ο ίδιος αρχιτέκτονας, όπως τονίζει, ενώ το ζήτημα συζητά διεξοδικότερα στο Plommer 1950, 109-112,

επανεκδοση του 1975 της πρωτότυπης από το 1941. Στο ίδιο θέμα επανέρχεται ο μελετητής το 1971, αναφέροντας πως έχει προταθεί ακόμη και ο Καλλικράτης ως ο αρχιτέκτων των τεσσάρων αυτών ναών, άποψη την οποία ο ίδιος θεωρεί κάπως αβέβαια²³⁷.

Ωστόσο υπάρχουν και μελετητές οι οποίοι έχουν εκφράσει αντίθετη άποψη, σχετικά με το θέμα της δημιουργίας των παραπάνω ναών από τον ίδιο αρχιτέκτονα²³⁸. Πιο συγκεκριμένα, ο Knell το 1973, επεσήμανε ως πιο πιθανή την ύπαρξη ενός κοινού, Ίωνα αρχιτέκτονα για το ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο και το ναό της Νεμέσεως στο Ραμνούντα, τον οποίο συμβατικά ονόμασε «der Sunionbaumeister»²³⁹, ενώ το 1979 κατέληξε στο ότι οι ομοιότητες των ναών που συζητήθηκαν παραπάνω οφείλονταν όχι σε έναν αρχιτέκτονα που ανέλαβε το σχεδιασμό και των τεσσάρων ναών, αλλά πολύ περισσότερο σε ένα αθηναϊκό ιδίωμα που υιοθέτησε κοινές πρακτικές για τη ναοδομία της Κλασικής Εποχής²⁴⁰.

Η Miles, στην πραγματεία της για τον αποκαλούμενο «Αρχιτέκτονα του Θησείου» παρουσιάζει τα οκτώ χαρακτηριστικά που ο Dinsmoor αναγνώρισε ως το προσωπικό στίγμα του «Αρχιτέκτονα του Θησείου» και βάσει αυτών απέδωσε σε εκείνον τους τέσσερις ναούς που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η Miles εξετάζει τα χαρακτηριστικά αυτά και καταρρίπτει σε κάποιες περιπτώσεις τα επιχειρήματα του Dinsmoor σχετικά με την ύπαρξή τους και στους τέσσερις ναούς²⁴¹. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, από τα οκτώ στοιχεία που αναφέρει ο Dinsmoor, μόνον τα δύο απαντούν και στους τέσσερις ναούς που αποδίδονται στον «Αρχιτέκτονα του Θησείου». Αυτά είναι οι αναλογίες των κίωνων και η στοίχιση των παραστάδων του προνάου με τον τρίτο κίονα των μακρών πλευρών της περίστασης. Για την Miles, τα δύο αυτά χαρακτηριστικά, δεν αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός κοινού για τους ναούς αρχιτέκτονα αλλά μία γενικότερη τάση που απαντά στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. στην αρχιτεκτονική της Αττικής.

καταλήγοντας μάλλον σε έναν κοινό αρχιτέκτονα για το Ηφαιστείο, το Σούνιο και το Ραμνούντα. Στην ίδια κατεύθυνση με τους προηγούμενους συντείνουν οι Goette (2000, 27, σημ. 135), Gruben (2000, 237), Τατάκη (2003, 35), Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη (Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 21), Σαλλιώρα-Οικονομάκου (2003, 28-32), Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (2010, 82) και πολλοί άλλοι μελετητές που πραγματεύτηκαν την αρχιτεκτονική των τεσσάρων αυτών ναών.

²³⁷Dinsmoor Jr. 1971, 17.

²³⁸Delivourias 1974, 76-81· Λαμπρινουδάκης 1983, 139-41.

²³⁹Knell 1973, 112-4.

²⁴⁰Knell 1979, 64. Τη θεωρία αυτή αναφέρει και ο Goette (2000, 27, σημ. 136).

²⁴¹Miles 2017, 115-21.

Γενικά, η αττική αρχιτεκτονική της περιόδου φαίνεται να ενσωματώνει στοιχεία της νησιωτικής αρχιτεκτονικής και ιωνικά στοιχεία, με τα οποία εμπλουτίστηκε ο δωρικός ρυθμός. Έχει υποστηριχθεί πως η ενσωμάτωση αυτή των ιωνικών στοιχείων από τους Αθηναίους αρχιτέκτονες αποτελεί πολιτική δήλωση ως προς την κατεύθυνση της σύνδεσης της Αθήνας με το φύλο των Ιώνων. Ειδικά με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, η πόλωση μεταξύ Ιώνων και Δωριέων θα φαινόταν πιο έντονη. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει η Barletta²⁴², οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, όπως τους διακρίνουμε σήμερα, δεν φαίνεται να έφεραν εθνικό πρόσημο στην αρχαιότητα και μάλιστα ο εμπλουτισμός κτηρίων του ενός ρυθμού με στοιχεία του άλλου είχε ξεκινήσει ήδη από την Αρχαϊκή Εποχή. Το αττικό ιδίωμα, όπως αναπτύχθηκε στον ώριμο 5^ο αι. π.Χ. αποτέλεσε το αποτέλεσμα πειραματισμών πολλών ετών και γόνιμου διαλόγου μεταξύ της αρχιτεκτονικής διαφόρων περιοχών. Η επιλογή ενός δωρικού ναού, μνημειακών διαστάσεων και υλικού με την ενσωμάτωση κυκλαδικών και ιωνικών στοιχείων για τον Ποσειδώνα, στη θέση όπου ανιδρύθηκε, θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον όχι στο χέρι ενός αρχιτέκτονα αλλά στο ευρύτερο πλαίσιο της αναμόρφωσης των αττικών ιερών που καταστράφηκαν από τους Πέρσες με ακόμη μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια από ότι προηγουμένως. Η θέση του ιερού, η λατρευόμενη θεότητα και ο συμβολισμός για την ναυτική υπεροχή της Αθήνας επέβαλαν την οικοδόμηση ενός πολυτελούς ναού, που θα αντικατόπτριζε την υπεροχή της δημοκρατικής Αθήνας τόσο επί των βαρβάρων, όσο και επί των γειτονικών της περιοχών και νήσων (όπως η Αίγινα). Η αρχιτεκτονική της Αθήνας του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως διαμορφώθηκε με τον συγκερασμό πολλών στοιχείων διαφορετικών ρυθμών και περιοχών, αποτέλεσε το καλύτερο δείγμα που είχαν να επιδείξουν οι Αθηναίοι στον τομέα αυτόν. Η εναρμόνιση της αρχιτεκτονικής του ναού του Ποσειδώνα με τις αρχές αυτές θα ήταν επιβεβλημένη, για τον πρώτο ναό που θα αντίκρυζε κανείς ερχόμενος από τις Κυκλάδες προς την ανατολική Αττική.

²⁴²Barletta 2017, 257.

Κεφάλαιο ΣΤ

ΣΤ.1 Ο ναός του Ποσειδώνος του Σουνίου στη Ρωμαϊκή εποχή

Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν πως το ιερό του Ποσειδώνος στο Σούνιο είχε ήδη παρακμάσει στην εποχή του Αυγούστου και δεν ανέκαμψε στη Ρωμαϊκή εποχή. Ο Thompson αναφέρει πως στην Ελληνιστική Εποχή πολλοί ναοί της Αττικής είχαν υποστεί καταστροφές, όπως αποδεικνύουν επισκευές σε κάποιους από αυτούς, οι τρεις μάλιστα στην ανατολική Αττική²⁴³. Μεταξύ των ιερών που επλήγησαν ήταν εκείνο της Νεμέσεως στο Ραμνούντα, ο Θορικός και το Σούνιο. Η ερήμωση της αττικής υπαίθρου μετά την επιδρομή του Φιλίππου Ε' επηρέασε και τα ιερά. Ο μοναδικός ναός της Αττικής με συνεχή χρήση είναι αυτός του Απόλλωνος Ζωστήρος στη σημερινή Βουλιαγμένη. Στη Ρωμαϊκή Εποχή, όπου ανανεώθηκε το ενδιαφέρον για τους ναούς της Κλασικής περιόδου, πραγματοποιήθηκαν επισκευές κατεστραμμένων ναών (όπως του ναού της Νεμέσεως που χρησίμευσε ως ναός της Λιβίας), ενώ μέλη του ναού του Ποσειδώνος μεταφέρθηκαν στην Αγορά, στο ναό του Άρεως. Συγκεκριμένα, η σίμη του ναού του Ποσειδώνος, που ενσωματώθηκε στο ναό του Άρεως, δέχτηκε επισκευές από πεντελικό μάρμαρο. Ο Δεληβορριάς²⁴⁴ αναφέρει πως το 104-100 π.Χ. ξεκίνησε ήδη η απόσπαση μελών του ναού του Ποσειδώνος κατά την εξέγερση των επαναστατημένων δούλων των μεταλλείων του Λαυρίου, προς ενίσχυση των οχυρωματικών τειχών.

Η μεταφορά της σίμης του ναού με τις λεοντοκεφαλές υδρορρόες στην αθηναϊκή Αγορά συντελέστηκε στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁴⁵ (**Εικόνα 82**). Η πρακτική αυτή μεταφοράς τμημάτων προγενέστερων ναών στην Αγορά συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες²⁴⁶. Για τον Dinsmoor Jr. η μεταφορά της σίμης του κλασικού ναού του Ποσειδώνος στο ναό του Άρεως της Αγοράς κατά την

²⁴³Thompson 1981, 343-55· Miles 1989, 235, σημ. 196.

²⁴⁴Delivorrias 1974, 61-6. Την κατάληψη του φρουρίου του Σουνίου από τους επαναστατημένους δούλους του λατομείου αναφέρει και η Τατάκη (2003, 25).

²⁴⁵Dinsmoor Jr. 1974, 135-8· Dinsmoor Jr. 1982, 432-3, σημ. 38.

²⁴⁶Στην Αγορά μεταφέρθηκαν μέλη και από άλλους ναούς, κτήρια και βωμούς, όχι μόνον του Σουνίου. Χαρακτηριστικά αναφέρονται η μεταφορά του ναού της Αθηνάς Παλληνίδος στην Αγορά, όπου και χρησιμοποιήθηκε ως ναός του Άρεως, ο βωμός του Άρεως, σπόνδυλοι ιωνικών κιόνων, βωμός από την περιοχή της Πνύκας, μέλη από τη δωρική στοά του Θορικού και μέλη από το ναό της Αθηνάς Σουιάδος (βλέπε Barletta 2017, 227, σημ. 45-50, με περαιτέρω βιβλιογραφία για κάθε ένα από τα μέλη αυτά που αποσπάστηκαν από την αρχική τους θέση και τοποθετήθηκαν στην Αγορά). Όπως παρατηρεί η Barletta, όλα τα παραπάνω κτήρια και μέλη, με εξαίρεση τους δύο βωμούς, αποτελούν κατασκευές του 5^{ου} αι. π.Χ.

εποχή του Αυγούστου προηγήθηκε ίσως της μεταφοράς σπονδύλων και άλλων μελών από το ναό της Αθηνάς Σουνιάδος για τη χρησιμοποίησή τους στο Νοτιοανατολικό ναό στην Αγορά και στην Αγορά του Καίσαρα. Παρόλα αυτά ο ίδιος θεωρεί πως και η μεταφορά μελών από το ναό της Αθηνάς Σουνιάδος συνέβη πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., οπότε και είδε το ιερό ο Πausanias, συγγέροντας το ναό του Ποσειδώνος με εκείνον της Αθηνάς. Η παρακμή των δύο ιερών πρέπει να συντελέστηκε περίπου την ίδια περίοδο, οπότε και θεωρούμε πως η απομάκρυνση μελών τους και η μεταφορά στην Αγορά της Αθήνας πρέπει να πραγματοποιήθηκε περίπου την ίδια εποχή. Αν ευσταθεί η υπόθεση περί συστέγασης της λατρείας της Αθηνάς και του Ποσειδώνος στο ναό του Ποσειδώνος, μετά την καταστροφή εκείνου της Αθηνάς, τότε πρέπει να θεωρήσουμε πως η απόσπαση μελών από το ναό της Αθηνάς ξεκίνησε τουλάχιστον λίγο νωρίτερα από ότι η απόσπαση μελών του ναού του Ποσειδώνος.

Η μεταφορά της σίμης στην Αγορά της Αθήνας πραγματοποιήθηκε ώστε αυτή να επαναχρησιμοποιηθεί, όπως δείχνει μία επισκευή της κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, με συμπλήρωση της στρώσης από τρία τμήματα²⁴⁷ από πεντελικό μάρμαρο²⁴⁸. Η σίμη αυτή θεωρείται ότι ενσωματώθηκε στο ναό του Άρεως, ο οποίος αφενός αποτελεί έργο του ίδιου αρχιτέκτονα²⁴⁹ σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, επομένως η παρόμοια κατεργασία των αρχιτεκτονικών μελών θα εξυπηρετούσε στην προσαρμογή της για το ναό του Άρεως με τις μικρότερες δυνατές παρεμβάσεις, αφετέρου, στο ναό του Άρεως της Αγοράς δεν έχει αποδοθεί κάποια άλλη σίμη, από τα ανευρεθέντα μέχρι στιγμής μέλη²⁵⁰. Η επαναχρησιμοποίηση της σίμης του κλασικού ναού του Ποσειδώνος του Σουνίου στο ναό του Άρεως στην Αγορά, σχεδιασμένου από τον ίδιο αρχιτέκτονα και 450 περίπου χρόνια μετά την κατασκευή της αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση και ίσως μοναδική²⁵¹.

Όσον αφορά στην εγκατάλειψη του ιερού στην εποχή του Αυγούστου, αφενός, η μεταφορά της σίμης του κλασικού ναού στην Αγορά της Αθήνας, αφετέρου η χάραξη

²⁴⁷Dinsmoor Jr. 1974, 234-5, εικ. 25-26.

²⁴⁸Αντί του παριανού μαρμάρου, από το οποίο κατασκευάστηκε εξ αρχής.

²⁴⁹Για την άποψη ότι ο ναός του Ποσειδώνος και ο ναός του Άρεως αποτελούν έργα διαφορετικών αρχιτεκτόνων βλέπε Knell 1973, 94-114.

²⁵⁰Η απόδοση δύο θραυσμάτων από τον Dinsmoor Jr. ως προερχόμενα από το ναό του Άρεως το 1940 αναρρέθηκε από τον ίδιο μελετητή, καθώς απέδειξε ότι τα θραύσματα αυτά προέρχονται στην πραγματικότητα από το Ηφαιστείο (βλέπε Dinsmoor Jr. 1974, 236, σημ. 47).

²⁵¹Dinsmoor Jr. 1974, 237.

graffito από κάποιον Ονήσιμο²⁵² στη νότια παραστάδα του προναού²⁵³ τον 3^ο αι. μ.Χ. (Εικόνα 65), αλλά και η άγνοια ίσως του Πausανία²⁵⁴ σχετικά με το τα ερείπια τίνος ναού αντίκρυσε στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. στο ακρωτήριο του Σουνίου, υποδηλώνουν πως το ιερό δεν λειτουργούσε πια²⁵⁵, καθώς θα ήταν αδιανόητες οι παρεμβάσεις τέτοιου τύπου σε εν ενεργεία ιερό²⁵⁶. Εκτός από την αντίδραση λόγω θρησκευτικών λόγων για την απομάκρυνση μελών του ναού από το ιερό, οι λόγοι θα ήταν και πρακτικοί, αφού η απόσπαση της σίμης και η μεταφορά της στην Αγορά της Αθήνας συνεπάγεται καθαίρεση της στέγης του κλασικού ναού. Μόνον αν παρέμενε στεγασμένος μόνον ο χώρος του σηκού η απόσπαση της σίμης δεν θα αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα για την απομάκρυνσή της.

Το γεγονός πως ο Πausανίας δεν επισκέφτηκε τα δύο ιερά, του Ποσειδώνος και της Αθηνάς, προβληματίζει ως προς την κατεύθυνση περί εγκατάλειψης του ιερού. Η αναφορά του στα κατάλοιπα του ιερού του Ποσειδώνος ως εκείνου της Αθηνάς²⁵⁷, επιβεβαιώνει πως πράγματι ο περιηγητής δεν επισκέφτηκε ξεχωριστά τα ιερά του Σουνίου, αλλά αρκέστηκε στη θέασή τους από τη θάλασσα, καθώς παρέπλεε στην Αττική. Για άλλους μελετητές, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, το χωρίο αυτό του

²⁵² Η παραστάδα έφερε την επιγραφή «ΟΝΗΣΙΜΟΣ ΕΜΝΗΣΘΗ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΗΣ ΧΡΗΣΤΗΣ».

²⁵³ Felten 1984, 144.

²⁵⁴ Σύμφωνα με κάποιους μελετητές ο Πausανίας καταφθάνοντας στην Αττική το 160 περίπου μ.Χ. πιθανόν πράγματι να είδε πρώτα το ναό της Αθηνάς Σουνιάδος και καθόλου εκείνον του Ποσειδώνος, λόγω της οπτικής του γωνίας, γι αυτό και ανέφερε μόνον το ναό της Αθηνάς και όχι εκείνον του Ποσειδώνος (βλέπε Στάης 1900, 126-6· Young 1941). Ο Στάης αιτιολογεί την άποψή του λέγοντας πως στην εποχή που ο Πausανίας επισκέφθηκε την Αττική ήταν διαδεδομένη η λατρεία του Ποσειδώνος και ο περιηγητής δεν θα μπορούσε να μη γνωρίζει την ύπαρξη του ιερού. Επομένως, η έλλειψη αναφοράς στο ναό του Ποσειδώνος οφείλεται πιθανόν σε παράλειψη του κειμένου του.

²⁵⁵ Αντίθετη άποψη σχετικά με τη χρονολογία εγκατάλειψης του ιερού και καταστροφής του ναού παρουσιάζει ο Goette (2000, 29-31, σημ. 155), που υποστηρίζει πως η χάραξη των ονομάτων επισκεπτών στις παραστάδες του ναού υποδεικνύουν πως το ιερό ακόμη λειτουργούσε, για αυτό και δεχόταν επισκέψεις περιηγητών και προσκυνητών, ενώ παράλληλα θεωρεί πως η ύπαρξη δεξαμενών βόρεια του ναού χρησιμοποιούνταν για συλλογή των ομβρίων υδάτων, άρα η στέγη ακόμη θα βρισκόταν στην αρχική της θέση. Για τον Goette η έλλειψη καταλοίπων στο ναό του Ποσειδώνος από τη Ρωμαϊκή εποχή δεν υποδεικνύει απαραίτητα εγκατάλειψη του ιερού, αλλά πιθανόν οφείλεται στο ότι ακόμη η σύγχρονη έρευνα δεν έχει εντοπίσει τυχόν κατάλοιπα της Ρωμαϊκής στο ιερό του Σουνίου. Το συλλογισμό του συμπληρώνει υποστηρίζοντας πως η σίμη του ναού του Άρεως δεν πρέπει να προήλθε από το ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο, καθώς δεν θα ήταν λογικό να χρησιμοποιηθεί μία καταστραμμένη εν μέρει σίμη για το ναό. Η θεωρία του πως η σίμη του ναού του Άρεως κατασκευάστηκε για το ναό φαίνεται προβληματική, καθώς τα ανευρεθέντα μέλη ταιριάζουν με αυτά της σίμης του ναού του Ποσειδώνος.

²⁵⁶ Για την άποψη αυτή βλέπε Dinsmoor Jr. 1974, 233.

²⁵⁷ Ο Βιτρούβιος (4.8.4) ταύτισε σωστά το ναό της Αθηνάς, καθώς τον αναφέρει στους ναούς αυτούς με την ιδιόμορφη κάτοψη. Το χωρίο του Πausανία δεν δημιούργησε σύγχυση στην περιγραφή του Βιτρούβιου για το ναό της Αθηνάς, παρά μόνον στους μελετητές των επόμενων αιώνων.

Παυσανία αιτιολογείται, αν θεωρήσουμε πως στην εποχή του Αυγούστου, στο ναό του Ποσειδώνος λατρευόταν παράλληλα και η Αθηνά²⁵⁸.

Αν και κάποιοι μελετητές, όπως ο Στάης, έχουν υποστηρίξει πως δεν είναι δυνατόν ο Παυσανίας να έκανε λάθος²⁵⁹ στην ταύτιση του ναού, ωστόσο αξίζει να σημειωθεί πως κατά την Περιήγησή του ο Παυσανίας χρησιμοποίησε τη βοήθεια «εξηγητών»²⁶⁰, αυτοχθόνων συνήθως των περιοχών που επισκέπτονταν, οι οποίοι τον συνόδευαν στους χώρους που θα αναφέρονταν στην Περιήγησή του και οι οποίοι παρείχαν πληροφορίες σχετικά με τους μύθους και τα ιερά. Η πληροφορία που μεταφέρει ο Παυσανίας σχετικά με την ύπαρξη ναού της Αθηνάς στο Σούνιο και η απουσία αναφοράς για ναό του Ποσειδώνος πιθανόν να οφείλεται σε λανθασμένη πληροφόρηση που έλαβε παραπλέοντας στο Σούνιο ή και σε λάθος του ίδιου του περιηγητή. Άλλωστε, λάθη στο κείμενό του συναντάμε και σε άλλα σημεία, όπως για παράδειγμα στην αναφορά του στο ναό της Δήμητρας στο Λέπρεον, όπου ο Παυσανίας αναφέρει πως οι τοίχοι του σηκού ήταν κατασκευασμένοι από ωμή πλίνθο²⁶¹, ενώ πλέον γνωρίζουμε πως ο ναός ήταν λίθινος από κογχυλιάτη λίθο και αιτιολογούμε το λάθος του Παυσανία από το γεγονός πως οι τοίχοι ίσως ήταν επιχρωματισμένοι κι έδιναν την εντύπωση πλίνθου στην όψη τους. Ανάλογη αναφορά γίνεται από τον Παυσανία και για τους τοίχους του Φιλιπείου²⁶², τους οποίους θεωρεί πλίνθινους, ενώ επίσης, όπως και στην περίπτωση του Λεπρέου, αυτοί ήταν στην πραγματικότητα λίθινοι.

²⁵⁸Βλέπε Despinis 1999, 178-80· Barletta 2017, 9, σημ. 40- 41· Gruben 2000, 241.

²⁵⁹Για την ανίχνευση λάθους στην *Περιήγηση* του Παυσανία και ειδικότερα για το ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο βλέπε και Pretzler 2007, 1-15, σημ. 3.

²⁶⁰Για τους *εξηγητές* και το ρόλο τους στην *Περιήγηση* του Παυσανία αλλά και την αξιοπιστία των πληροφοριών που μετέδιδαν στον περιηγητή βλέπε Jones 2001, 33-9. Γενικά για το έργο του Παυσανία και τις πηγές του, ακόμη και στο πλαίσιο της προφορικής παράδοσης βλέπε Pretzler 2005, 240-3· Pretzler 2007, 33-43 και αλλού· Akiujarvi 2005, 133-145 και γενικά· Arafat 2004, 3-42· Plantzos 2018, 13-6.

²⁶¹Paus. 5.5.6.

²⁶²Paus. 5.20.9.

Κεφάλαιο Ζ

Ζ.1 Ο ναός του Ποσειδώνος στη νεώτερη εποχή

Από τον 2^ο αι. μ.Χ. έως το 14^ο αι. μ.Χ. δεν σώζονται πληροφορίες για το Σούνιο. Τον 14^ο αι. είναι γνωστό πως η περιοχή του Σουνίου και η Μακρόνησος, το μικρό νησί ανατολικά του ακρωτηρίου, ήταν κρησφύγετα πειρατών. Ίσως στο διάστημα αυτό να πραγματοποιήθηκαν και οι ανασκαφές στο δυτικό τμήμα του ναού προς ανεύρεση υποτιθέμενων θησαυρών, οι οποίες οδήγησαν και στη μεγάλη καταστροφή της δυτικής πλευράς. Στους επόμενους αιώνες, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκδηλώθηκε το ενδιαφέρον των περιηγητών που έφτασαν στο Σούνιο για να δουν τον ερειπωμένο ναό στο πλαίσιο του Κλασικισμού και του Ρομαντισμού και του γενικότερου ενδιαφέροντος για τα ερείπια ενός ένδοξου παρελθόντος²⁶³. Όπως επισημάνθηκε και νωρίτερα, από τους πρώτους που επισκέφθηκαν το ιερό του Ποσειδώνος το 1676 ήταν ο Wheeler²⁶⁴, ο οποίος επεσήμανε την ερειπιώδη κατάσταση στην οποία βρισκόταν πλέον το ιερό και ο ναός, από τον οποίο έστεκαν πια εννέα κίονες του νότιου πτερού και πέντε του βόρειου, καθώς και οι παραστάδες και κίονες του προνάου. Το 1754, όταν ο Le Roy²⁶⁵ (Εικόνα 2) επισκέφθηκε το ιερό, ακόμη ένας κίονας του βόρειου πτερού είχε καταρρεύσει. Και αυτός έκανε μνεία για τους εν παραστάσι κίονες και τις παραστάδες. Η αγγλική έκδοση του έργου του το 1759 εμπλουτίστηκε από τον Robert Sayer²⁶⁶ με αποσπάσματα του Wheeler. Ο Chandler το 1765²⁶⁷ επεσήμανε τρεις κίονες του βόρειου πτερού *in situ*, όπως και ο Dodwell²⁶⁸ στην επίσκεψή του στο ιερό το 1805. Στο διάστημα μεταξύ 1754-1776 και πάντως πριν το 1776 κατέρρευσε η νότια παραστάδα, πιθανόν από σεισμό, όπως αποδεικνύεται από τη χάραξη ονομάτων επισκεπτών σε επιφάνειά της, η οποία θα ήταν αθέατη όσο η παραστάδα βρισκόταν *in situ*²⁶⁹. Από το διάστημα που ο Dodwell επισκέφθηκε το ναό του Ποσειδώνος μέχρι την αυτοψία του Blouet²⁷⁰, από το βόρειο

²⁶³ Για τον περιηγητισμό και το ενδιαφέρον των νεότερων περιηγητών για τις ελληνικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες βλέπε Πλάντζος 2011, 14-8· Πλάντζος 2014, 299 κ.εξ. με προηγούμενη βιβλιογραφία επί του θέματος.

²⁶⁴ Wheeler 1682, 448.

²⁶⁵ Le Roy, 1770, 15, 22, πίν. 11.

²⁶⁶ Sayer 1759, πίν. 8.

²⁶⁷ Chandler 1766, 6.

²⁶⁸ Dodwell 1821, 67· Camp 2013, 62-5.

²⁶⁹ Ορλάνδος 1917, 219, σημ. 1.

²⁷⁰ Blouet 1838, 15-20.

πτερό έστεκαν πια δύο μόνον κίονες. Στα σχέδια του Blouet βασίστηκαν και οι ψηφιακές αναπαραστάσεις του John Goodinson για το ιερό του Σουνίου και τον αρχαϊκό και κλασικό ναό (**Εικόνα 83** και **Εικόνα 84**). Οι αναπαραστάσεις αυτές, αν και δεν είναι πάντοτε απόλυτα πιστές στις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες των κτηρίων του ιερού (για παράδειγμα οι δύο στοές εικονίζονται με άρτιο αριθμό κίωνων, το κτήριο δυτικά των προπυλαίων φαίνεται να έφρασσε θύρα, ενώ διέθετε μάλλον δύο κίονες εν παραστάσι στην πρόστασή του και άλλες λεπτομέρειες), ωστόσο δίνει μία εικόνα σχετικά με την εμφάνιση του ιερού για την Αρχαϊκή και την Κλασική Εποχή.

Σε αυτή λοιπόν την κατάσταση, με μόνον δύο κίονες ιστάμενους *in situ* θα αντίκρυσε τον ναό του Ποσειδώνος και ο Λόρδος Βύρων το 1810, ο οποίος άφησε ανεξίτηλη την επίσκεψή του στο ναό, χαράσσοντας το όνομά του στην ιστάμενη παραστάδα του (**Εικόνα 67**). Παράλληλα, η αναφορά του στο Σούνιο στο ποίημά του *Childe Harold's Pilgrimage* (Canto II, LXXXVI) έκανε το ιερό με το ναό παγκοσμίως γνωστό και κέντρισε το ενδιαφέρον και άλλων αρχαιολατρών και περιηγητών.

Έρευνες με πιο επιστημονικό τρόπο έγιναν από μέλη της εταιρείας των Society of Dilettanti²⁷¹, οι οποίες περιελάμβαναν έρευνα και ανασκαφή το 1812. Ακολούθησε το 1829 αποστολή με επικεφαλής τον Blouet²⁷² που κατέληξε στη σχεδιαστική απεικόνιση του ναού, των προπυλαίων και γενικά του ιερού. Ο Wordsworth το 1836 επεσήμανε επίσης τα κατάλοιπα του ναού του Ποσειδώνος²⁷³, ενώ το 1846 ο Ross επίσης μελέτησε τα κατάλοιπα του ναού, τα οποία και αυτός λανθασμένα ταύτισε με το ναό της Αθηνάς. Εντός του διαστήματος 1853-1854 ο James Robertson επισκέφθηκε την Ελλάδα και συγκεκριμένα και το Σούνιο, μεταξύ άλλων αρχαιολογικών χώρων, στο πλαίσιο της ιδιότητας του ως ο επικεφαλής χαρακτήρας του Οθωμανικού Αυτοκρατορικού Νομισματοκοπείου στην Κωνσταντινούπολη. Η επίσκεψή του στην Ελλάδα και η φωτογραφική απαθανάτιση²⁷⁴ (**Εικόνα 85** και **Εικόνα 86**) του ναού του Ποσειδώνος του Σουνίου μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε

²⁷¹Society of Dilettanti 1817, 53-6· Society of Dilettanti 1840, 20-3, πίν. 9-16.

²⁷²Blouet 1838, 15-20.

²⁷³Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο σχετικά με το ιστορικό της έρευνας στο ιερό του Ποσειδώνος, ο Wordsworth το 1836 θεωρούσε πως ο ναός, τα κατάλοιπα του οποίου απεικόνισε, ήταν ο ναός της Αθηνάς.

²⁷⁴Theodoropoulou-Polychroniadis, 2015, 16, σημ. 80, εικ. 5-6. Όπως επισημαίνει η συγγραφέας, από τις φωτογραφίες του Robertson διαπιστώνει κανείς πως η εικόνα του ναού δεν διαφέρει την εποχή εκείνη από προηγούμενες ζωγραφικές ή εγχάρακτες απεικονίσεις του ναού του Ποσειδώνος από τον 19^ο αι. μ.Χ.

εκτός άλλων, την κατάσταση διατήρησης του ναού την εποχή της επίσκεψης του Robertson στο ιερό.

Το 1866 έλαβε χώρα η μελέτη του Terrier²⁷⁵, ο οποίος αναφέρθηκε στα κατάλοιπα και στον περίβολο του ιερού, ενώ μέτρησε και κιονόκρανα που είδε στο χώρο. Τον Μάρτιο του 1880, κατά τη διάρκεια θύελλας, έπεσε και ο προτελευταίος κίονας από τα δυτικά, του νότιου πτερού, συμπαρασύροντας και τα επιστύλια. Ο κίονας αυτός αναστηλώθηκε άμεσα από την Αρχαιολογική Εταιρεία και τη Γενική Εφορεία²⁷⁶. Το 1883 επισκέφτηκαν το ιερό και οι Lolling και Baedeker²⁷⁷. Η δημοσίευση του 1884 του Dörpfeld, που περιελάμβανε ανασκαφή στο νότιο τμήμα και μέρος του ανατολικού τμήματος του ναού, θεωρείται η απαρχή των επιστημονικών ερευνών για το ιερό του Σουνίου. Θεωρείται θεμελιώδης για την μελέτη του ναού του Ποσειδώνας, καθώς με αυτήν επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη αρχαϊκού, προγενέστερου του κλασικού ναού. Η μελέτη κρίνεται ως επιστημονική, καθώς εκτός από τις μεθόδους, ο ερευνητής συνόδευσε την έρευνά του από σχέδιο της κάτοψης των ναών των δύο φάσεων αλλά και σχέδια και μετρήσεις των επιμέρους στοιχείων της ανωδομής και του θριγκού του αρχαϊκού ναού. Μετά τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού εξετάστηκε και ο γλυπτός του διάκοσμος από τον Fabricius. Το 1889 ο Milchhoefer²⁷⁸ έκανε λόγο για τα θεμέλια ενός μνημειώδους κτηρίου, ενώ απαρίθμησε βάσεις κίωνων και δωρικά κιονόκρανα δύο διαφορετικών μεγεθών.

Το 1897 πραγματοποιήθηκε υπό τον Στάη καθαρισμός του χώρου του ναού από τη βλάστηση, ο οποίος καθαρισμός κατέληξε στην ανεύρεση σημαντικών ευρημάτων, τόσο κινητών, όσο και αρχιτεκτονικών μελών του ναού. Αν και οι εργασίες αυτές διήρκεσαν μόλις οκτώ ημέρες, τα ευρήματα που προέκυψαν ανάγκασαν τον Στάη στο να προχωρήσει σε ανασκαφή κατά το επόμενο έτος. Ξεκίνησε έτσι μια πιο συστηματική μελέτη του ιερού του Ποσειδώνας και συγκεκριμένα του ναού, με ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από τον Στάη και τον Ορλάνδο στο διάστημα 1898-1915. Οι ανασκαφές αυτές χρηματοδοτούνταν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και κατέληξαν στις δημοσιεύσεις που αναφέρθηκαν νωρίτερα σχετικά με την αρχιτεκτονική του αρχαϊκού και κλασικού ναού. Μετά το 1915 οι ανασκαφές αυτές σταμάτησαν, έπειτα από την απόσυρση της χρηματοδότησης για τις εργασίες. Μετά

²⁷⁵ Terrier 1866, 60-1.

²⁷⁶ Μαλλούχου-Tufano 2008, 69-71, εικ. 72-3.

²⁷⁷ Lolling στο Baedeker 1883, 120.

²⁷⁸ Milchhoefer 1889, 30.

τη σειρά των δημοσιεύσεων του Στάη και του Ορλάνδου πολλές μελέτες έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το σχέδιο, την αρχιτεκτονική μορφή και τα γλυπτά των ναών του Ποσειδώνας. Από τα αναθήματα των βόθρων από το ιερό του Ποσειδώνας αποκτούμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του ιερού στην εποχή της ακμής του, τόσο για την Αρχαϊκή, όσο και για την Κλασική εποχή.

Ο ναός του Ποσειδώνας του Σουνίου στη νεώτερη εποχή ανακαλύφθηκε αργότερα σε σχέση με άλλους, από τους περιηγητές που εμπνεύστηκαν από το κίνημα του Ρομαντισμού, ωστόσο γνώρισε καταστροφές από επίδοξους αρχαιοκάπηλους και πειρατές στην προσπάθεια ανεύρεσης κρυμμένων θησαυρών²⁷⁹ αλλά και επαναχρησιμοποίησης του πρωτότυπου υλικού σε νεώτερες κατασκευές. Παράλληλα, η απόσπαση μελών του λίγα χρόνια πριν την Ελληνική Επανάσταση και Ανεξαρτησία, όπως αναφέρει ο Παπαχατζής²⁸⁰, έβλαψαν το ναό σε μεγάλο βαθμό. Από τα επιβεβαιωμένα μέλη που αποσπάστηκαν από το ναό κατά τη νεώτερη εποχή αξίζει να αναφερθεί ολόκληρος κίονας (εκτός από τον πρώτο, τρίτο και πέμπτο σπόνδυλο) με το κιονόκρανό του, καθώς και επιπλέον σπόνδυλοι, οι οποίοι μεταφέρθηκαν το 1826 στη Βενετία²⁸¹. Ακόμη ένας κίονας μεταφέρθηκε στο Chatsworth²⁸² της Αγγλίας, όπως επιβεβαιώθηκε πρόσφατα ως προερχόμενος από το ναό του Σουνίου. Από σπονδύλους κίωνων έχουν επιβεβαιωθεί τρεις στην προσωπική συλλογή του Καρόλου της Πρωσίας στο παλάτι του Klein Glienicke κοντά στο Potsdam²⁸³, ενώ άλλοι πέντε σπόνδυλοι μεταφέρθηκαν το 1825 επίσης στην Αγγλία, ο ένας εκ των οποίων στο Βρετανικό Μουσείο και οι άλλοι τέσσερις για να αποτελέσουν το βάθρο χάλκινου αγάλματος του Έκτου Δούκα του Devonshire²⁸⁴.

²⁷⁹Όπως αναφέρει ο Στάης (1900, 113-5, σημ. 2) το κρηπίδωμα του ναού ήταν κατεστραμμένο σε βάθος μεγαλύτερο των δύο μέτρων, με τους λίθους που αποσπάστηκαν από αυτόν να βρίσκονται στο χώρο, στην προσπάθεια επιτήδειων να εντοπίσουν κρυμμένους θησαυρούς κάτω από το ναό. Ο Στάης αποκλείει την πιθανότητα απόσπασης μελών, ώστε αυτά να χρησιμοποιηθούν αλλού και αποδίδει τις φθορές σε αρχαιοκάπηλους, αφενός επειδή το υλικό βρέθηκε στο χώρο και δεν ανακυκλώθηκε σε νέες κατασκευές, αφετέρου, επειδή, όπως αναφέρει, για πολλά χρόνια υπήρχε η εντύπωση ότι ο ναός ήταν ανάκτορο και αποκαλούνταν χαρακτηριστικά «το παλάτι της βασιλοπούλας». Βάσει αυτών των δεδομένων ο ανασκαφέας θεωρεί πως πραγματοποιήθηκαν στο ναό ανασκαφές με σκοπό την ανεύρεση θησαυρών προκαλώντας τις μεγαλύτερες φθορές στη βόρεια και δυτική πλευρά του, τις οποίες τοποθετεί πιθανόν στις αρχές του 19^{ου} αι.

²⁸⁰Παπαχατζής 1974, 1.1.1., 86.

²⁸¹Beschi 1969-1970, 417-433· Pavan 1969-1970, 433-7.

²⁸²Waywell 2007, 152.

²⁸³Theodoropoulou-Polychroniadis, 2015, 16· Goette 2001, 204.

²⁸⁴Beschi 1969-1970, 417 κ.εξ.· Beschi 1972, 173· Waywell 2007, 152· Spawforth 2006, 145-6, όπου αναφέρει πως οι σπόνδυλοι αποσπάστηκαν το 1820 από το βρετανικό στόλο και μεταφέρθηκαν στην Αγγλία.

Η λεηλασία των μελών του ναού πιθανόν θα είχε ξεκινήσει και ακόμη νωρίτερα, καθώς σημαντικός όγκος του αρχιτεκτονικού υλικού του δεν εντοπίζεται στο χώρο του ιερού. Ακόμη, σε άγνωστη εποχή, μέλη του ναού κατακρημνίστηκαν από τα βράχια, κάποια από τα οποία ακόμη και σήμερα είναι ορατά στα βράχια κάτω από το ναό αλλά και μέσα στη θάλασσα. Από την εποχή των οργανωμένων ανασκαφών και ερευνών του ναού από τον Στάη και τον Ορλάνδο ξεκίνησαν οι στερεωτικές εργασίες, ώστε να διευκολυνθούν και οι ανασκαφές στο βόρειο και δυτικό τμήμα του ναού, ενώ τα επόμενα χρόνια ξεκίνησε μία σειρά αναστηλωτικών εργασιών και αργότερα εργασίες ανάδειξης του χώρου του ιερού στον 20^ο και 21^ο αιώνα.

Κεφάλαιο Η

Η.1 Αναστηλώσεις και ανάδειξη του ιερού και του ναού του Ποσειδώνας

Από το 19^ο αι. ξεκίνησαν παρεμβάσεις για τη στερέωση και αναστήλωση του ναού, μεταξύ των οποίων πιθανόν και η λανθασμένη τοποθέτηση λίθου του τοίχου του σηκού στο νότιο στυλοβάτη μεταξύ του 9^{ου} και 10^{ου} κίονα από ανατολικά προς τα δυτικά²⁸⁵. Το 1872 και 1873 η Γενική Εφορεία και η Αρχαιολογική Εταιρεία υποστήλωσαν τμήμα του βόρειου στυλοβάτη του ναού. Το 1880 αναστηλώθηκε ο δεύτερος κίονας από ανατολικά του νότιου πτερού που είχε καταρρεύσει τον Μάρτιο του ίδιου έτους, ενώ έγιναν περιδέσεις σπονδύλων κίωνων και της βόρειας πλευράς, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Στο διάστημα 1899-1900 έγιναν παρεμβάσεις για την αποκατάσταση του κρηπιδώματος του ναού²⁸⁶. Το 1900-1901 έγινε πλήρης αναστήλωση της βόρειας και δυτικής πλευράς του στερεοβάτη του ναού. Το 1902 επισκευάστηκε σε κάποια σημεία ο περίβολος του ιερού υπό τον Στάη. Στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1903 αναφέρεται η συντήρηση των εννέα ιστάμενων κίωνων του νότιου πτερού, η οποία, όπως επισημαίνει ο Στάης, κρίθηκε απαραίτητη²⁸⁷. Παράλληλα το 1908 αναστηλώθηκε και η νότια παραστάδα του

²⁸⁵ Ορλάνδος 1917, 216-7, εικ. 4.

²⁸⁶ Στάης 1900, 115· Στάης 1899, 18.

²⁸⁷ Στάης 1903, 14.

προνάου²⁸⁸, ενώ έγιναν εκτεταμένες συντηρήσεις των ιστάμενων μελών του ναού, με τη βοήθεια του Ορλάνδου. Το 1934 διενεργήθηκε αυτοψία του Ορλάνδου και του Εφόρου Αττικής Κυπαρίση στο ναό του Σουνίου, εξαιτίας της ταλάντευσης της αναστηλωμένης παραστάδας. Η αποσυναρμολόγησή της και η εκ νέου συναρμολόγηση εν ξηρώ, με χρήση μολυβδοχοημένων συνδέσμων αντί τσιμεντοκονιάματος κρίθηκε απαραίτητη κι έτσι η παραστάδα αναστηλώθηκε εκ νέου υπό την επίβλεψη του Ορλάνδου. Το 1939 ιδρύθηκε η Υπηρεσία Αναστήλωσης Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων, οι εργασίες της οποίας έδωσαν σε πολλούς ναούς την όψη που έχουν έως σήμερα.

Την δεκαετία του 1950 ξεκίνησε μια σειρά αναστηλωτικών εργασιών στο ναό του Ποσειδώνος, υπό τη διεύθυνση του Αναστάσιου Ορλάνδου. Το 1959 αναστήλωθηκε ο 6^{ος} κίονας του βόρειου περού²⁸⁹ από δυτικά προς τα ανατολικά, από το οποίο βόρειο περό μέχρι λίγα χρόνια νωρίτερα έστεκαν δύο μόνο κίονες όταν ξεκίνησαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, δίνοντας έτσι στο ναό μια «ετεροβαρή όψη», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ορλάνδος. Ο ζήλος αυτός του Ορλάνδου οδήγησε στην αναστήλωση των κίωνων και υπερκείμενων επιστυλίων που είχαν καταπέσει, χωρίς μερική αναστήλωση και τμημάτων των τοίχων πίσω τους, αρχή την οποία διατύπωσε ο ίδιος²⁹⁰ αλλά καταστρατήγησε στην αναστήλωση των κίωνων του ναού του Ποσειδώνος. Ο Ορλάνδος, μετά την κριτική που δέχθηκε για τη μεταστροφή της άποψής του σχετικά με την αναστήλωση «μετέωρων» κίωνων, απάντησε πως η αναστήλωση κίωνων δεν ενοχλεί αισθητικά, όταν δε σώζονται λίθοι από τους τοίχους των υπό αναστήλωση κτηρίων²⁹¹. Πιθανόν σε αυτό το διάστημα να έγιναν και οι προσθήκες λίθων σύγχρονης κατεργασίας προς συμπλήρωση των θεμελίων στη δυτική πλευρά, οι οποίες όμως δυσχεραίνουν το έργο της έρευνας του αρχαϊκού ναού, καθώς έχουν πλέον καλύψει το πρωτότυπο υλικό των θεμελίων, αναγκάζοντας τους ερευνητές να αρκестούν στις πληροφορίες που παραθέτουν οι

²⁸⁸Στάης 1917, 169-171, εικ. 2-3 α' Ορλάνδος 1917, 213, 219· Μαλλούχου-Tufano 2008, 159, 421.

²⁸⁹Ορλάνδος 1960, 171-3, εικ. 189.

²⁹⁰Στο υπόμνημα που υπέβαλε ο Ορλάνδος τον Ιανουάριο του 1922 σχετικά με την επικείμενη αναστήλωση του Παρθενώνος καταδικάζει πλήρως την αναστήλωση γενικότερα, που θα αλλοιώσει την εικόνα του ερειπίου, μιλά για άσχημες σκιές από τα αναστηλωμένα μέλη και αναφέρει πως οι κίονες *θά 'ιστανται κατά σειράν οίονει μετέωροι, διότι θά τούς λείπη τό απαραίτητον βάθος ὅπερ εἶχον κατά τήν ἀρχαιότητα*. Στο υπόμνημα ο Μπαλάνος απήντησε υποστηρίζοντας πως «μετέωροι» κίονες υπάρχουν, χωρίς να ενοχλούν κανέναν στο ναό του Σουνίου και στις Βάσσες (βλέπε Μαλλούχου-Tufano 2008, 182 κ.εξ., σημ. 516). Στη διαμάχη σχετικά με την αναστήλωση του Παρθενώνος η μειοψηφία που αντιτάχθηκε σε αυτήν εκπροσωπήθηκε από κείμενο του Κωστή Παλαμά, ενώ υπέρμαχοι της αναστήλωσης τάχθηκαν μεταξύ άλλων οι Στάης και Dörpfeld.

²⁹¹Μαλλούχου-Tufano 2008, 252, 516.

ανασκαφείς Dörpfeld, Στάης και Ορλάνδος. Αναστηλωτικές εργασίες έλαβαν χώρα και κατά το 1970. Το διάστημα 2011-2013 έγινε ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Σουνίου στο πλαίσιο του προγράμματος «Διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου του Σουνίου», η οποία έδωσε στο ιερό την εικόνα που παρουσιάζει σήμερα στον επισκέπτη.

Συμπεράσματα

Οι ανασκαφές του Dörpfeld και του Στάη στο ιερό του Ποσειδώνας αποκάλυψαν ευρήματα που διασαφήνισαν πολλά ζητήματα σε σχέση με τη λατρεία στο ιερό και την αρχιτεκτονική μορφή των δύο ναών του Ποσειδώνας. Εκτός από τον αρχαϊκό και τον κλασικό ναό, πιθανολογείται η ύπαρξη κάποιας πρόχειρης κατασκευής για τη στέγαση της λατρείας στην προναϊκή φάση του ιερού, καθώς και η ύπαρξη κάποιου μικρού ναΐσκου κατά το μεσοδιάστημα της καταστροφής του ιερού από τους Πέρσες και έως την ανέγερση του ναού κατά το Περίκλειο οικοδομικό πρόγραμμα. Το ιερό του Σουνίου, εξαιτίας της στρατηγικής θέσης της περιοχής γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη ήδη από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού με την Αίγινα και υπό την επίδραση πάντα της Αθήνας. Η λατρεία του Ποσειδώνας στο ιερό του ακρωτηρίου του Σουνίου είναι επιβεβαιωμένη. Ωστόσο υποθέσεις περί λατρείας του ήρωα Φρόντιος στην προναϊκή φάση και συστέγαση της λατρείας του Ποσειδώνας και της Αθηνάς σε επόμενες χρονολογικά περιόδους βασίζονται τόσο σε αρχαιολογικά ευρήματα, όσο και σε γραμματειακές πηγές της αρχαιότητας.

Η αρχαϊκή φάση του ιερού με τον πώρινο ναό του Ποσειδώνας έγινε γνωστή και μελετήθηκε μετά τα αποτελέσματα της ανασκαφής και έρευνας του Dörpfeld, οπότε και επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη προγενέστερου του κλασικού ναού στην ίδια θέση. Η μελέτη του αρχαϊκού ναού κατέδειξε τη σημασία του για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των περίπτερων ναών, καθώς αυτός συνιστά έναν από τους πρώτους περίπτερους, λίθινους ναούς με κάτοψη 6x13 κίωνων, σχέδιο που παγιώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τους επόμενους αιώνες. Στα ζητήματα κάτοψης, το βαθύ ανατολικό πτερό και η ιωνική σύνδεση τοίχων σηκού και δευτέρων από τις γωνίες κίωνων αποτελούν ιδιαιτερότητες της κάτοψης του αρχαϊκού ναού. Το βαθύ

ανατολικό πτερό που προέκυψε από τη στοίχιση του προνάου με τον τρίτο κίονα των μακρών πλευρών της περίστασης έδινε την εντύπωση ενός ψευδοδίπτερου ναού. Το σχέδιο αυτό υιοθετήθηκε ήδη στον αρχαϊκό ναό, χωρίς την ύπαρξη ιωνικής ζωφόρου, όπως συνέβη με τον κλασικό ναό δύο γενιές αργότερα, όπου η στοίχιση του προνάου με τον τρίτο κίονα εξυπηρετούσε την καλύτερη θέαση της ιωνικής ζωφόρου.

Παράλληλα, η ύπαρξη ζώνης δωρικής ζωφόρου μεγαλύτερης σε ύψος από τη στρώση του επιστυλίου θεωρείται στοιχείο Κυκλαδικής αρχιτεκτονικής και στην Αττική απαντάται ακόμη μία φορά, στο ναό της Αθηνάς Πολιάδος. Η ύπαρξη εσωτερικής κιονοστοιχίας σε δύο σειρές των πέντε κίωνων δεν επαναλήφθηκε στο μεταγενέστερο, μαρμάρινο ναό. Η ανέγερση του αρχαϊκού ναού δεν ολοκληρώθηκε ποτέ αλλά διεκόπη από την επιδρομή των Περσών, οπότε και ο αρχαϊκός, πάρινος ναός καταστράφηκε, για να δώσει αργότερα τη θέση του στον ναό του 444 π.Χ.

Η ανέγερση του κλασικού ναού το 444-440 π.Χ. πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης ιερών που καταστράφηκαν με την επιδρομή των Περσών. Στην αρχιτεκτονική του κλασικού ναού επέδρασε το σχέδιο της κάτοψης του προκατόχου του αλλά και ιδιώματα που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αττική. Ο κλασικός ναός ακολούθησε το σχεδιασμό του αρχαϊκού σε μεγάλο βαθμό και χρησιμοποίησε οικοδομικό υλικό από αυτόν, το οποίο ενσωμάτωσε στη θεμελίωσή του. Η διαφοροποίηση του κλασικού ναού από τον αρχαϊκό, όσον αφορά στην κάτοψη και το σχεδιασμό, εντοπίζεται μεταξύ άλλων στις μεγαλύτερες διαστάσεις του ναού του 444-440 π.Χ., στην απαλοιφή της εσωτερικής κιονοστοιχίας, που επιβεβαιωμένα διέθετε ο αρχαϊκός ναός, και στην απουσία ιωνικής σύνδεσης κίωνων με τους τοίχους του σηκού, καθώς με τη διεύρυνση της θεμελίωσης ο άξονας του τοίχου του σηκού δεν ευθυγραμμίζονταν απόλυτα πια με τον άξονα του δεύτερου κίονα των στενών πλευρών της περίστασης, όπως συνέβαινε με τον προκατόχο του κλασικού ναού. Ο ναός της Περικλείας εποχής παρουσίαζε αντιστοιχία κίωνων περίστασης με τους τοίχους του σηκού ελαφρώς ευρύτερη της δωρικής αλλά αντίστοιχα αισθητά μικρότερη της ιωνικής. Ακόμη, στα ζητήματα κάτοψης, ο ναός φαίνεται πως υιοθέτησε στοιχεία μοναδικά για την ελληνική αρχιτεκτονική, όπως το μεγαλύτερο βάθος του δυτικού πτερού σε σχέση με το ανατολικό. Επιπλέον, ιδιαιτερότητα του ναού συνιστά η στοίχιση του προνάου με τον τρίτο κίονα των μακρών πλευρών της περίστασης, η οποία αυτή τη φορά εξυπηρετούσε την καλύτερη θέαση της ανάγλυφης, ιωνικής ζωφόρου που αναπτύσσονταν στον πρόναο.

Ο νέος ναός του Ποσειδώνος που ανιδρύθηκε στη θεμελίωση του προκατόχου του δημιουργήθηκε αυτή τη φορά από μάρμαρο Αγριλέζας. Η ανακαίνιση των κατεστραμμένων από τους Πέρσες ιερών, τις περισσότερες φορές έδωσε στα ιερά και τους ναούς μνημειακότερη όψη, με μεγαλύτερης κλίμακας κτήρια και χρήση πολυτελέστερου υλικού, του μαρμάρου. Όπως συνέβη και στην αθηναϊκή Ακρόπολη, έτσι και στο ιερό του Σούνιου, η θεμελίωση επεκτάθηκε ελαφρώς για την οικοδόμηση του κλασικού ναού, μεγαλύτερων διαστάσεων από τον αρχαϊκό. Η προτίμηση για μάρμαρο Αγριλέζας από το παρακείμενο λατομείο αιτιολογείται από την προσπάθεια απόδοσης μνημειακότερης όψης στο ναό, ωστόσο η επιλογή του συγκεκριμένου μαρμάρου φαίνεται πως εξαντλήθηκε μόνον στα ιερά του Σούνιου και δε χρησιμοποιήθηκε αλλού, εξαιτίας της ευθραυστότητας του.

Στο πλαίσιο των ιδιαιτεροτήτων του ναού του Ποσειδώνος του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. και των ιωνικών επιδράσεων σε αυτόν αναφέρονται οι εξαιρετικά ραδινές αναλογίες κίωνων, οι οποίες επιτεύχθηκαν αφενός με την απουσία έντασης στους δωρικούς κίονες και την ύπαρξη 16 αντί 20 ραβδώσεων, αφετέρου με τις αναλογίες που χρησιμοποιήθηκαν στους κορμούς των κίωνων και τα δωρικά κιονόκρανα. Οι αναλογίες αυτές, που έδωσαν ιωνική αίσθηση στους κίονες, μπόρεσαν να ξεπεραστούν μόνον στον ώριμο 4^ο αι. π.Χ. Στον επόμενο αιώνα της κατασκευής του κλασικού ναού φαίνεται να εξελίχθηκε και το σύστημα των υποτομών της κρηπίδας των δωρικών ναών, που για πρώτη φορά συναντάται σε ολοκληρωμένο ναό σε αυτόν του Ποσειδώνος στο Σούνιο.

Η επίδραση της Κυκλαδικής Αρχιτεκτονικής στο ναό του Ποσειδώνος, όπως παρουσιάστηκε νωρίτερα, είναι τέτοια, που οδηγεί στην υπόθεση περί εργασίας κάποιου νησιωτικού εργαστηρίου στην ανέγερσή του. Όπως έχει υποστηριχθεί, τα εργαστήρια της Αττικής θα ήταν απασχολημένα με την ανακαίνιση του ιερού της Ακρόπολης, επομένως για αυτό στο Σούνιο απασχολήθηκαν πιθανώς νησιωτικά εργαστήρια. Προς ενίσχυση της άποψης αυτής, αναφέρεται η ομοιότητα του μαρμάρου Αγριλέζας με μάρμαρα των Κυκλάδων, επομένως η απασχόληση κυκλαδικού εργαστηρίου θα διευκόλυνε στην ανέγερση του κλασικού ναού του Σούνιου από εργαστήριο που θα ήταν εξοικειωμένο με την κατεργασία τέτοιου τύπου μαρμάρου.

Παράλληλα, οι κυκλαδικές επιρροές στο ναό του Ποσειδώνας μπορούν να αιτιολογηθούν από την τοποθεσία του ιερού στο νοτιότερο άκρο της Αττικής. Όπως έχει υποστηριχθεί, το Σούνιο θα ήταν ο πρώτος χώρος που θα έβλεπε κανείς δια θαλάσσης, καταφθάνοντας από τις Κυκλάδες στην Αττική²⁹². Η ενσωμάτωση νησιωτικών-ιωνικών στοιχείων στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική έχει χαρακτηριστεί στο παρελθόν ως πολιτική δήλωση των Αθηναίων. Αντίθετα, η επιλογή του δωρικού ρυθμού στις Κυκλάδες πριν από το 480 π.Χ. και παράλληλα η υιοθέτηση νησιωτικών στοιχείων στην αρχιτεκτονική της ηπειρωτικής Ελλάδας, επίσης από την αρχαϊκή περίοδο, συνηγορούν στην ενσωμάτωση ιωνικών στοιχείων στην αττική αρχιτεκτονική ως αποτέλεσμα της διάθεσης για πειραματισμό στις αρχιτεκτονικές μορφές και στο διάλογο μεταξύ των ιδιωμάτων της Αθήνας και των Κυκλάδων. Αποτέλεσμα του διαλόγου αυτού υπήρξε η διαμόρφωση του αττικού ιδιώματος από τον 5^ο αι. π.Χ. κι εξής. Η ενσωμάτωση αυτή ιωνικών στοιχείων στην αρχιτεκτονική της ηπειρωτικής Ελλάδας δεν εξαντλήθηκε στην Αττική αλλά διαδόθηκε ευρέως και χρησιμοποιήθηκε και στην Πελοπόννησο, με έντονη την παρουσία ιωνικών στοιχείων στο ναό των Βασσών και αργότερα σε εκείνον της Αθηνάς Αλέας και αλλού.

Η επίδραση του αττικού ιδιώματος στην αρχιτεκτονική του ναού του Σουνίου είναι έκδηλη. Η ομοιότητά του με μία σειρά άλλων τριών ναών, το ναό της Νεμέσεως στο Ραμνούντα, το ναό της Αθηνάς Παλληνίδος και το Ηφαιστείο, απέδωσαν το ναό του Ποσειδώνας στον «Αρχιτέκτονα του Θησειού». Ακόμη και αν δεν ήταν ίδιος ο αρχιτέκτονας των τεσσάρων αυτών ναών, είναι προφανές πως το ιδίωμα αυτό που αναπτύχθηκε στην Αττική το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ γνώρισε μεγάλη διάδοση και προτιμήθηκε για την αρχιτεκτονική διακόσμηση των ναών τόσο της Αθηναϊκής Αγοράς όσο και της υπαίθρου της Αττικής. Στη Ρωμαϊκή εποχή τρεις από τους τέσσερις αυτούς ναούς φαίνεται πως εγκαταλείφθηκαν, με την απαγωγή υλικού του ναού του Ποσειδώνας και τη μεταφορά του ναού της Αθηνάς Παλληνίδος στην Αγορά της Αθήνας, όπου εγκαταστάθηκε ως ναός του Άρεως. Η σίμη του ναού του Ποσειδώνας ενσωματώθηκε σε αυτόν το ναό στην Αγορά. Η ερήμωση της υπαίθρου και η εγκατάλειψη ιερών με τη συνακόλουθη κάποιες φορές λεηλασία του υλικού τους προς ενσωμάτωση σε νέες κατασκευές στα χρόνια του Αυγούστου απετέλεσε γενικευμένη τακτική. Μεταξύ των ναών που υλικό τους αποσπάστηκε και

²⁹²Γενικά για τα ιωνικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική της Αττικής και τους λόγους που οδήγησαν στην ενσωμάτωσή τους και στους ναούς του Σουνίου βλέπε Barletta 2017, 255-8.

χρησιμοποιήθηκε σε ναούς της Αγοράς και της Αγοράς του Καίσαρα ήταν και ο ναός της Σουνιάδος Αθηνάς.

Στο πλαίσιο της επαναχρησιμοποίησης υλικού από προγενέστερους ναούς και κτήρια, αναφέρθηκε ήδη η μεταφορά της σίμης του ναού του Ποσειδώνος στην Αγορά, η οποία συντελέστηκε για πρακτικούς λόγους. Η εγκατάλειψη επαρχιακών ιερών κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και η πρακτική μεταφοράς ναών και άλλων κατασκευών από τα ιερά της υπαίθρου στην Αγορά της Αθήνας αποτελεί επιβεβαιωμένο πλέον γεγονός αρχαιολογικά. Κατά την αρχαιότητα, η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε για πολλούς διαφορετικούς λόγους.²⁹³ Μεταξύ των αιτιών που οδήγησαν στην προσπάθεια επανάληψης μορφών της κλασικής αρχαιότητας σε ρωμαϊκούς ναούς και της ενσωμάτωσης μελών προγενέστερων ναών σε ρωμαϊκούς μπορούν να αναφερθούν η ανάμνηση της ένδοξης αυτής εποχής για την αρχιτεκτονική και η προσπάθεια των επόμενων να συνδεθούν μέσω αυτής με τους προκατόχους των. Οι λόγοι για την επιθυμία αυτή δε θα ήταν πάντοτε προσωπικοί, αλλά θα υποκινούνταν από σκοπιμότητες των ευεργετών και των Αυτοκρατόρων κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Οι πρακτικοί λόγοι, δηλαδή η εξοικονόμηση πόρων, χρόνου και εργατικού δυναμικού θα απετέλεσαν την πρώτη αιτία μεταφοράς μελών και ναών στο κέντρο της πόλης για την ενσωμάτωσή τους σε νέες κατασκευές. Τα παρηκμασμένα ιερά του Σουνίου, μεταξύ εκείνων που το υλικό τους απήχθη και μεταφέρθηκε στην Αγορά, όπως φαίνεται, δεν ανέκαμψαν ποτέ.

Η περίοδος αυτή εγκατάλειψης από τα χρόνια του Αυγούστου και έως τη νεώτερη εποχή οδήγησε στην κατάρρευση του σημαντικότερου μέρους του ναού του Ποσειδώνος. Το ενδιαφέρον των περιηγητών από το 17^ο αι. κι εξής, αφενός βοήθησε τη σύγχρονη έρευνα σε κάποιον βαθμό μέσω των απεικονίσεων του ναού που διεσώθηκαν έως τις μέρες μας και μας επέτρεψαν την ανασύνθεση του χρονικού της κατάρρευσης του ναού, αφετέρου όμως έπληξαν σημαντικά τον ίδιο το ναό πριν τη δημιουργία του Ελληνικού Κράτους. Ο ναός έγινε παγκοσμίως γνωστός μέσω των αφηγήσεων και των απεικονίσεων αυτών των περιηγητών, προκαλώντας το ενδιαφέρον αρχαιολατρών, οι οποίοι προέβησαν σε λεηλασία του οικοδομικού του υλικού και σε μεταφορά του σε ιδιωτικές συλλογές και μουσεία του εξωτερικού. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, μέλη του ναού έχουν μεταφερθεί

²⁹³ Barletta 2017, 235-52.

σε χώρες του εξωτερικού και κάποια από αυτά έχουν ενσωματωθεί σε βάθρα προτομών και ανδριάντων, όπου ακόμη και σήμερα είναι ορατά. Μεγάλο μέρος του οικοδομικού υλικού του ναού σίγουρα θα καταστράφηκε κατακρημιζόμενο από το ακρωτήριο. Ωστόσο, ο όγκος του υλικού που έχει συνολικά καταγραφεί στον περιβάλλοντα χώρο του ναού και ενσωματωμένο σε νέες κατασκευές δεν ανταποκρίνεται σε εκείνον της αρχικής φάσης όταν ανεγέρθηκε ο κλασικός ναός.

Στη νεώτερη εποχή οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν έριξαν φώς στην εικόνα του ιερού του Ποσειδώνας από την πρώτη αρχαϊκή περίοδο κι εξής. Τα ευρήματα των ανασκαφών επέτρεψαν την αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής των δύο ναών κι έδωσαν το έναυσμα για την έναρξη των αναστηλωτικών εργασιών που ακολούθησαν. Οι παρεμβάσεις αυτές αντικατοπτρίζουν το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες που εκφράστηκε με πιο επιστημονικό τρόπο από τα τέλη του 19^{ου} αι. κι εξής και την προσπάθεια για τη διατήρηση και ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων. Δεδομένης της εξέλιξης στον τομέα της έρευνας και της αναστήλωσης αρχαιοτήτων, οι αποκαταστάσεις στο ναό του Ποσειδώνας στο Σούνιο με τον τρόπο που πραγματοποιήθηκαν δυσχεραίνουν σε σημαντικό βαθμό την προσπάθεια εκ νέου μελέτης των μελών του. Παρόλα αυτά, οι προσπάθειες αυτές για την αποφυγή της πλήρους κατάρρευσης του ναού διέσωσαν τα εναπομείναντα μέλη και επιτρέπουν στον επισκέπτη του χώρου να αποκτήσει μία ιδέα για την πρωταρχική εικόνα του μεγέθους και της μορφής του ναού. Σε κάθε περίπτωση, οι πρώτες έρευνες του Dörpfeld, του Στάη και του Ορλάνδου αποτελούν την αφετηρία για τις επόμενες μελέτες των σύγχρονων ερευνητών και, στην περίπτωση του αθέατου εξαιτίας των αναστηλώσεων υλικού, τις μοναδικές μαρτυρίες για σημαντικό μέγεθος του αρχιτεκτονικού υλικού του ναού του Ποσειδώνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σημείωση: οι συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθούν το σύστημα του American Journal of Archaeology (<https://www.ajaonline.org/submissions/journals-series>, ενημερωμένο 28/11/2022).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δαβάρας, Κ. 1974. *Σούνιον. Αρχαιολογικός οδηγός*. Αθήνα: Γενική Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως.

Θεοχάρης, Δ. 1955. «Νέοι κυκλαδικοί τάφοι εν Αττική». *Neon Athenaiion* I: 283-290.

Καλτσάς, Ν. 2002. *Τα γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος*. Αθήνα: Καπόν.

Κανελλόπουλος, Χ. 2017. «Η αρχιτεκτονική του κτηρίου Γ». Στο *Παλαιόπολη Άνδρου. Τριάντα χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, επιμ. Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, 84-90. Άνδρος.

Καρούζος, Χ.Ι. 1961. «Φροντίσματα». *ArchEph* 1953-1954 Γ: 19-29.

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 1983. *Οικοδομικά προγράμματα στην Αθήνα από το 479 έως το 449 π.Χ.* Αθήνα.

Μαλλούχου-Tufano, Φ. 2008. *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834-1939)*. Αθήνα: Καπόν.

Μουστάκα, Α. 2014. «I.1. 70. Ο Κούρος Α του Σουνίου». Στο *Κατάλογος Γλυπτών I. I. Γλυπτά των Αρχαϊκών Χρόνων. Από τον 7^ο αιώνα έως το 480 π.Χ.*, επιμ. Γ. Δεσπίνης και Ν. Καλτσάς, 94-100. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Μουστάκα, Α. 2014. «I.1. 71. Ο Κούρος Β του Σουνίου». Στο *Κατάλογος Γλυπτών I. I. Γλυπτά των Αρχαϊκών Χρόνων. Από τον 7^ο αιώνα έως το 480 π.Χ.*, επιμ. Γ.

Δεσπίνης και Ν. Καλτσάς, 100-102. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Μπούρας, Χ. 1999. *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής. Πρώτος τόμος*. Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία.

Μπρούσκαρη, Μ. 2000. *Τα μνημεία της Ακρόπολης*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Νακάσης, Α. 2004. *Ο ναός της Αθηνάς Μακίστου*. Αθήνα.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1915. «Το αέτωμα τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος». *ArchDelt* 1A: 1-27.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1917. «Τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῖχοι καὶ ὄροφή». *ArchEph* 1917: 213-226.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1960. «Β'. Αναστήλωση και συντήρησης μνημείων». *Ergon* 1959: 170-188.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1961. «Ἡ γραπτή αρχιτεκτονική διακόσμηση τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος». *ArchEph* 1953-1954 Γ: 1-18.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1977-1978. *Ἡ Αρχιτεκτονική του Παρθενῶνος*. Αθήνα: Ἡ ἐν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ορλάνδος, Α.Κ. 2004. *Τα υλικά δομῆς των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογῆς αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*. Τεύχος 2, *Τα μέταλλα, το ελαφαντοστόν, τα κονιάματα και οι λίθοι*. Αθήνα: Ἡ ἐν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Παλαιοκρασά-Κόπιτσα, Λ. 2010. «Ἱερά της Αττικής». Στο *Αρχαία Αθήνα και Αττική. Ιστορική τοπογραφία του ἄστεως και της χώρας*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 62-91. Αθήνα: Εκδοτικός Οἶκος Μέλισσα.

Παπαθανασόπουλος Γ. 1983. «Σούνιον Ἰρόν». Διδ. Διατρ. Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Παπανικολάου, Α. 1998. «Η στέγη του ναού της Αθηνάς στην Καρθαία». Στο *Κέα-Κύθνος: ιστορία και αρχαιολογία: πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, επιμ. Λ. Μενδώνη και Α. Μαζαράκης-Αιινιάν, 583-608. Αθήνα.

Παπαχατζής, Ν.Δ. 1974. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά Ι*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πλάντζος, Δ. 2011. *Ελληνική τέχνη και αρχαιολογία. 1100-30 π.Χ.* Αθήνα: Καπόν.

Πλάντζος, Δ. 2014. *Οι αρχαιολογίες του κλασικού. Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*. Αθήνα.

Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Μ. 2003. *Σούνιον*. Αθήνα.

Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Μ. 2004. *Ο αρχαίος δήμος του Σουνίου: Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση*. Κορωπί.

Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 1997. *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων*. Αθήνα.

Σπυροπούλου, Ε.-Χ. 2021. *Η αρχιτεκτονική του ναού της Άνω Μέλπειας: συμβολή στην μελέτη της Αρκαδικής ναοδομίας (ΜΔΕ)*. Αθήνα.

Στάης, Β. 1899. «Άνασκαφαι ἐν Σουνίῳ». *Prakt* 54: 98-100.

Στάης, Β. 1900. «Άνασκαφαι ἐν Σουνίῳ». *ArchEph* 1900: 113-150.

Στάης, Β. 1903. «Ἐκθεσις των Πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το ἔτος 1903». *Prakt* 58: 13-15.

Στάης, Β. 1906. «Άνασκαφαι ἐν Σουνίῳ». *Prakt* 61: 85-86.

Στάης, Β. 1909. «Άνασκαφαι ἐν Σουνίῳ 1909». *Prakt* 64: 117-118.

Στάης, Β. 1917. «Σουνίου Άνασκαφαι». *ArchEph* 1917: 168-213.

Στάης, Β. 1920. *Το Σούνιον και οι ναοί Ποσειδώνος και Αθηνάς*. Αθήνα: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Τατάκη, Α.Β. 2003. *Σούνιο. Το ιερό του Ποσειδώνα*. Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Akujarvi, J. 2005. *Researcher, Traveller, Narrator Studies in Pausanias' Periegesis*. Lund: Almqvist & Wiksell International Stockholm/Sweden.

Arafat, K.W. 2004. *Pausanias' Greece. Ancient Artists and Roman Rulers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Baedeker, K. 1883. *Griechenland: Handbuch für Reisende*.

Barletta, B., Dinsmoor, W.B., and Thompson, A. 2017. *The Sanctuary of Athena at Sounion*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Barthélemy, J.J. 1832. *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*. Paris.

Beschi, L. 1969-1970. «DisiectaMembra del Tempio di Poseidon a Capo Sunio». *ASAtene* 47-48: 417-433.

Beschi, L. 1972. «DisiectaMembra del Tempio di Poseidon a Capo Sunio (II)». *ArchEph* 1972: 173-181.

Billot, M.-F. 1993. «L'apparition de l'acanthé dans le décor des toits du monde Grec». Στο *L'acanthé dans la sculpture monumentale de l'Antiquité à la Renaissance, Actes du Colloque, Paris 1er-5 oct. 1990*, επιμ. Comité des travaux historiques et scientifiques, 39-74. Paris: Editions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques Publications de la Sorbonne.

Blouet, G.-A. 1838. *Expédition scientifique de Morée, ordonnées par le gouvernement français: Architecture, sculptures, inscriptions, et vues du Péloponnèse, des Cyclades, et de l'Atlantique, vol. 3*. Paris.

Boersma, J.S. 1970. *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* . Groningen: Wolters Noordhoff Pub.

Camp, J.M. 2005. *Η αρχαία αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, μτφρ. Μ. Κλεώπα. Αθήνα: MIET.

Camp, J.M. 2009. *Οι αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Camp, J.M. 2013. *Η αρχαία αγορά της Αθήνας: οδηγός στον αρχαιολογικό χώρο*. Αθήνα: MIET.

Chandler, R. 1776. *Travels in Greece: or an Account of a Tour made at the Expense of the Society of Dilettanti*. Oxford: Clarendon Press.

Coulton, J.J. 1976. *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford: Clarendon Press.

Courby, F. 1931. *Les temples d'Apollon (Délos XII)*. Paris.

Delivorrias, A. 1969. «Poseidon-Tempel auk Kap Sunion. Neue Fragmente der Friesdekoration». *AM* 84: 127-142.

Delivorrias, A. 1974. *Die attischen Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts*. Tübingen: Wasmuth.

Deonna, W. 1909. *Les 'Apollons archaïques': Étude sur le type masculine de la statuaire grecque au VI siècle avant notre ère*. Geneva.

Despinis, G.I. 1999. «Athena Sunias-Eine Vermutung». *AA*: 173-181.

Dinsmoor, W.B. 1940. «The Temple of Ares at Athens». *Hesperia* 9: 1-52.

Dinsmoor, W.B. 1950. *The Architecture of Ancient Greece: an Account of its Historic Development*. London-New York.

Dinsmoor, W.B. 1975. «Observations on the Hephaisteion». *Hesperia* Suppl. 5 (1941).

Dinsmoor, W.B. και W.B. Jr. Dinsmoor. 2004. *The Propylaia to the Athenian Acropolis II: The Classical Building*, επιμ. A.N. Dinsmoor. Princeton.

Dinsmoor, W.B.Jr. 1971. *Sounion*. Lycabettus Press.

Dinsmoor, W.B.Jr. 1974. «The Temple of Poseidon: a Missing Sima and other Matters». *AJA* 78: 210-238.

Dinsmoor, W.B.Jr. 1982. «Anchoring two Floating Temples». *Hesperia* 51: 410- 452.

Dodwell, E. 1821. *Views in Greece, from Drawings by Edward Dodwell Esq. F.S.A &c.*, London.

Dörpfeld, W. 1884. «Der Tempel von Sunion». *AM* 9: 324-337.

Dörpfeld, W. 1891. *Antike Denkmäler* 1. Berlin.

Fabricius, E. 1884. «Die Skulpturen vom Tempel in Sunion». *AM* 9: 338-353.

Felten, F. 1984. *Griechische tektonische Friese archaischer und klassischer Zeit*. Waldsassen and Stiftland-Verlag.

Felten, F. και Hoffelner, D. 1987. «Die Relieffriese des Poseidon Tempels in Sunion». *AM* 102: 169–184.

Furtwängler, A. 1882. «Zu den Skulpturen von Sunion». *AM* 7: 396–397.

Furtwängler, A. 1906. *Aegina. Das Heiligtum der Aphaia*. Munich: Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften.

Goette, H.R. 1991. «Die Steinbrüche von Sounion im Agrileza». *AM* 106: 201-222.

Goette, H.R. 1994. «Τα αρχαία λατομεία στην κοιλάδα της Αγριλίζα». Στο *Ε' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Παιανία 5-8 Δεκεμβρίου 1991*, επιμ. Λ. Βεκρής και Ε. Σύρμου Ε., 272-280. Παιανία.

Goette, H.R. 2000. *Ο αξιόλογος δήμος Σούνιον. Landeskundliche Studien in Südost-Attika*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Goette, H.R. 2001. «Cape Sounion and the Macedonian Occupation». Στο *The Macedonians in Athens: 322-229 B.C., Proceedings of an international Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*, επιμ. Ο. Palagia και S.V. Tracy, 152-161. Oxbow Books.

Gruben, G. 2000. *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Guarducci, M. 1995. *Epigraia Greca*. Vol. 1. Rev. ed. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato.

Hodge, A.T. 1960. *The woodwork of Greek roofs*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hofkes-Brukher, C. 1975. *Der Bassai-Fries*. Munich: Prestel-Verlag.

Jones, C.P. 2001. «Pausanias and his guides». Στο *Travel and Memory in Roman Greece*, επιμ. S.E. Alcock, J.F.Cherry και J. Elsner, 33-39. Oxford: Oxford University Press.

Kanellopoulos, C. και Petrakis, M. 2018. «Cella Alignment and Fourth Century BC Doric Peripteral Temple Architecture in Mainland Greece». *OpAthRom* 11: 169-200.

Kanellopoulos, C. και Scahill, D. 2021. «The Archaic Temple of Poseidon at Cape Sounion. A Note on the Architecture». *Pelargos* 2: 51-60.

Kanellopoulos, C. και Partida, E. 2021. «The Temple of Zeus at Lebadeia. The Architecture and the Semantics of a Colossus». *OpAthRom* 14: 363-400.

Kenny, E.J.A. 1947. «The Ancient Docks on the Promontory of Sounion». *BSA* 42: 194-200.

Klein, N.L. 2015. «The Architecture of the Athenian Acropolis before Pericles: The Life and Death of the Small Limestone Buildings». Στο *Cities Called Athens: Studies Honoring John McK. Camp II*, επιμ. K.F. Daly και L.A. Riccardi, 137-162. Lewisburg.

Knell, H. 1973. «Vier Attische Tempel Klassischer Zeit». *AA* 88: 94-114.

Knell, H. 1979. *Perikleische Baukunst*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt.

Korres, M. 1994. «Der Plan des Parthenon». *AM* 109: 53-120.

Korres, M. 2017. «Το Τρόπαιον του Μαραθώνος. Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση». Στο *Giornata di studi nel ricordo di Luigi Beschi: Italiano, Filelleno, Studioso Internazionale. (Atti della Giornata di Studi Atene 28 novembre 2015)*, επιμ. E. Greco, 149–202. Athens: Scuola Italiana di Atene.

Lepsius, G.R. 1890. *Griechische Marmorstudien*. Berlin: Königl. Akademie der Wissenschaften.

Le Roy, J.D. 1770. *Les ruines des plus beaux monuments de la Grece, considérées du côté de l'histoire et du côté de l'architecture*. Paris.

Leventi, I. 2009. «Interpretations of the Ionic Frieze of the Temple of Poseidon at Sounion». Στο *Structure, Image, Ornament: Architectural Sculpture in the Greek World. Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies, 27-28 November 2004*, επιμ. P. Schultz και R. von den Hoff, 121-132. Oxford: Oxbow Books.

Marconi, C. 2007. *Temple Decoration and Cultural Identity in the Archaic Greek World. The Metopes of Selinus*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mertens, D. 1984. *Der Tempel von Segesta und die dorische Tempelbaukunst des griechischen Westens in klassischer Zeit*. Mainz: von Zabern.

Milchhofer, A. 1889. *Karten von Attika III-IV*, επιμ. E. Curtius και J.A. Kaupert. Berlin: Dietrich Reimer.

Miles, M.M. 1989. «A reconstruction of the temple of Nemesis at Rhamnous». *Hesperia* 58: 131-249.

Miles, M.M. 2016. «The interior of Greek temples». Στο *A companion to Greek architecture*, επιμ. M.M. Miles, 206-222. Chicester: John Wiley and Sons Ltd.

Miles, M.M. 2017. «Constructing architects: the so-called “Theseum architect”». Στο *Artists and Artistic Production in Ancient Greece*, επιμ. K. Seaman και P. Schultz, 101-123. Cambridge: Cambridge University Press.

Mussche, H.F. 1964. «Note sur les fortifications de Sounion». *BCH* 88: 423-432.

Mylonopoulos, I. 2011. «Divine Images ‘Behind Bars’ – The Semantics of Barriers in Greek Temples». Στο *Current Approaches to Religion in Ancient Greece. Papers presented at a symposium at the Swedish Institute at Athens, 17-19 April 2008*, επιμ. M. Haysom και J. Wallensten, 269-291. Stockholm.

Østby, E. 1990-1991. «Tempi di Pallantion e dell’Arcadia. Confronti e sviluppi». *ASAtene* 68-69: 285-390.

Paga, J. και Miles, M.M. 2016. «The Archaic Temple of Poseidon at Sounion». *Hesperia* 85.4: 657-710.

Palagia, O. 2006. «Classical Athens». Στο *Greek Sculpture: Function, Materials, and Techniques in the Archaic and Classical Period*, επιμ. O. Palagia, 119-162. New York.

Pavan, G. 1969-1970. «Osservazioni Tecniche sulla Colonna Suniense di Venezia». *ASAtene* 47-48: 433-437.

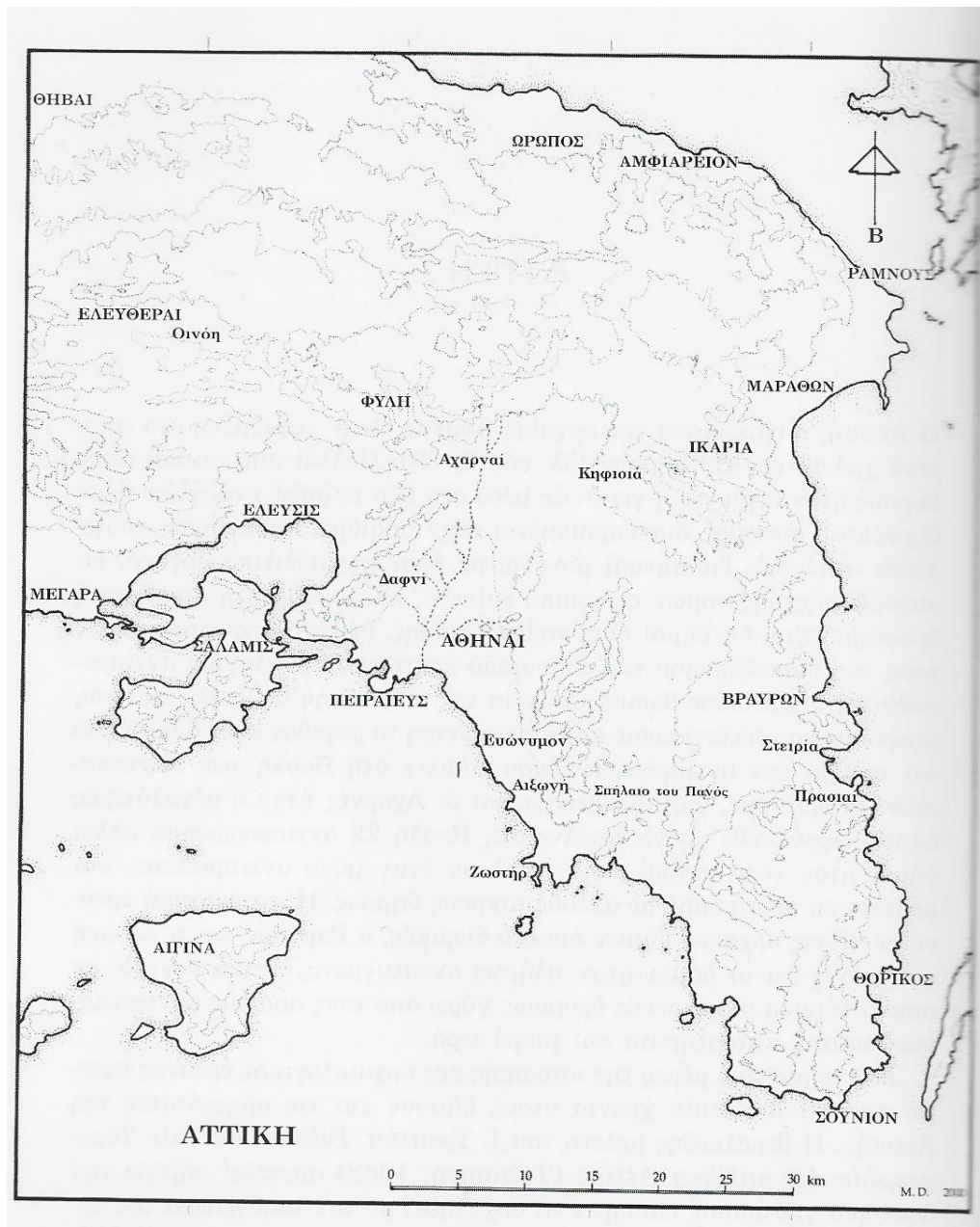
Picard, C. 1940. «L’ Héroon de Phrontis au Sunion». *RA* 16: 1–28.

- Plantzos, D. 2018. «Greek Sculpture in the Roman Empire: The Literary Sources». Στο *Handbook of Greek Sculpture*, επιμ. O. Palagia, 7-21. Berlin-Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Plommer, W.H. 1950. «Three Attic Temples, Part II. The Temple of Poseidon». *BSA* 45: 78-94.
- Plommer, W.H. 1960. «The Temple of Poseidon on Cape Sunium: Some Further Questions». *BSA* 55: 218-233.
- Plommer, W.H. 1976. «Sunium: Another Time Round». *BSA* 71: 113-115.
- Pretzler M. 2005. «Pausanias and Oral Tradition». *The Classical Quarterly* Vol. 55, No. 1: 235-249. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pretzler, M. 2007. *Pausanias. Travel Writing in Ancient Greece*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Ridgway, B.S. 1971. «The Setting of Greek Sculpture». *Hesperia* 40.3: 336-356.
- Ridgway, B.S. 1993. *The Archaic Style in Greek Sculpture*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rocco, G. 2016. «The Role of Cycladic Workshops in Late Archaic Architectural Change». Στο *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, επιμ. K. Zambas, V. Lambrinouidakis, E. Simantoni-Bournia και A. Ohnesorg, 507-516. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Sakellarakis, J.A. 1976. «Kretisch-mykenische Siegel in Griechischen Heiligtümern». Στο *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, επιμ. U. Jantzen, 283-308. Tübingen.
- Sayer, R. 1759. *Ruins of Athens, with Remains and other valuable Antiquities in Greece*. London.

- Schuller, M. 1982. «Der dorische Tempel des Apollon Pythios auf Paros». *AA* 1982: 245-264.
- Seaford, R. 1984. *Cyclops. Euripides*. Oxford: Clarendon Press.
- Shoe, L.M. 1936. *Profiles of Greek mouldings*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sinn, U. 1992. «Sunion: Das befestigte Heiligtum der Athena und des Poseidon an der "Heiligen Landspitze Attikas"». *AntW* 23: 175-190.
- Society of Dilettanti. 1817. *The Unedited Antiquities of Attica Comprising the Architectural Remains of Eleusis, Rhamnus, Sunium, and Thoricus*. London.
- Society of Dilettanti. 1840. *Antiquities of Ionia. Part 2*. London.
- Spawforth, T. 2006. *Αρχαίοι Ελληνικοί Ναοί*, μτφρ. Μ. Μαχαίρα. Αθήνα: Γ.Κ. Ελευθερουδάκης Α.Ε.
- Terrier, M. 1866. «Memoire sur les ruines de Sounium». *Archives des missions scientifiques et littéraires*, ser.2, vol.3: 55-89. Paris.
- Thompson, H.A. 1981. «Athens faces Adversity». *Hesperia* 50: 343-355.
- Theodoropoulou-Polychroniadis, Z. 2015. *Sounion Revisited: The Sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica*. Oxford: Archaeopress Publishing.
- Travlos, I.N. 1988. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Waywell, G.B. 2007. «The Ancient Sculpture Collection at Brocklesby Park and Other British Collections in the Nineteenth Century». *Kölner Jahrbuch* 40: 139-157.
- Wheler, G. 1682. *A Journey into Greece*. London.
- Wordsworth, C.D.D., et al. 1882. *Greece. Pictorial, Descriptive and Historical*. London.

Young, J.H. 1941. «Studies in South Attica: The Salaminioi at Porthmos». *Hesperia* 10: 163-191.

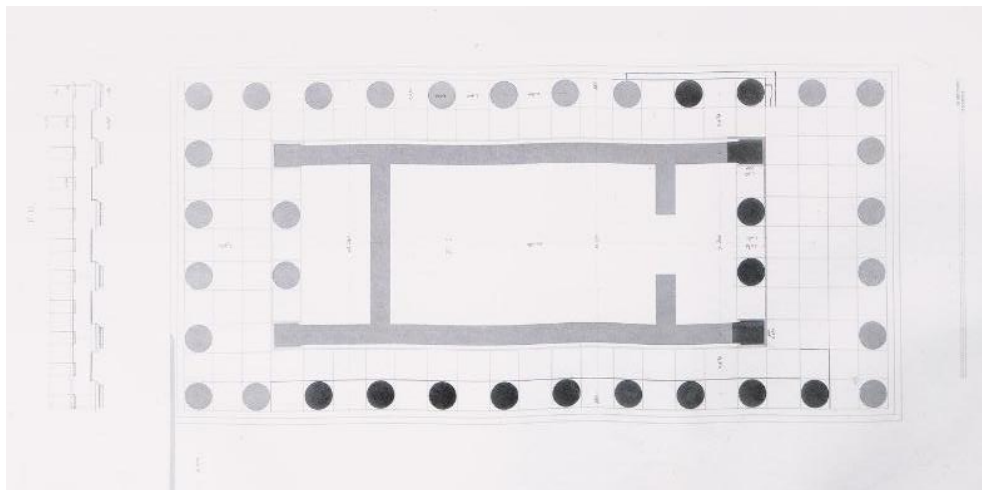
EIKONEΣ

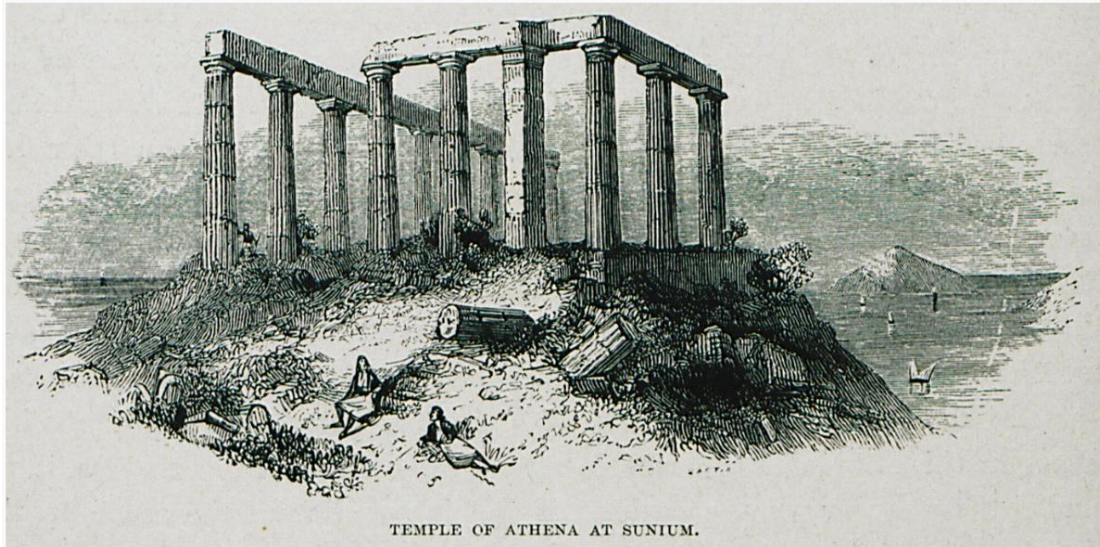
Εικόνα 1: Χάρτης της Αττικής με τις θέσεις των κυριότερων δήμων (από Camp 2009, 344, εικ. 248).

Εικόνα 2: Άποψη του ναού του Ποσειδώνος από ΝΑ, κατά το 18^ο αι. μ.Χ. (από Le Roy 1770, πίν. 11).

Εικόνα 3: Κάτοψη του ναού του Ποσειδώνος από τον Blouet, με βαθύτερο ανατολικό πτερό από ότι δυτικό (από Blouet 1838, πίν. 31).

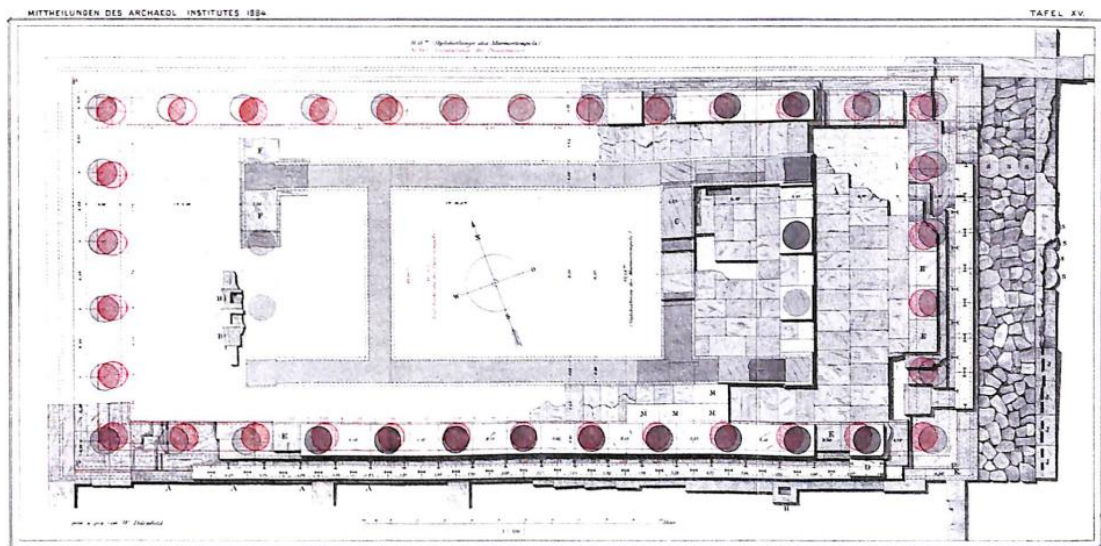
Εικόνα 4: ο ναός του Ποσειδώνος, όπως διατηρούνταν στο πρώτο μισό του 19^{ου} αι. μ.Χ. (από Wordsworth 1882, πίν. 185).

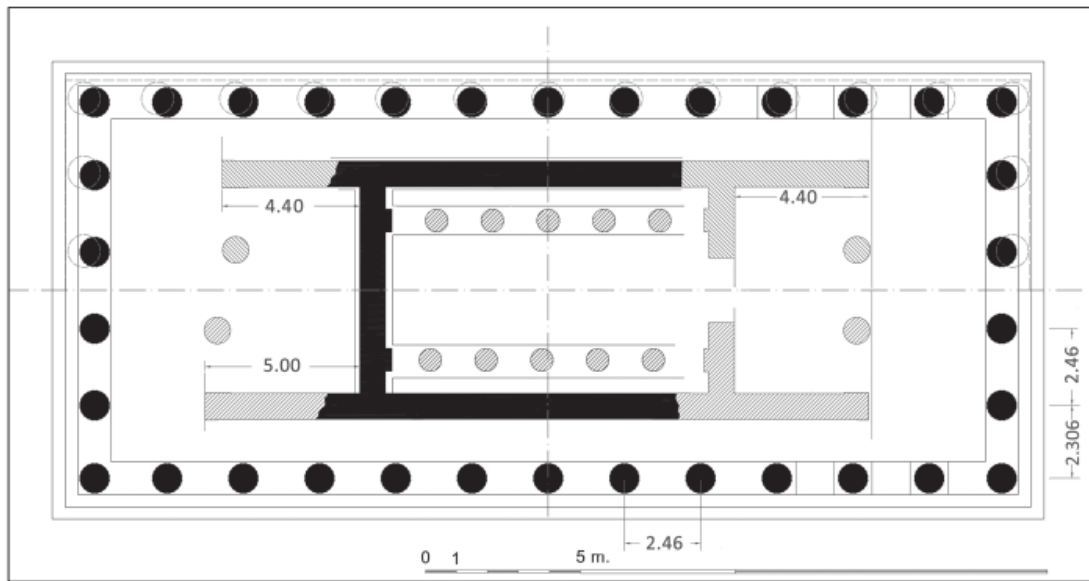
Εικόνα 5: Πήλινος γραπτός κορινθιακός πίνακας του 7^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό της Αθηνάς Σουνιάδος (από Τατάκη 2003, 77, εικ. 58).

Εικόνα 6: Ο Κούρος Α από το ιερό του Ποσειδώνος (από Στάη 1917, 190, εικ. 6).

Εικόνα 7: Κάτοψη του αρχαϊκού και του κλασικού ναού (με κόκκινο σημειώνεται η θέση των κίονων του αρχαϊκού ναού) (από Dörpfeld 1884, πίν. 15).

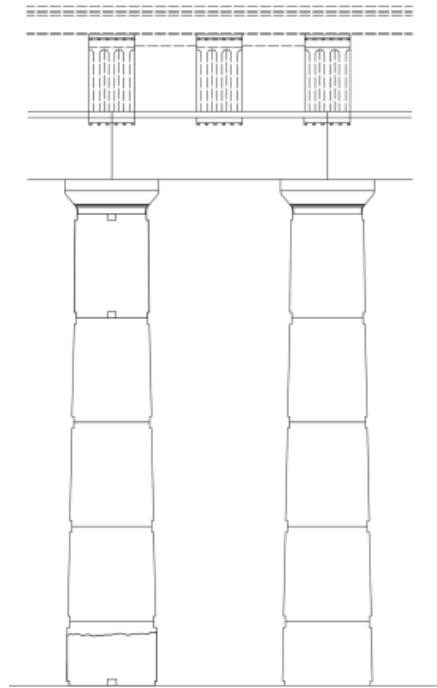

Εικόνα 8: κάτοψη του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος με μικρότερο ή μεγαλύτερο βάθος οπισθοδόμου. Με διακεκομμένες γραμμές τα θεμέλια και οι κίονες του κλασικού ναού (από Kanelloroulos και Scahill 2021, 52, εικ. 1. Σχ.: Χ. Κανελλόπουλος).

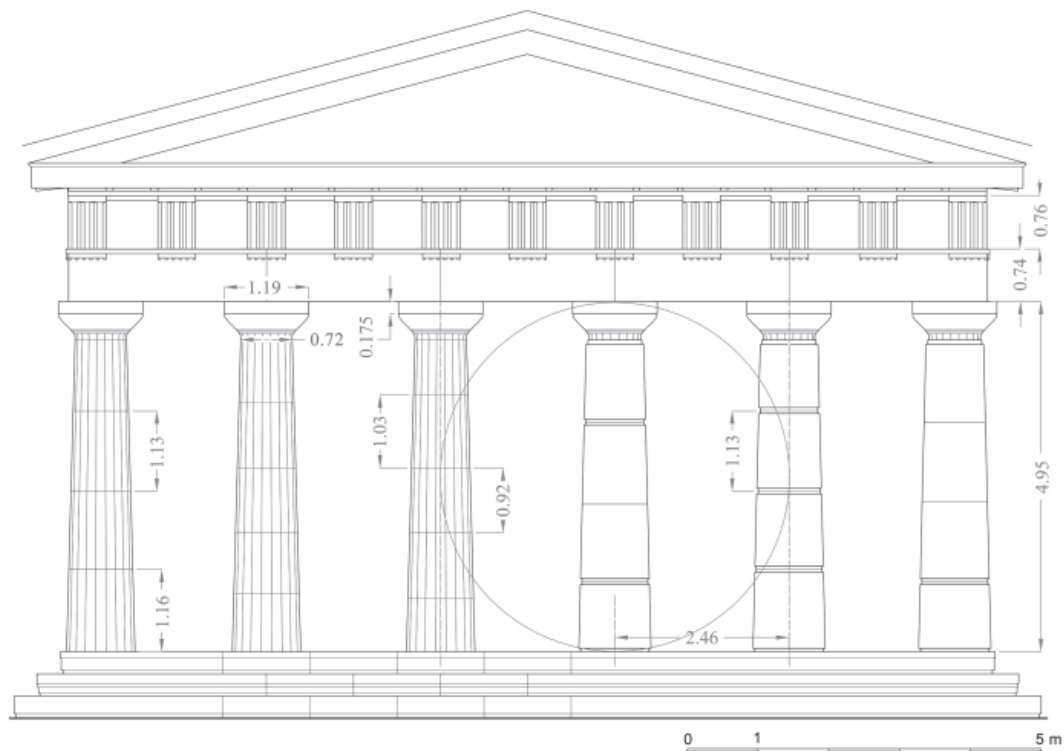

Εικόνα 9: Πώρινοι σπόνδυλοι από τους κίονες του αρχαϊκού ναού, χωρίς τη γένεση των ραβδώσεων (από Kanelloroulos και Scahill 2021, 54, εικ. 2.

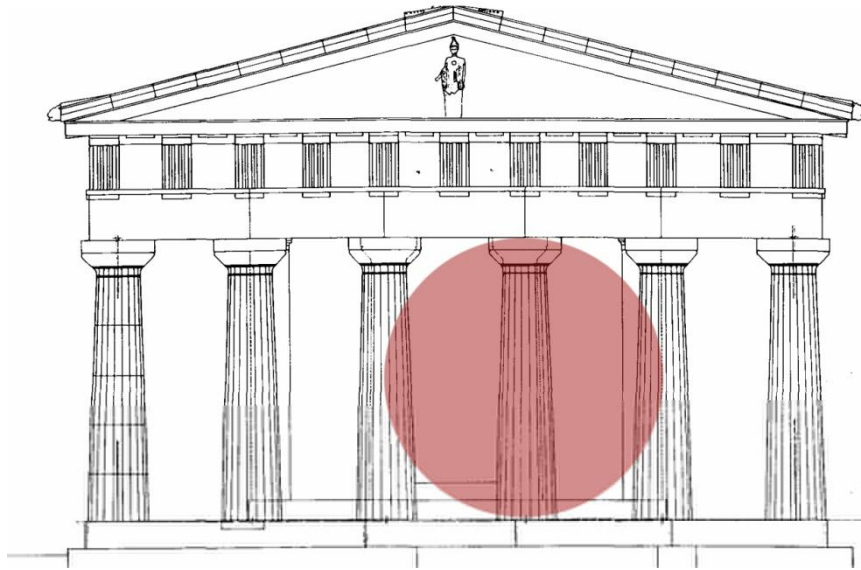
Φωτογραφία: Χ. Κανελλόπουλος).

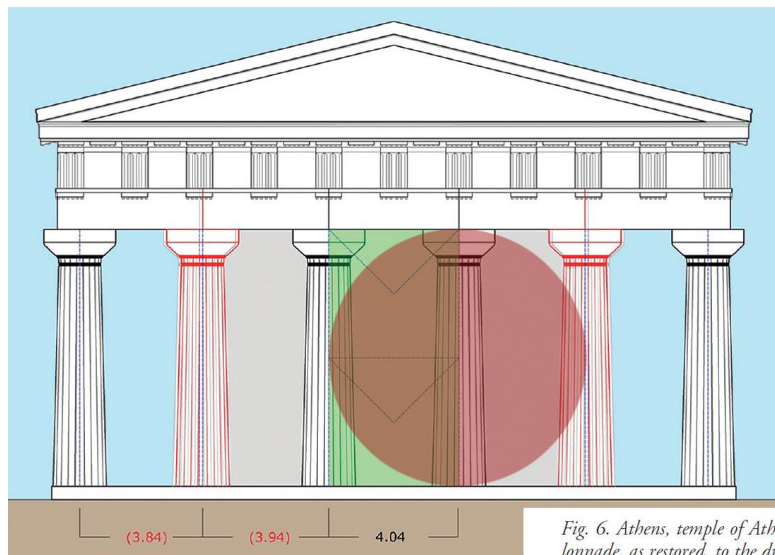
Εικόνα 10: Αποκατάσταση κίωνων περιστυλίου κατά Paga και Miles (από Paga και Miles 2016, 683, εικ. 31. Σχ.: D. Scahill).

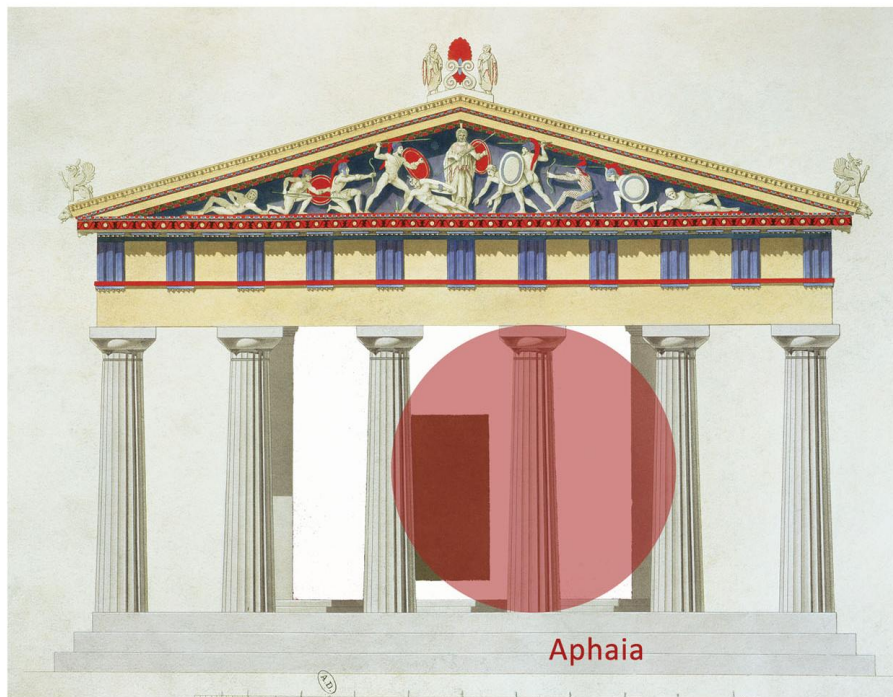
Εικόνα 11: Αποκατάσταση όψης του αρχαϊκού ναού με ύψος κίονα ίσο με δύο μεταξόνια διαστήματα (από Kanellou και Scahill 2021, 57, εικ. 4. Σχ.: X. Κανελλόπουλος).

Εικόνα 12: Η νότια όψη του ναού της Αθηνάς στην ακρόπολη Καρθαίας. Με κόκκινο σημειώνεται το ύψος κίονα ίσο με δύο μεταξύνια διαστήματα (από Παπανικολάου 1998, 594, εικ. 2. Επεξεργασία: Χ. Κανελλόπουλος).

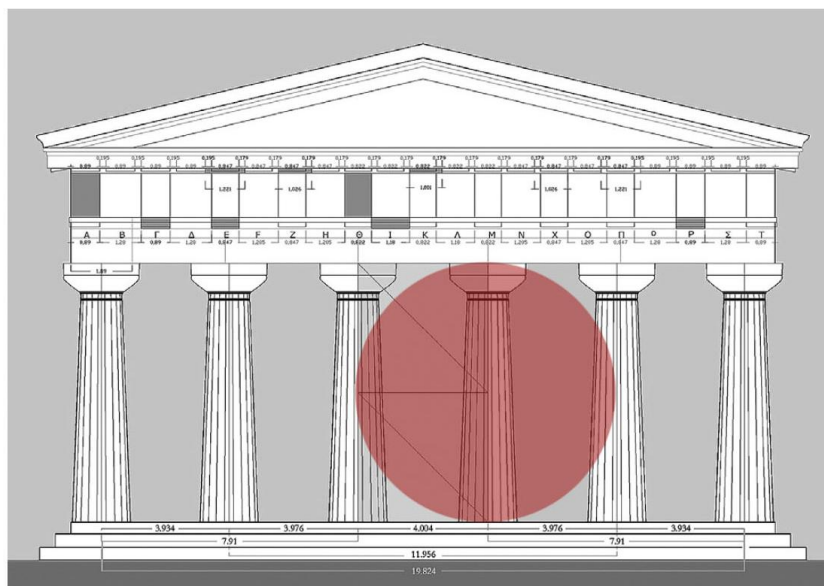

Εικόνα 13: Η ανατολική όψη του ναού της Αθηνάς Πολιάδος. Με κόκκινο σημειώνεται το ύψος κίονα ίσο με δύο μεταξύνια διαστήματα (από Rocco 2016, 513, εικ. 5. Επεξεργασία: Χ. Κανελλόπουλος).

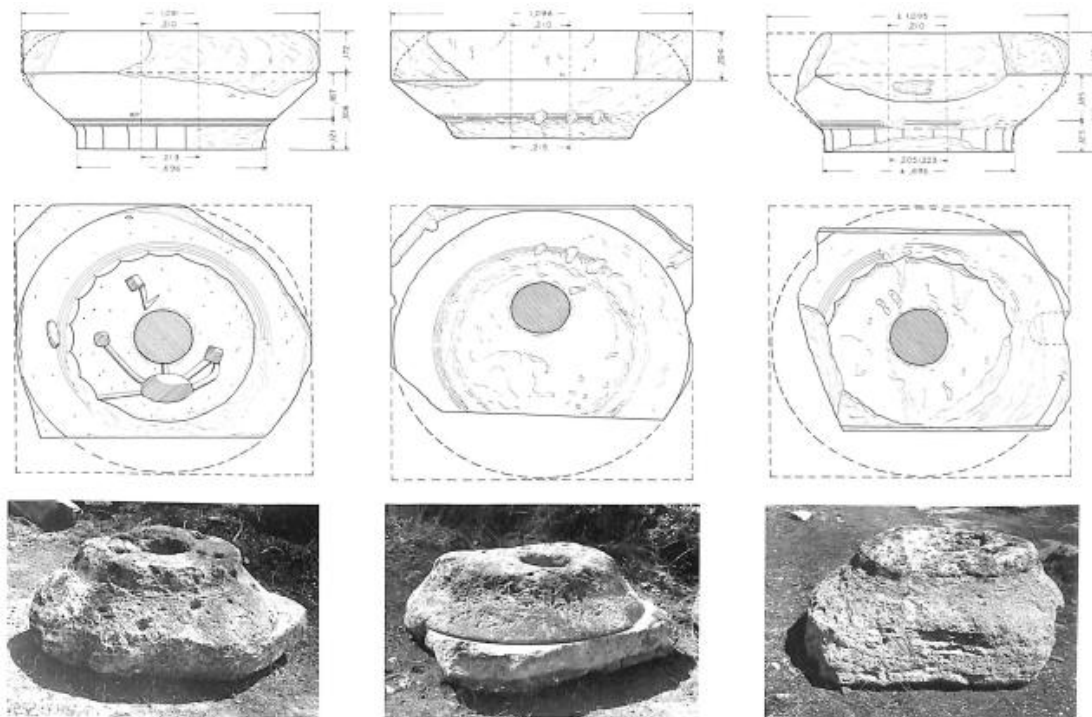

Εικόνα 14: όψη του ναού της Αφαίας (κατά Furtwängler 1906, πίν. 33.

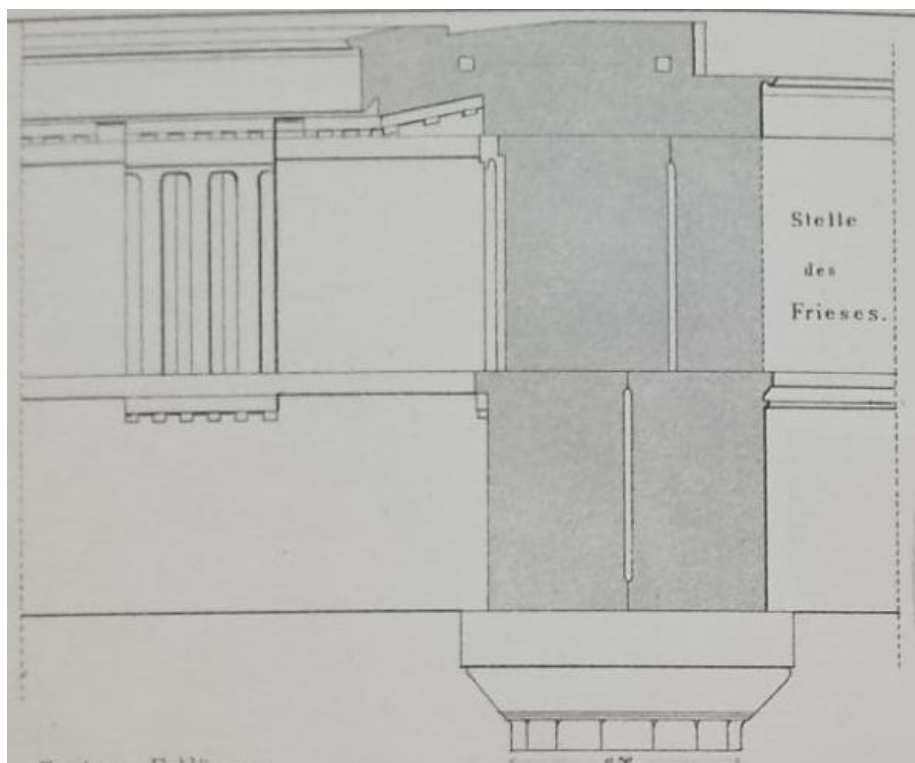
Επεξεργασία: Χ. Κανελλόπουλος).

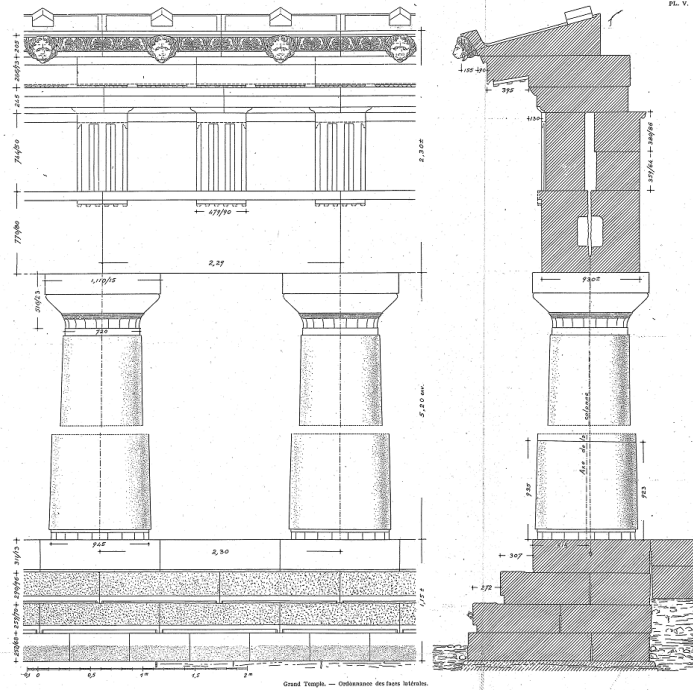
Εικόνα 15: ανατολική πρόσοψη του ναού του Απόλλωνος των Αλκμαιωνιδών (από Rocco 2016, 508, εικ. 1. Σχ.: Rocco. Επεξεργασία: Χ. Κανελλόπουλος).

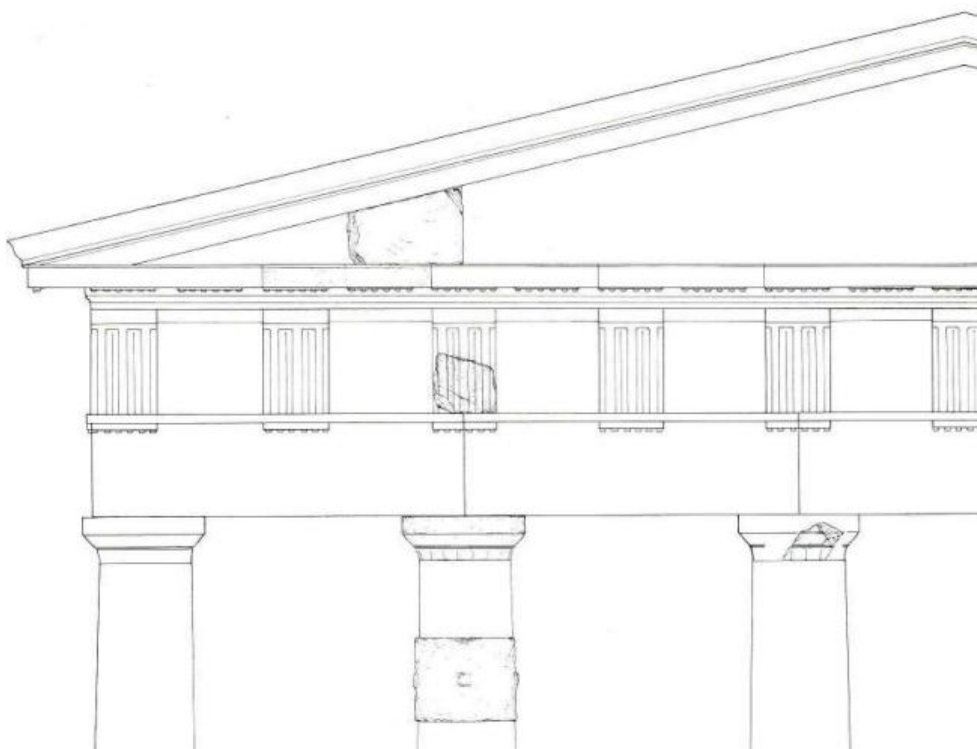
Εικόνα 16: Τα τρία κιονόκρανα από τον πρόναο και τον οπισθόδομο του αρχαϊκού ναού (από Barletta 2017, 47, εικ. 49. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

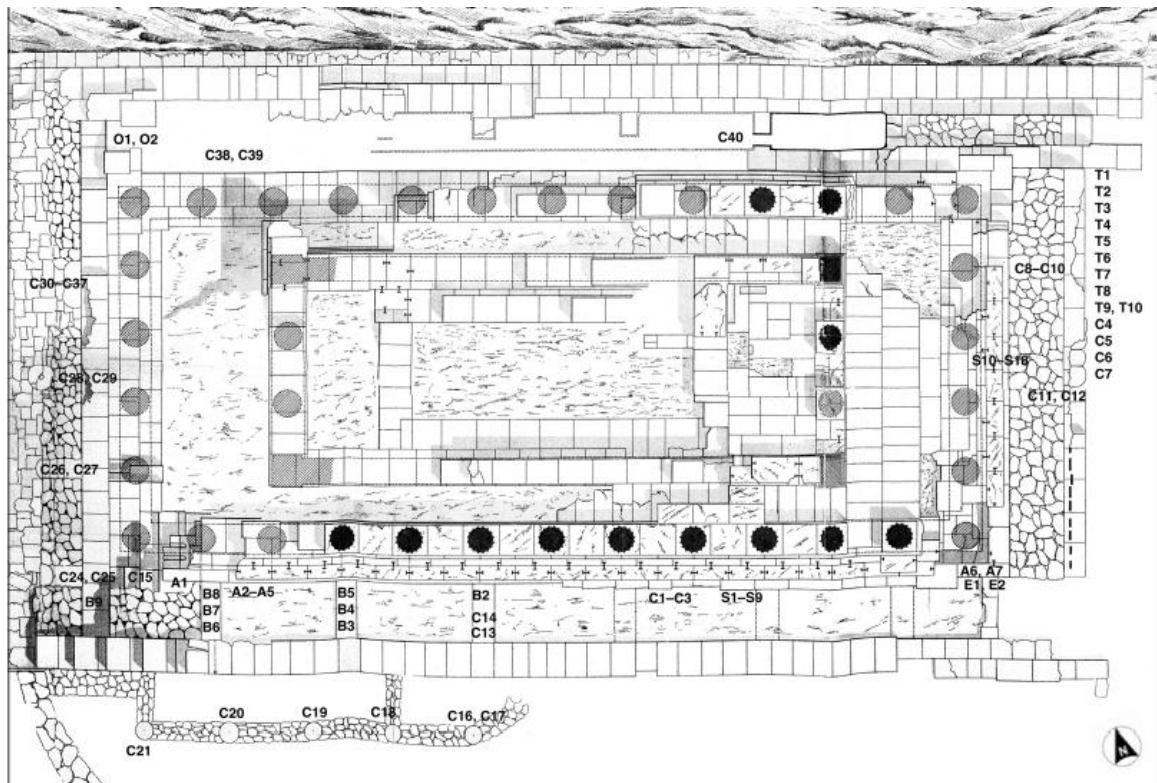
Εικόνα 17: Η ζώνη της ζωφόρου και του επιστυλίου του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος (από Dörpfeld 1884, πίν. 16).

Εικόνα 18: Ο θριγκός του Β Ναού των Αθηναίων στη Δήλο με διπλή ταινία και κυμάτιο από την τρίγλυφο (από Courby 1931, πίν. 5).

Εικόνα 19: Αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού του Πυθίου Απόλλωνος στην Πάρο (από Schuller 1982, 255, εικ. 9).

Εικόνα 20: Κάτοψη του κλασικού ναού του Ποσειδώνος, όπου σημειώνονται μέλη του αρχαϊκού ναού (από Paga και Miles 2016, 660, εικ. 3).

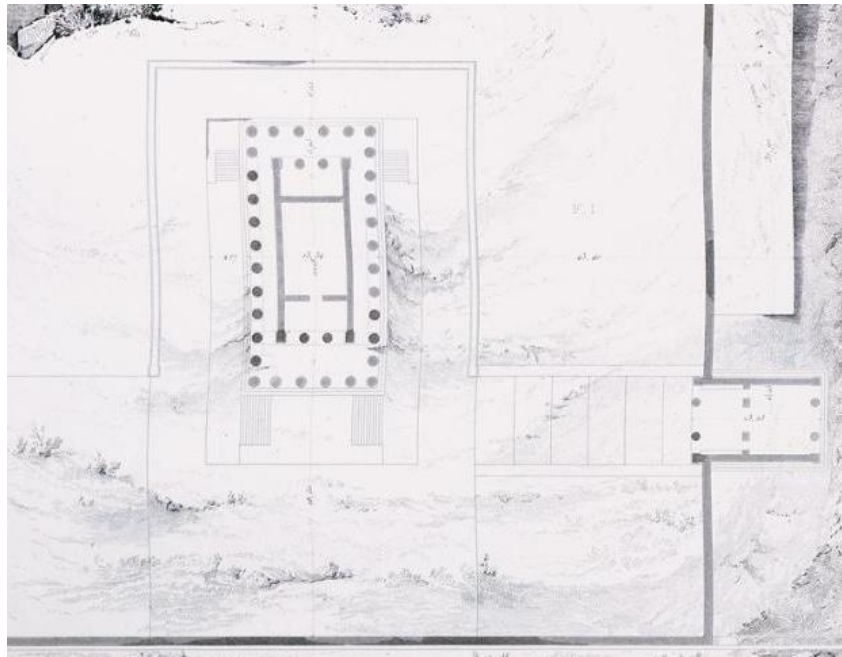
Εικόνα 21: Τρίγλυφοι από τον αρχαϊκό ναό, ενσωματωμένες στη θεμελίωση του κλασικού ναού (από Paga και Miles 2016, 681, 28).

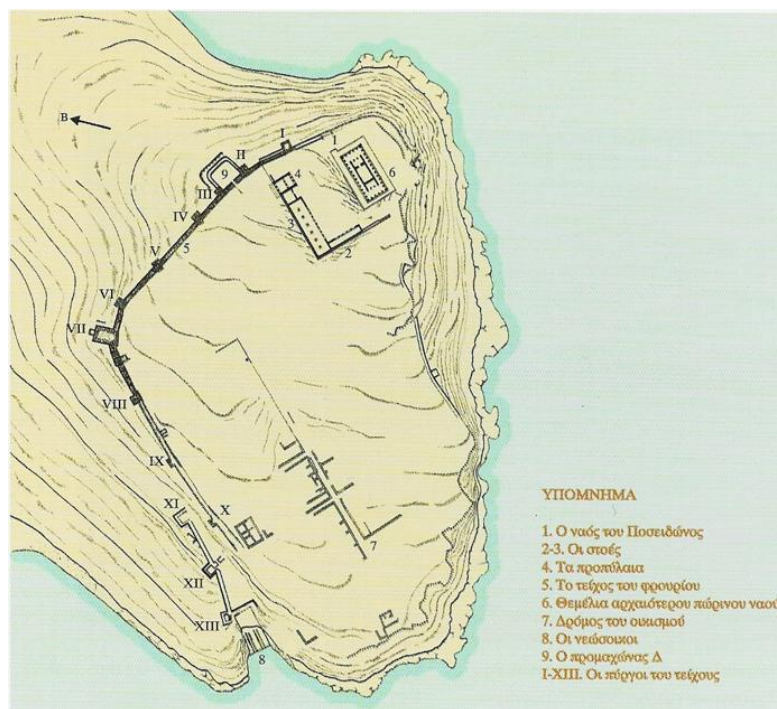
Εικόνα 22: Σπόνδυλοι από τους κίονες της περίστασης του αρχαϊκού ναού, εντοιχισμένοι στον βόρειο καμπυλόγραμμο τοίχο νοτιοδυτικά του κλασικού ναού (από Paga και Miles 2016, 668, εικ. 11).

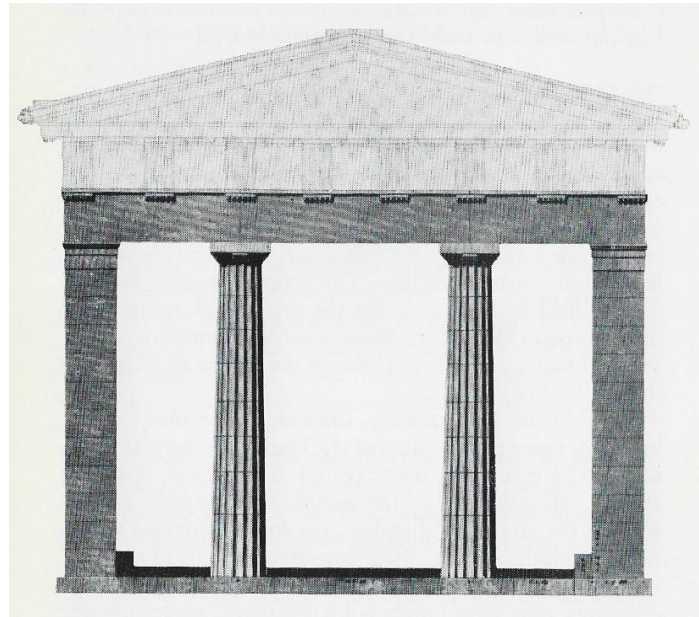
Εικόνα 23: Σπόνδυλοι των κίωνων της περίστασης του αρχαϊκού ναού, ενσωματωμένοι στο ανατολικό θεμέλιο του κλασικού (από Paga και Miles 2016, 665, εικ. 6).

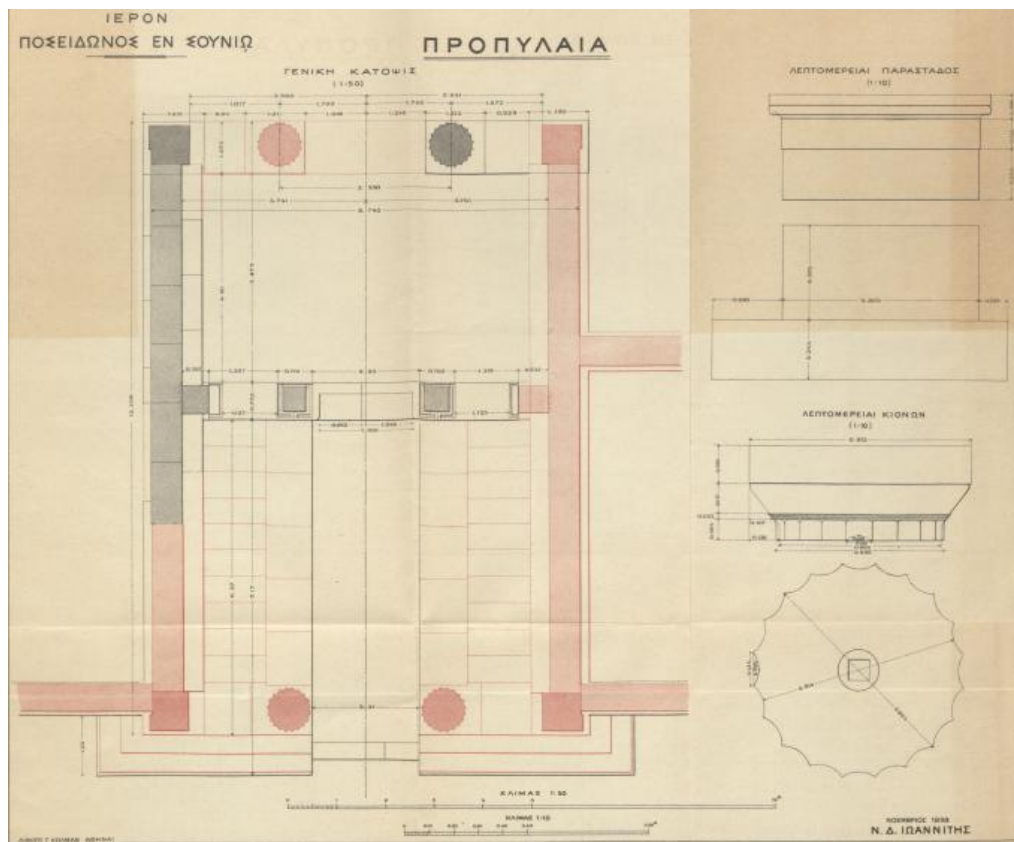
Εικόνα 24: Κάτοψη του ιερού από τον Blouet (από Blouet 1838, πίν. 31).

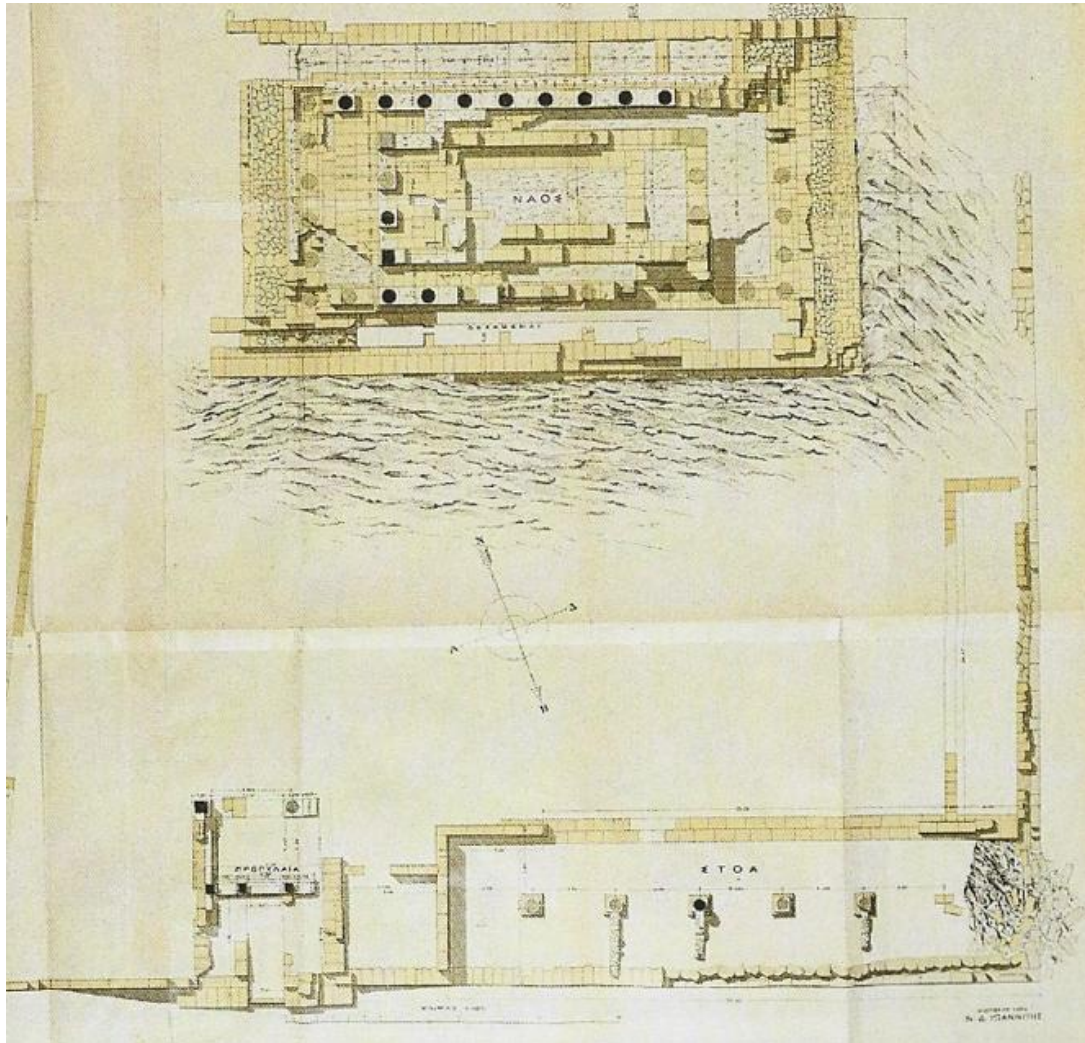
Εικόνα 25: Τοπογραφικό σχέδιο του φρουρίου του Σουνίου και του ιερού του Ποσειδώνος κατά την Κλασική Εποχή (από Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2003, 23, εικ. 20).

Εικόνα 26: Αποκατάσταση της πρόσοψης των προπυλαίων (από Society of Dilettanti 1817, πίν. 2).

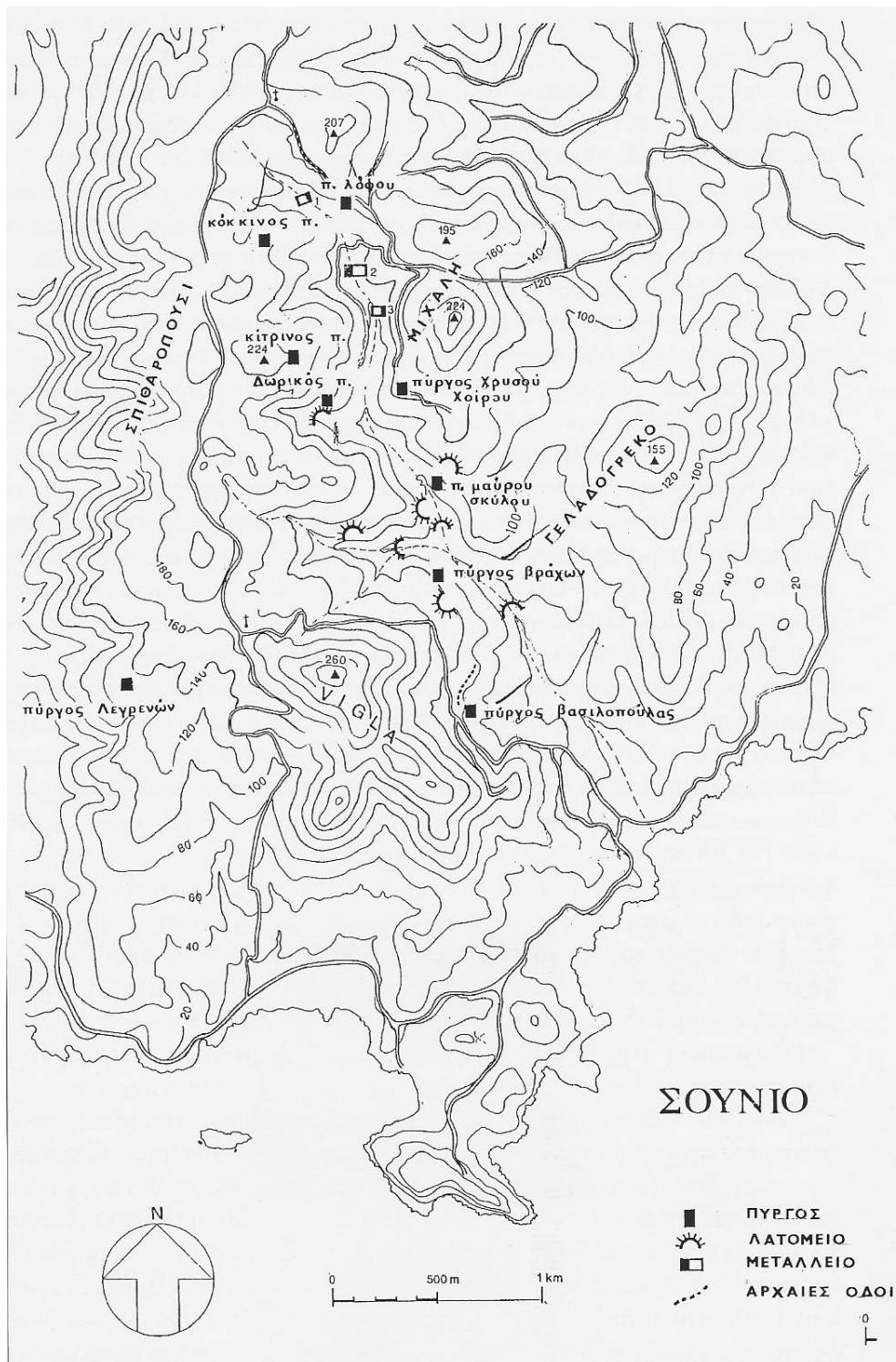
Εικόνα 27: Κάτοψη των προπυλαίων με λεπτομέρειες των παραστάδων και των κίωνων (από Στάη 1900, πίν. 7. Σχ.: Ν.Δ. Ιωαννίτης).

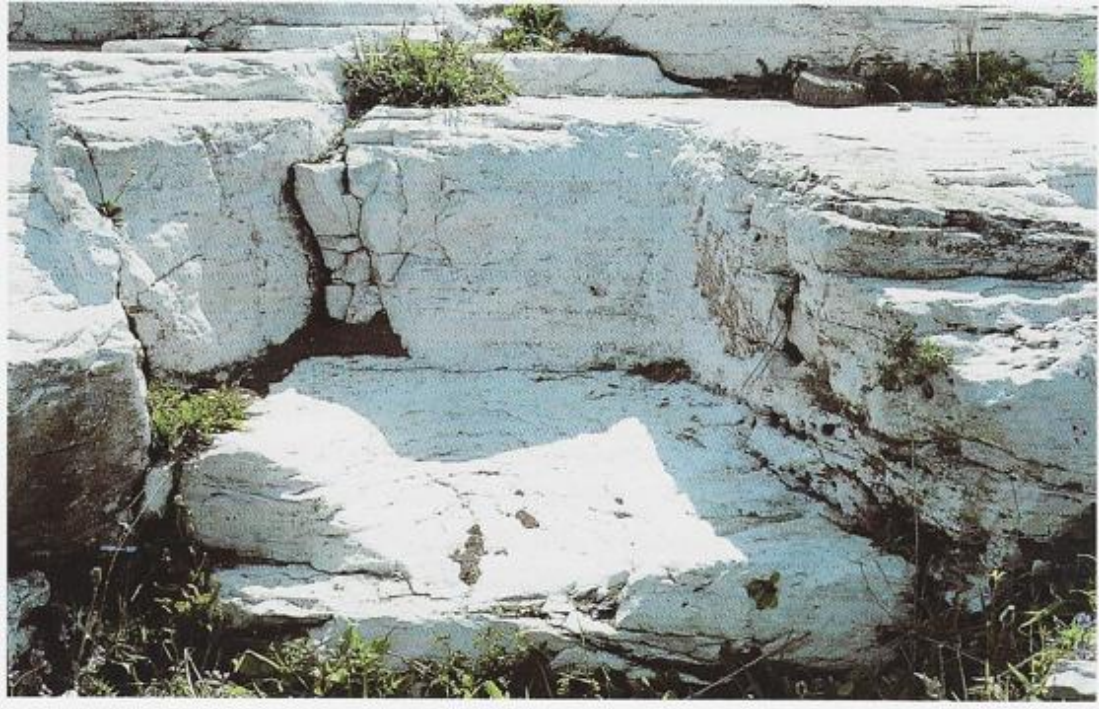
Εικόνα 28: Το ιερό του Ποσειδώνος κατά την Κλασική Εποχή, με το πρόπυλο και τη μεγάλη στοά βόρεια του ναού και τη μικρότερη στοά βορειοδυτικά του (από Στάη 1900, πίν. 6. Σχ.: Ν.Δ. Ιωαννίτης).

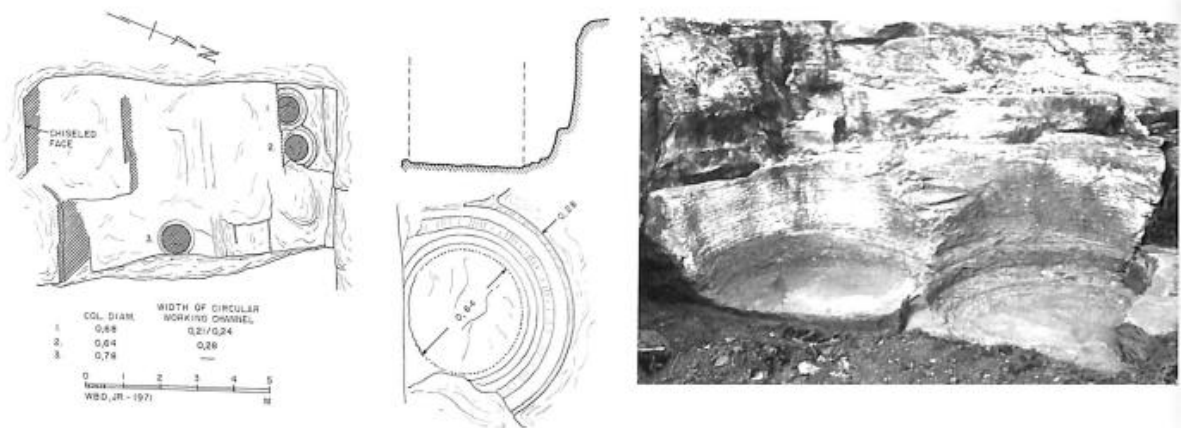
Εικόνα 29: Άποψη της νότιας πλευράς του κλασικού ναού. Διακρίνεται το βάθρο της ευθυνηρίας από παράλληλους και εγκάρσιους τοίχους. Με βέλη σημειώνονται δύο λίθοι επιστυλίου από τον αρχαϊκό ναό στη θεμελίωση του κλασικού (από Paga και Miles 2016, 664, εικ. 7).

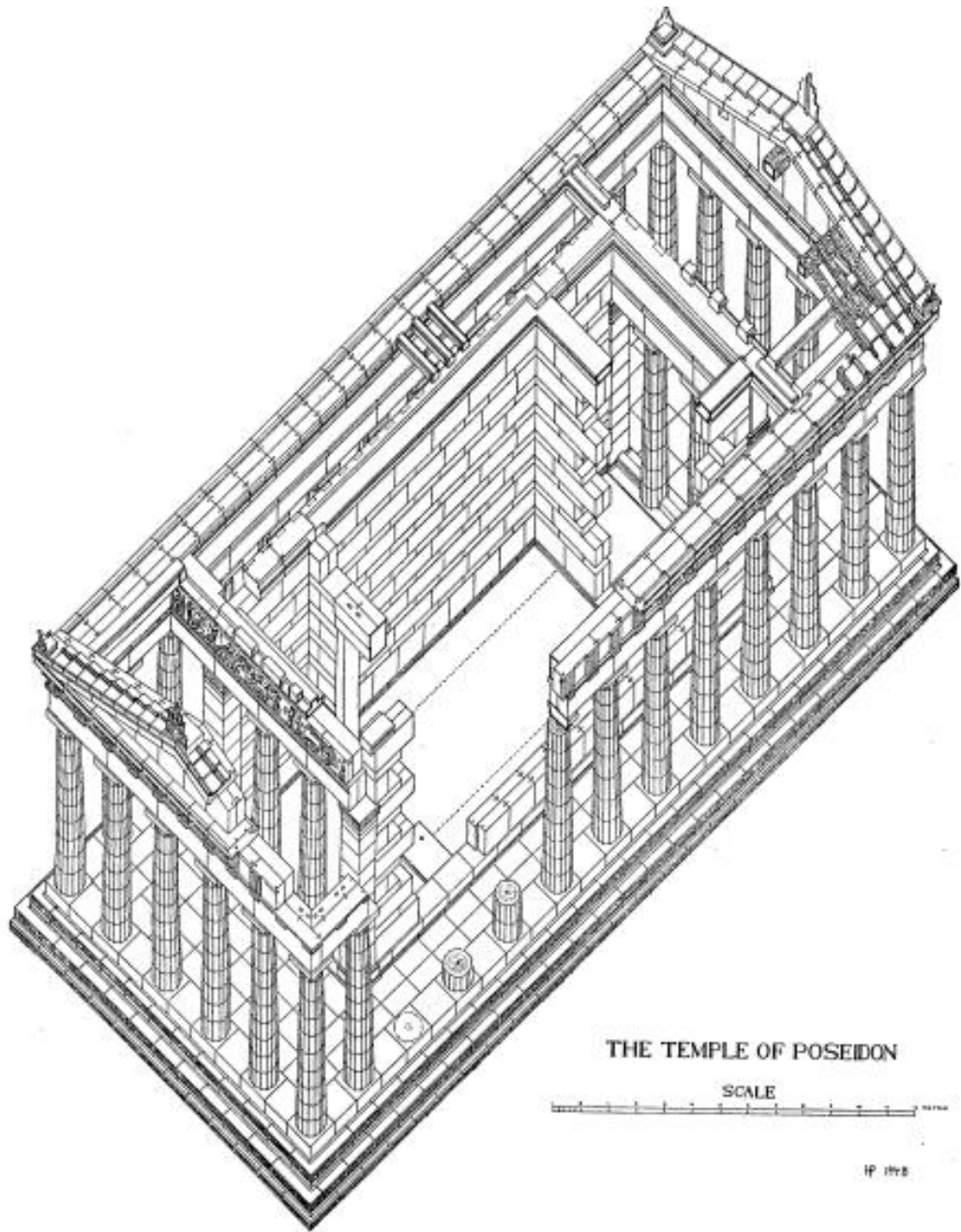
Εικόνα 30: Τα λατομεία και το μεταλλείο της περιοχής του Σουνίου (από Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 124, εικ. 119)

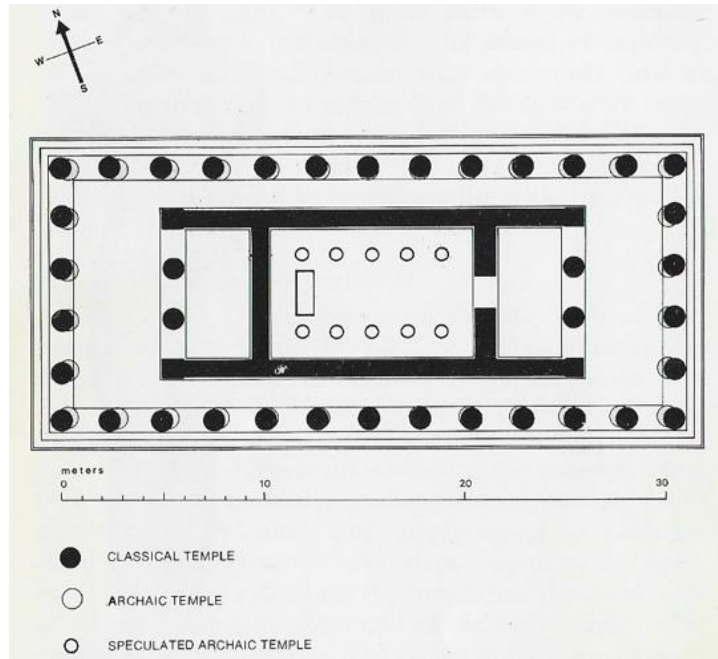
Εικόνα 31: Λατομείο στην Αгриλέζα (από Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 132, εικ. 126α).

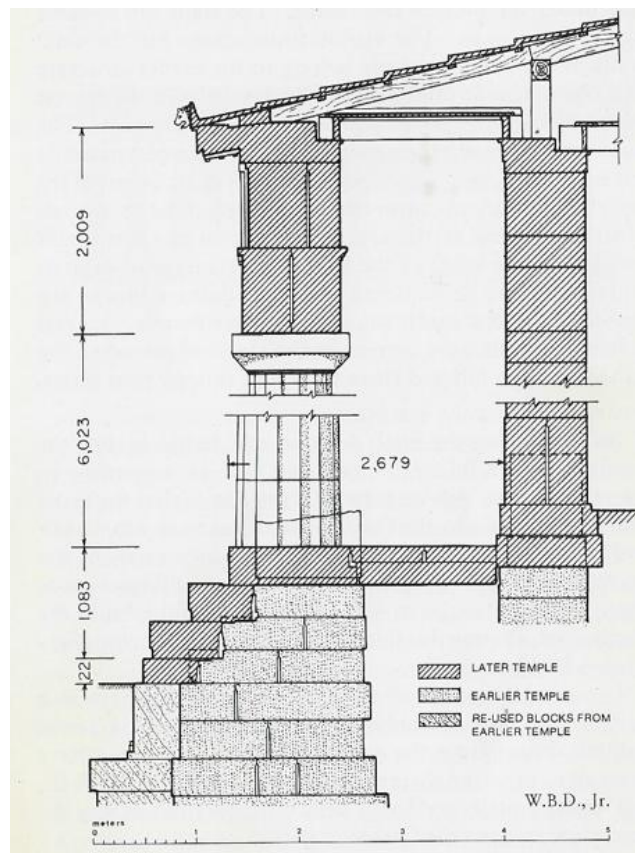
Εικόνα 32: Κάτοψη, τομή και φωτογραφία του λατομείου Αгриλέζας με ίχνη εξορύξεως σπονδύλων των κίωνων του κλασικού ναού (από Barletta 2017, 88, εικ. 86).

Εικόνα 33: Αξονομετρική αναπαράσταση του κλασικού ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο (από Plommer 1950, πίν. 8).

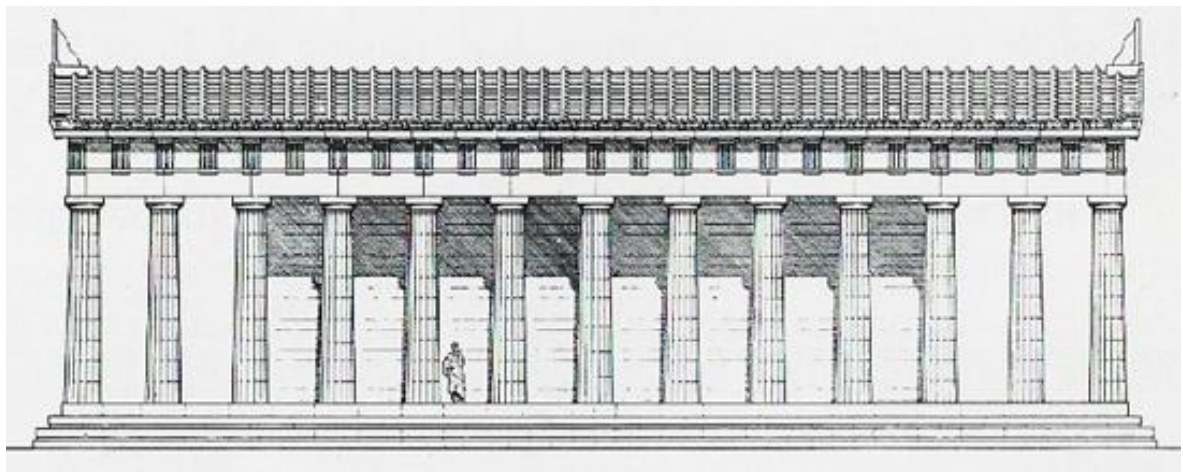
Εικόνα 34: Κάτοψη του αρχαϊκού και του κλασικού ναού του Ποσειδώνος (από Dinsmoor Jr. 1971, 14 κατά Dörpfeld 1884, πίν. 15).

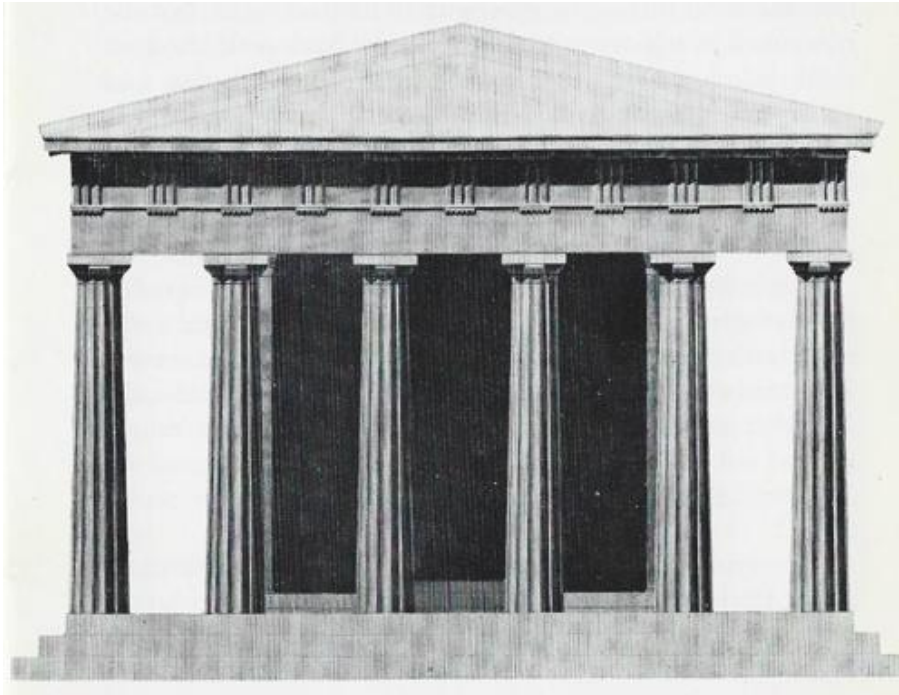
Εικόνα 35: Τομή του ναού του Ποσειδώνος με την επέκταση της θεμελίωσης για τη δημιουργία του ναού της Κλασικής περιόδου (από Dinsmoor Jr. 1971, 15. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

Εικόνα 36: Ο κλασικός ναός του Ποσειδώνος από τα νότια. Διακρίνονται οι υποτομές των δύο κατώτερων αναβαθμών της κρηπίδας (από Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 311, εικ. 15. Φωτ.: Θεοδοροπούλου-Πολυχρονιάδη 1/2015).

Εικόνα 37: Αποκατάσταση της νότιας όψης του ναού του Ποσειδώνος του 444-440 π.Χ. (από Dinsmoor Jr., 17. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

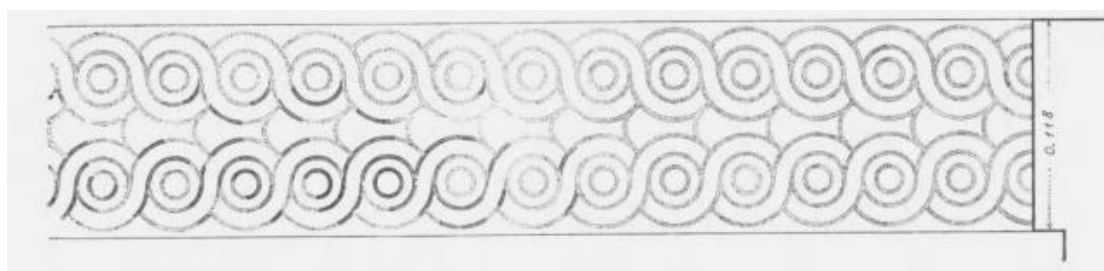
Εικόνα 38: Αποκατάσταση της ανατολικής πρόσοψης του ναού του Ποσειδώνας (από Society of Dilettanti 1817, πίν. 7).

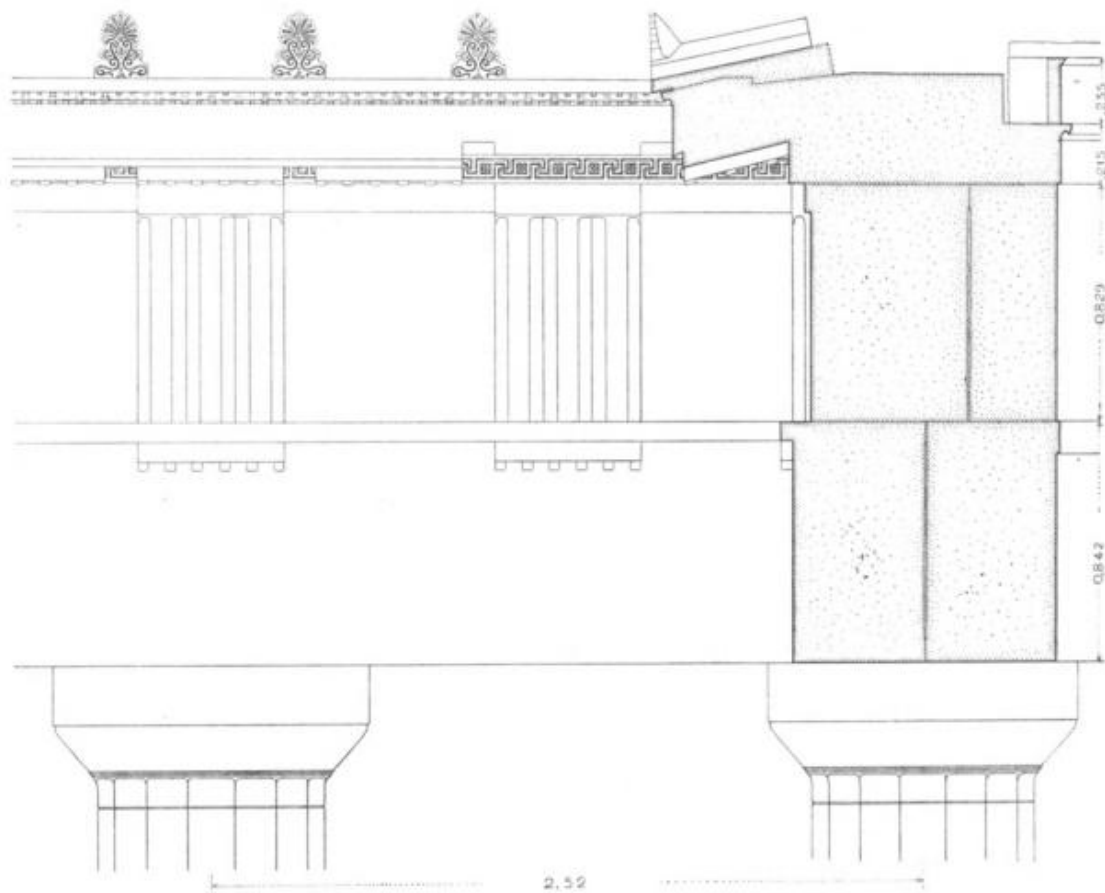
Εικόνα 39: Αποκατάσταση του ναού της Αφαίας στην Αίγινα. Διακρίνονται οι τρεις κίονες της βόρειας πλευράς που αποτελούνταν από σπονδύλους (από Furtwängler 1906, πίν. 36).

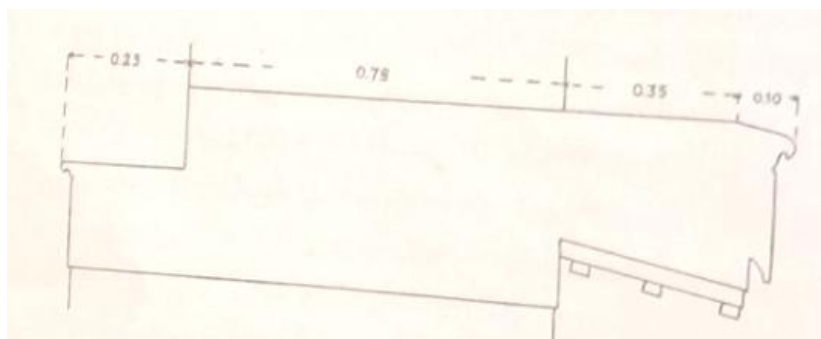
Εικόνα 40: Λίθος επιστυλίου του κλασικού ναού του Ποσειδώνος. Διακρίνεται το *σκαμνίον* στην επιφάνεια έδρασης, που εμφώλευε σε αντίστοιχη εσοχή του κιονοκράνου (από Plommer 1960, πίν. 59c).

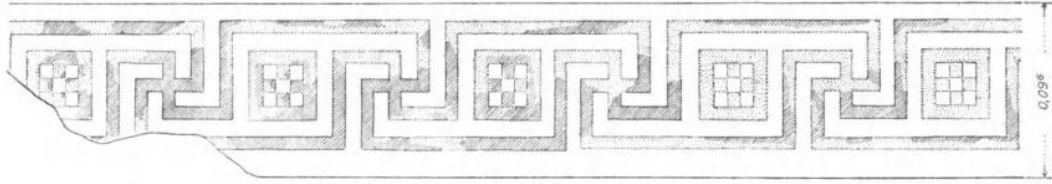
Εικόνα 41: Η γραπτή διακόσμηση της ταινίας του αντιθήματος του επιστυλίου με διπλό πλοχμό, ναός Ποσειδώνος, Σούνιο (από Ορλάνδο 1961, 14, εικ. 14).

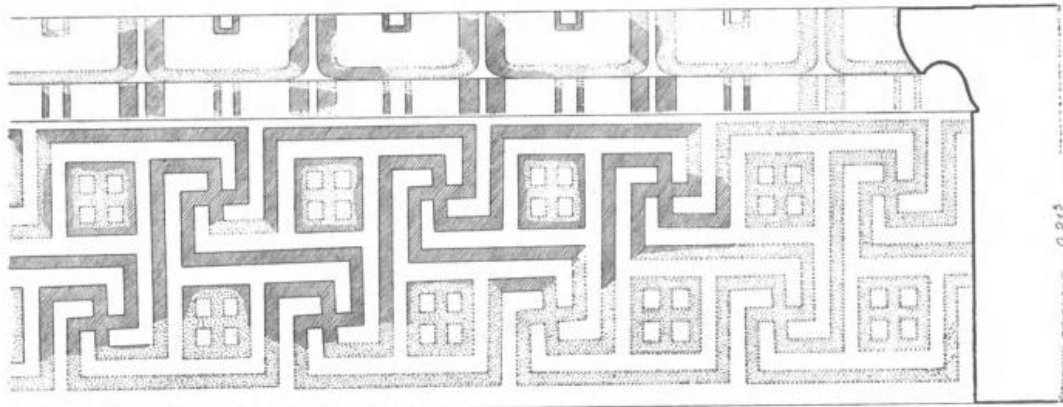
Εικόνα 42: Τμήμα της πρόσοψης των μακρών πλευρών του ναού του Ποσειδώνος. Διακρίνεται η γραπτή διακόσμηση της κατώτατης, επίπεδης ταινίας του οριζόντιου, δωρικού γείσου (από Ορλάνδο 1961, 8, εικ. 7).

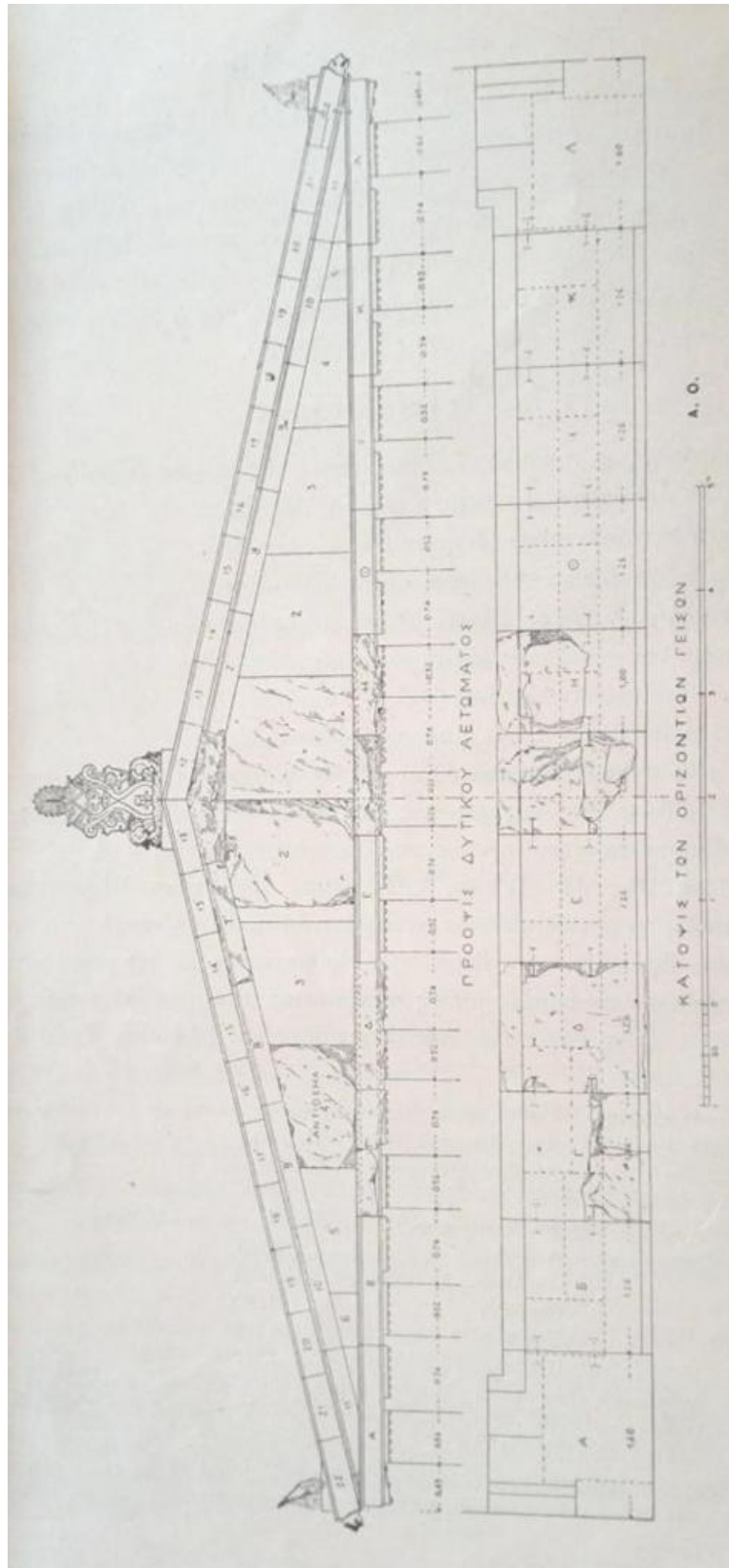
Εικόνα 43: Τομή οριζόντιου γείσου, ναός Ποσειδώνος (από Ορλάνδο 1915, εικ. 6).

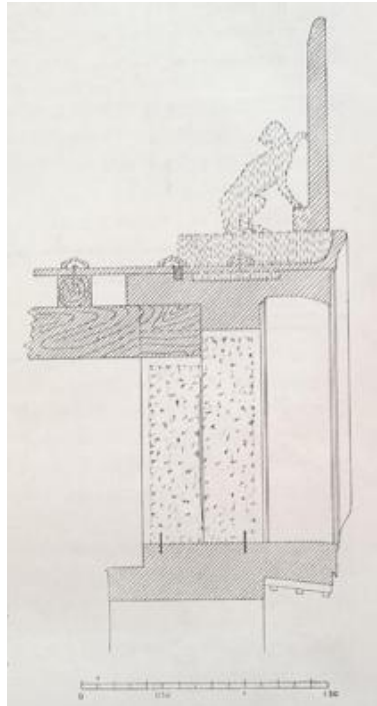
Εικόνα 44: Γραπτός μαίανδρος από την κατώτατη ταινία του οριζοντίου δωρικού γείσου, ναός Ποσειδώνος (από Ορλάνδο 1961, 9, εικ. 8).

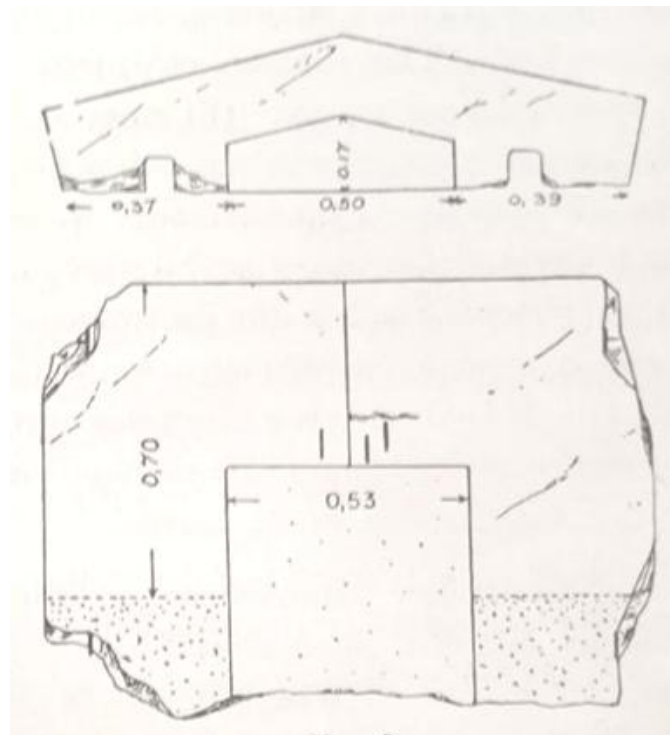
Εικόνα 45: Γραπτός, διπλός μαίανδρος από το υποδόκιο ή θράνο των μακρών πλευρών του πετρού (από Ορλάνδο 1961, 10, εικ. 10).

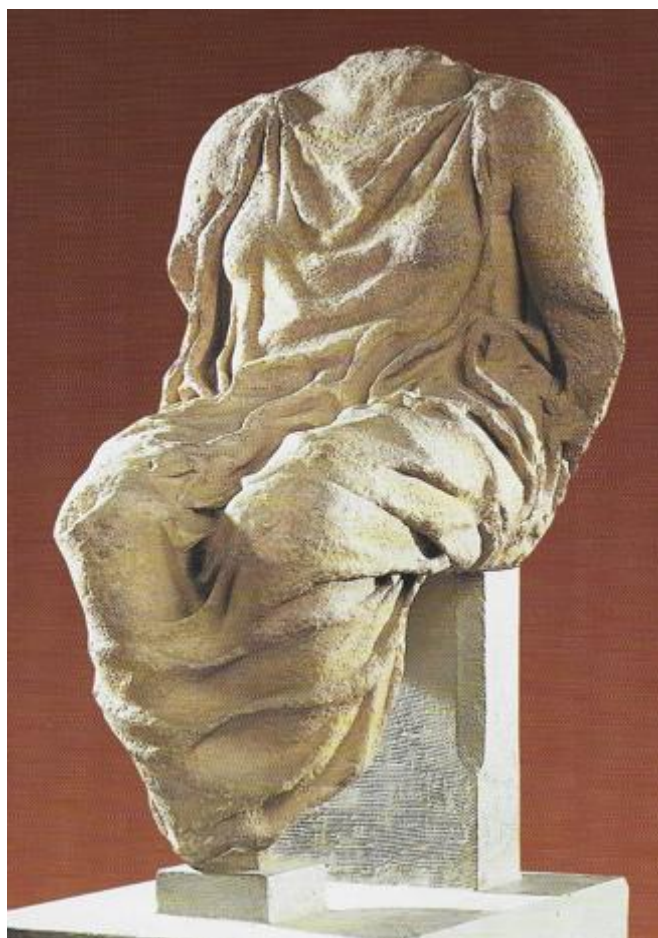
Εικόνα 46: Αναπαράσταση του δυτικού αετώματος του ναού του Ποσειδώνος του 444-440 π.Χ. (από Ορλάνδο 1915, 4, εικ. 3).

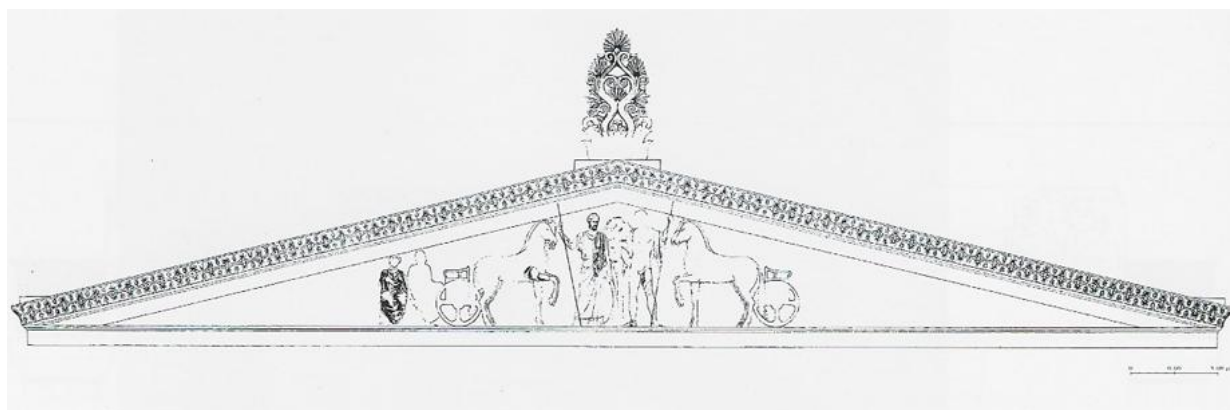
Εικόνα 47: Τομή κατά τον άξονα του αετώματος του ναού του Ποσειδώνος (Ορλάνδος 1915, 11, εικ. 7).

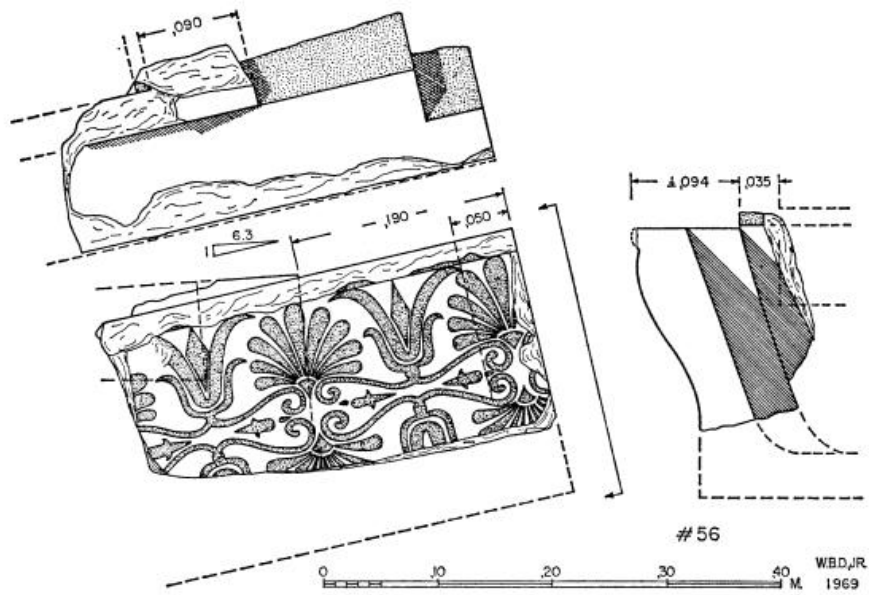
Εικόνα 48: Το κορυφαίο καταιέτιο γείσο του ναού του Ποσειδώνος (από Ορλάνδο 1915, 13, εικ. 9).

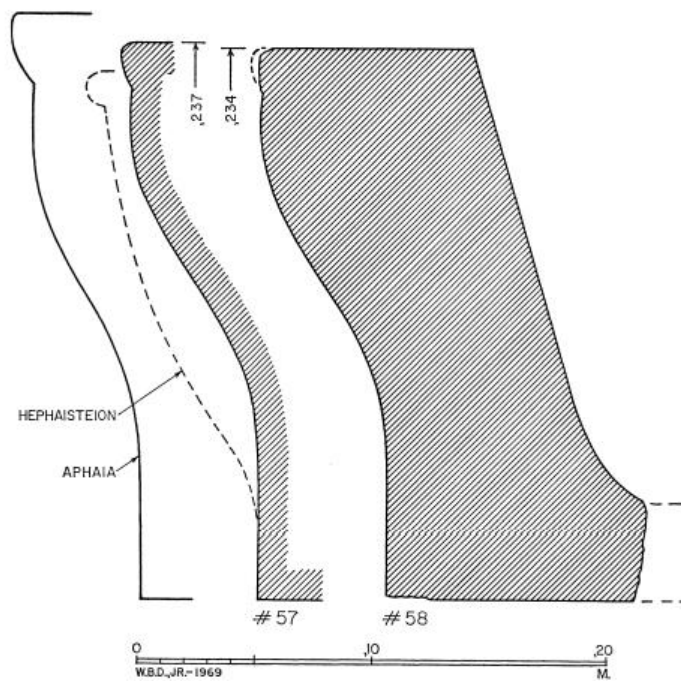
Εικόνα 49: Ακέφαλο άγαλμα καθιστής γυναικείας μορφής (Νύμφης;) που αποδίδεται στο ανατολικό αέτωμα του ναού του Ποσειδώνος, του 5^{ου} αι. π.Χ. (από Τατάκη 2003, 72, εικ. 52).

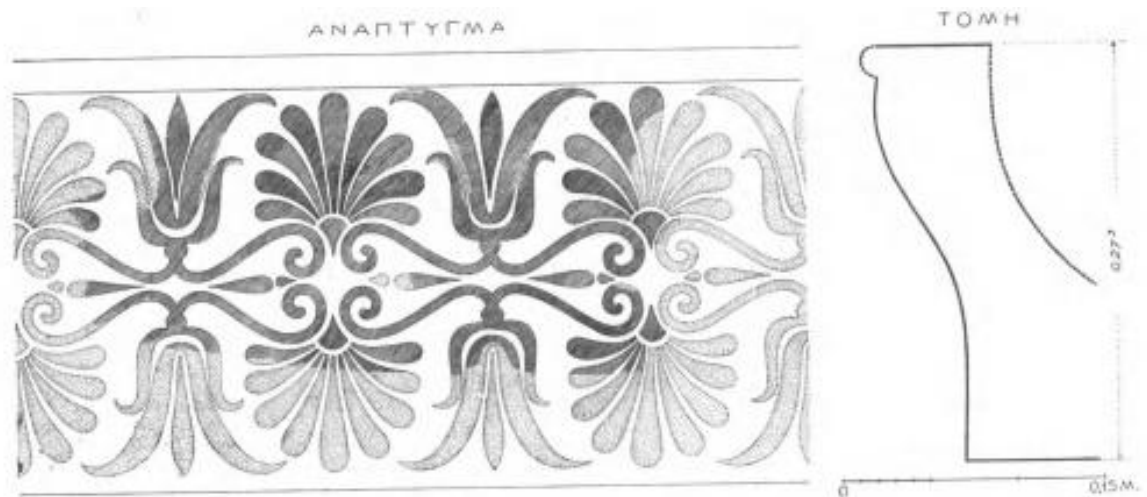
Εικόνα 50: Αναπαράσταση του ανατολικού αετώματος του ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο, του 5^{ου} αι. π.Χ. (από Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2003, 40, εικ. 42).

Εικόνα 51: Ανάπτυγμα, όψη και τομή της επαετίδος σίμης του ναού του Ποσειδώνος του 5^{ου} αι. π.Χ. (από Dinsmoor Jr. 1974, 221, εικ. 12. Σχ.: W.B.

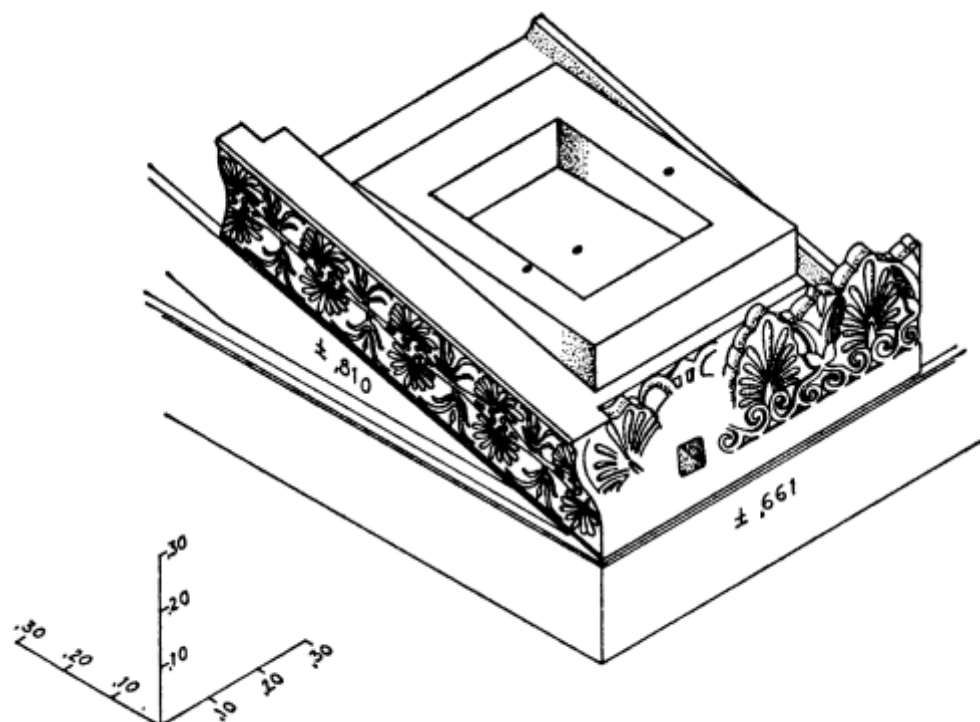
Εικόνα 52: Κατατομή της σίμης του ναού της Αφείας, του Ηφαιστείου και του ναού του Ποσειδώνος (από Dinsmoor Jr. 1974, 223, εικ. 15. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

Εικόνα 53: Ανάπτυγμα του γραπού κοσμήματος και κατατομή της επαετίδος σίμης του ναού του Ποσειδώνος (από Ορλάνδο 1961, 4, εικ. 2).

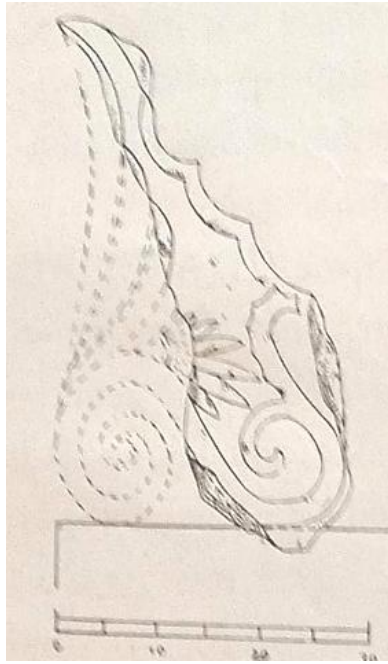
Εικόνα 54: Η διάτρητη σίμη των πετρών του ναού του Ποσειδώνος (στο ναό του Άρεως της Αγοράς στη Ρωμαϊκή Εποχή), (από Dinsmoor Jr. 1974, πίν. 43, εικ. 18).

Εικόνα 55: Αποκατάσταση γωνίας της στέγης του ναού του Ποσειδώνος. Διακρίνεται η διάτρητη σίμη του περού και η επαετίς σίμη, συμφυής με βάθρο γωνιακού ακρωτηρίου (από Dinsmoor Jr. 1974, 222, εικ. 13).

Εικόνα 56: Η διάτρητη σίμη των Μνησικλείων Προπυλαίων, βορειοανατολική γωνία (από Μπούσκαρη 2000, 63, εικ. 33).

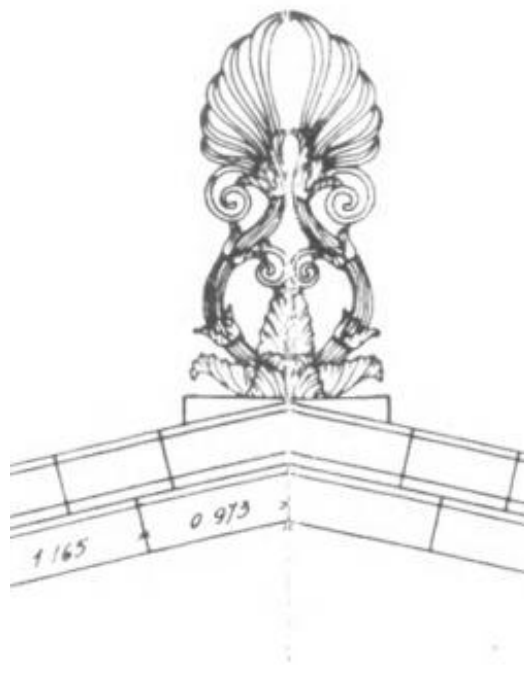
Εικόνα 57: αποκατάσταση γωνιακού ακρωτηρίου του ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο (από Ορλάνδο 1915, 24, εικ. 18).

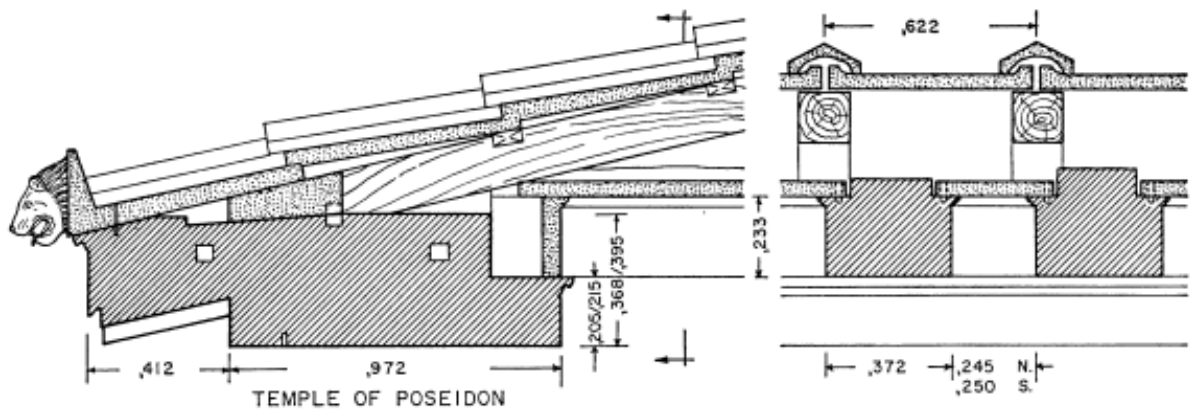
Εικόνα 58: Το κεντρικό ακρωτήριο του ναού του Ποσειδώνος από μάρμαρο Αγιριλέζας (από Τατάκη 2003, 66, εικ. 47).

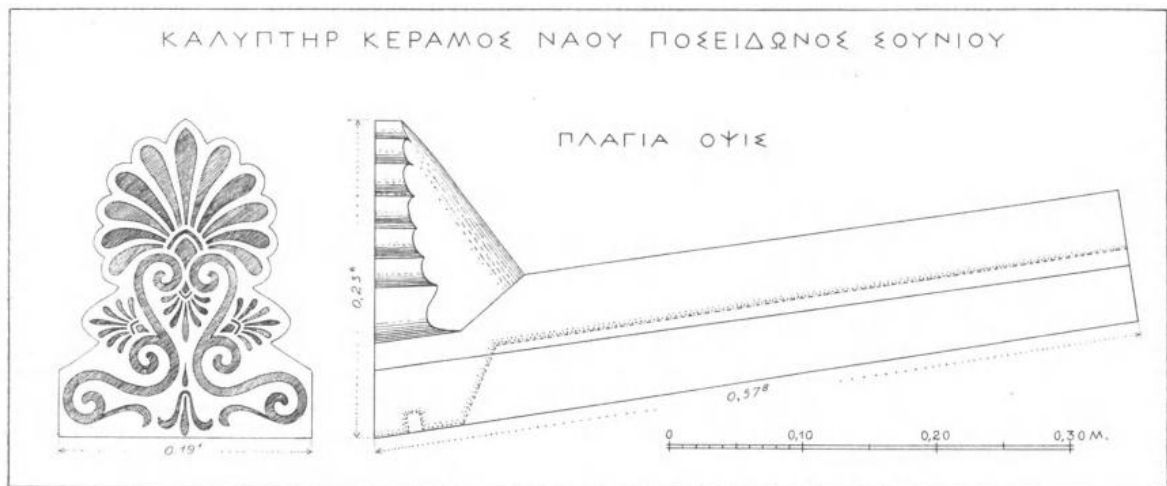
Εικόνα 59: Αποκατάσταση του κεντρικού ακρωτηρίου του ναού της Αφαίας στην Αίγινα (από Furtwängler 1906, πίν. 53).

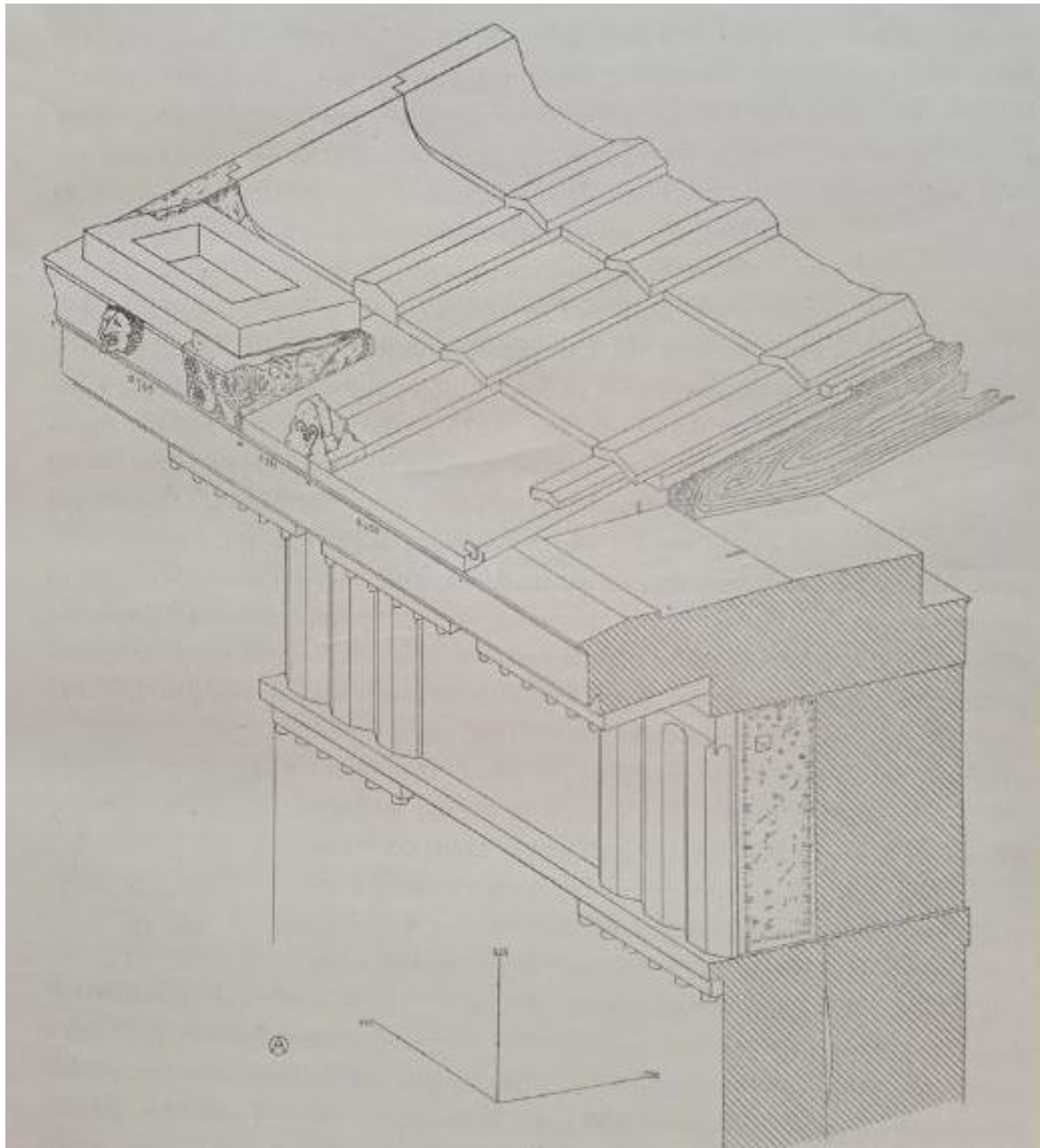
Εικόνα 60: Κεντρικό ακρωτήριο του Παρθενώνος (από Ορλάνδο 1977-1978, πίν. 28).

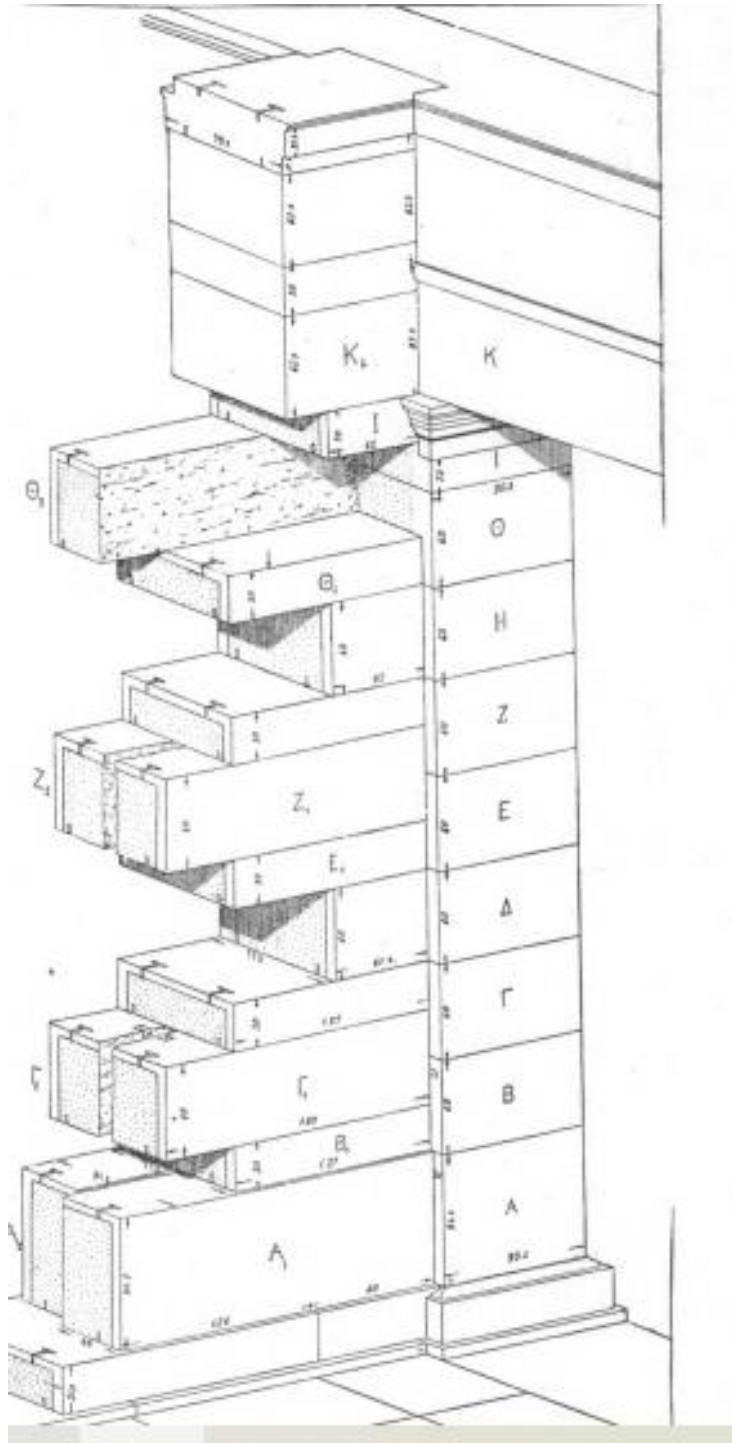
Εικόνα 61: Τομή τμήματος της στέγης και της οροφής του ναού του Ποσειδώνος (από Dinsmoor Jr. 1974, 218, εικ. 6. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

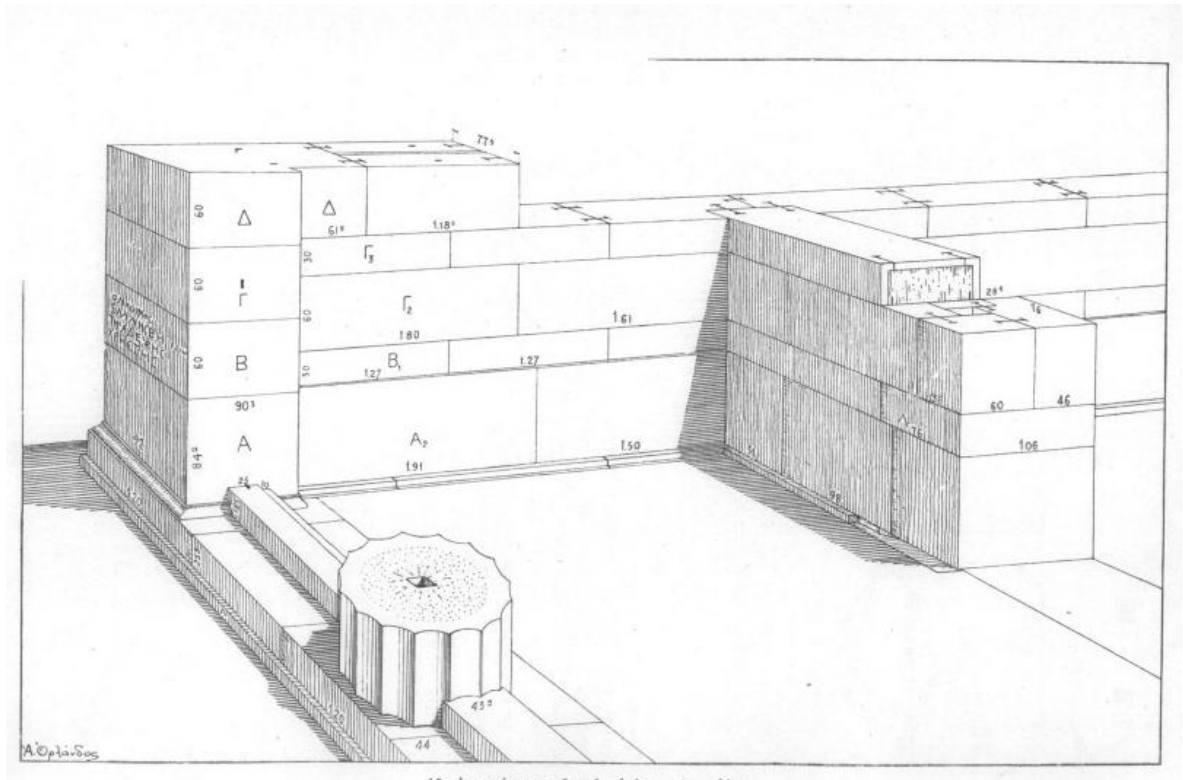
Εικόνα 62: Αναπαράσταση της πρόσοψης και της πλάγιας όψης ηγεμόνος καλυπτήρος από το ναό του Ποσειδώνος στο Σούνιο (από Ορλάνδο 1961, 7, εικ. 6).

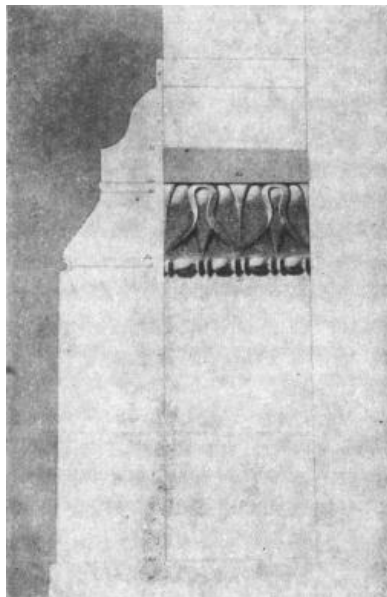
Εικόνα 63: Προοπτική αναπαράσταση της γωνίας της στέγης του ναού του Ποσειδώνος. Ο αρμός των στρωτήρων κεράμων και κατ' επέκταση ο ηγεμών καλυπτήρας αντιστοιχεί στον άξονα της υποκείμενης οδού και όχι σε πρόμοχθο (από Ορλάνδο 1961, 19, εικ. 13).

Εικόνα 64: Προοπτική αναπαράσταση της ΝΑ γωνίας του προδόμου. Διακρίνεται το ισόδομο σύστημα δόμησης των παραστάδων, το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας, ο κυματοφόρος τοιχοβάτης και το επίκρανο της παραστάδας (από Ορλάνδο 1917, 215, εικ. 2).

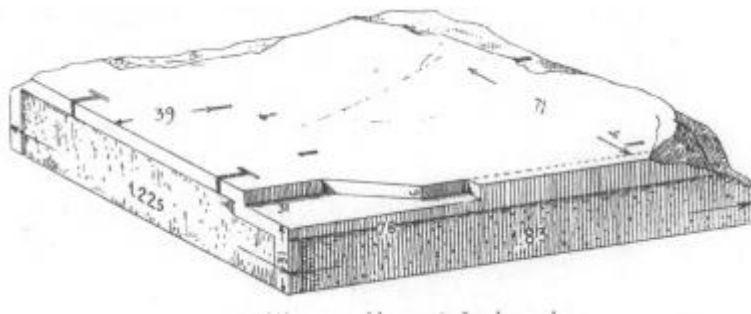
Εικόνα 65: Αναπαράσταση του νότιου ημίσεως του προδόμου. Διακρίνεται το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας και η επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. στη νότια παραστάδα (από Ορλάνδο 1917, 222, εικ. 15).

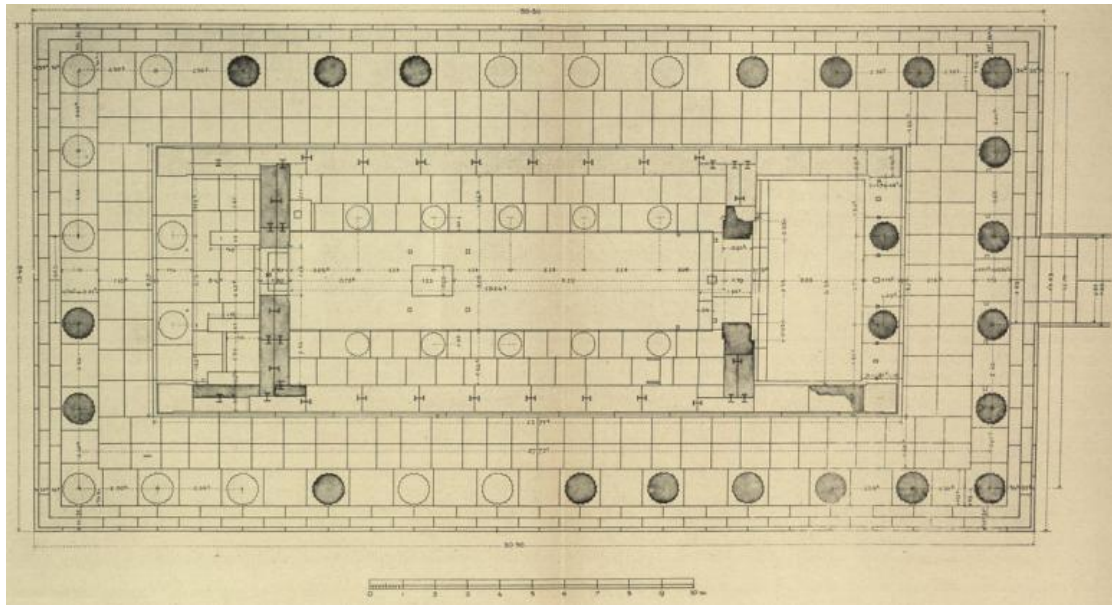
Εικόνα 66: Τομή του επίκρανου της παραστάδας με τον ανάγλυφο διάκοσμο του λέσβιου κυματίου (από Ορλάνδο 1961, 17, εικ. 16, κατά Blouet 1838).

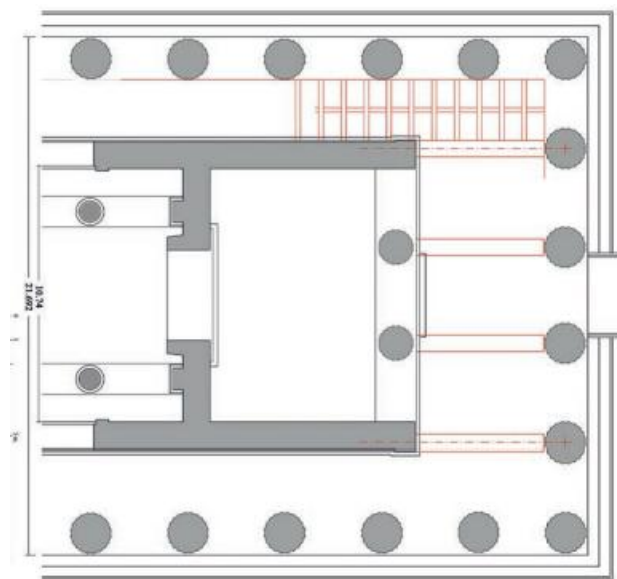
Εικόνα 67: Τμήμα της βόρειας παραστάδας του προνάου του ναού του Ποσειδώνας με χαραγμένο το όνομα του λόρδου Byron (από Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2003, 20, εικ. 17).

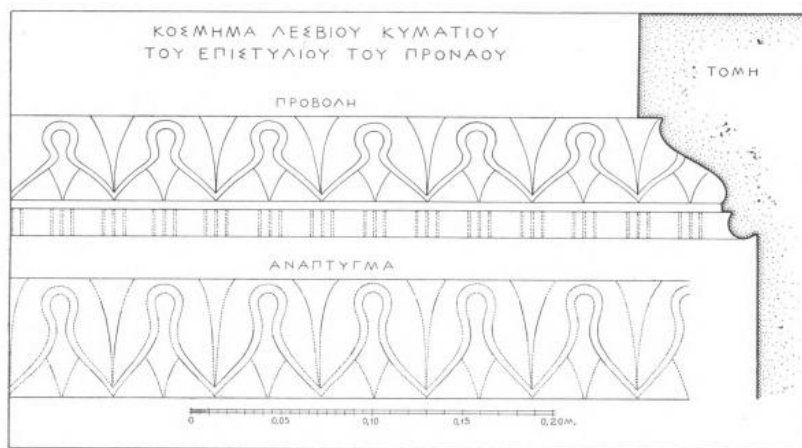
Εικόνα 68: Λίθος του τοιχοβάτη του θυραίου τοίχου από μάρμαρο (από Ορλάνδο 1917, 220, εικ. 11).

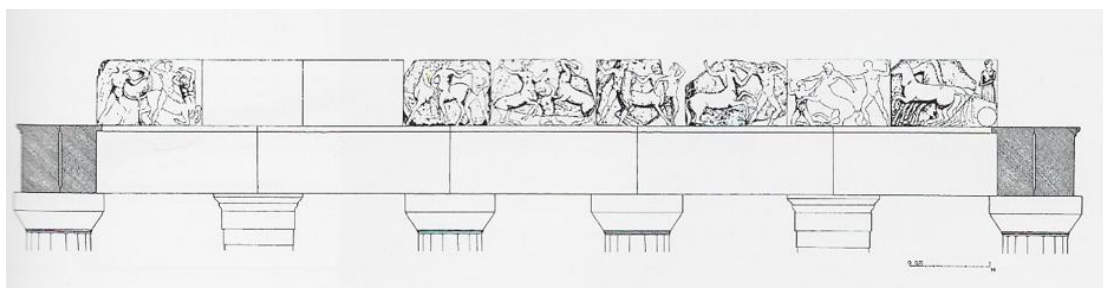
Εικόνα 69: Κάτοψη του ναού της Αφαίας. Διακρίνεται η προεξοχή προς το σηκό της θύρας του προνάου, εν είδει παραστάδας (από Furtwängler 1906, πίν. 32).

Εικόνα 70: Σχεδιαστική αποκατάσταση της ανατολικής πλευράς του ναού του Απόλλωνος στους Δελφούς, του 4^{ου} αι. π.Χ. Διακρίνονται οι δοκοί της οροφής (με κόκκινο) και οι προεξοχές της θύρας του προνάου προς τον σηκό (από Kanellorouλος και Petrakis 2018, 189, εικ. 11, κατά Amandry και Hansen).

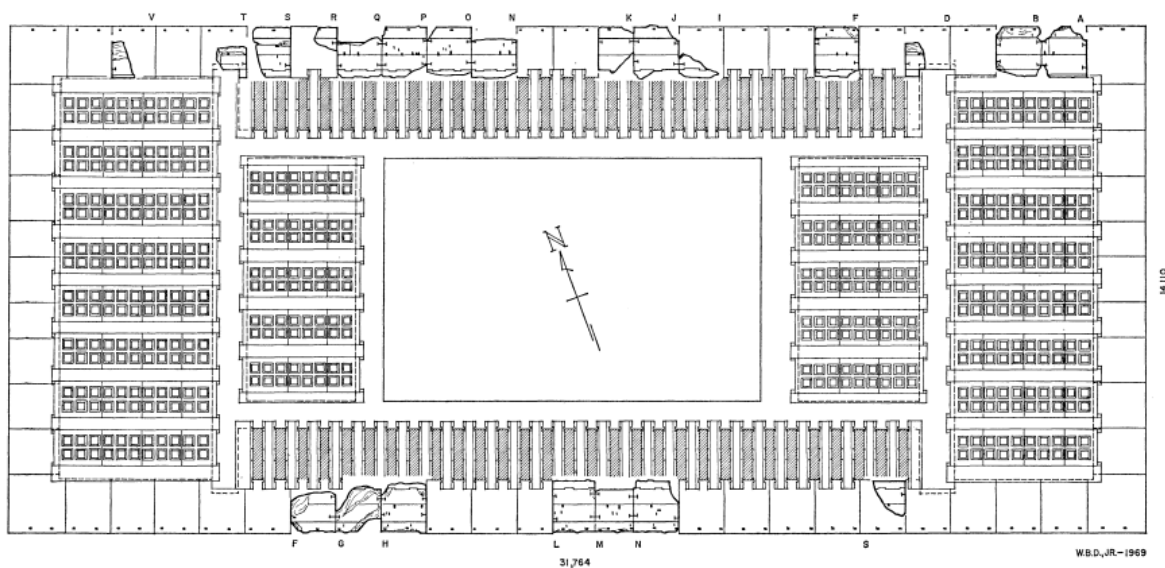
Εικόνα 71: Αναπαράσταση της διακόσμησης του λέσβιου κυματίου του αντιθήματος του επιστύλιου του Ορλάνδου (από Ορλάνδο 1961, 15, εικ. 15).

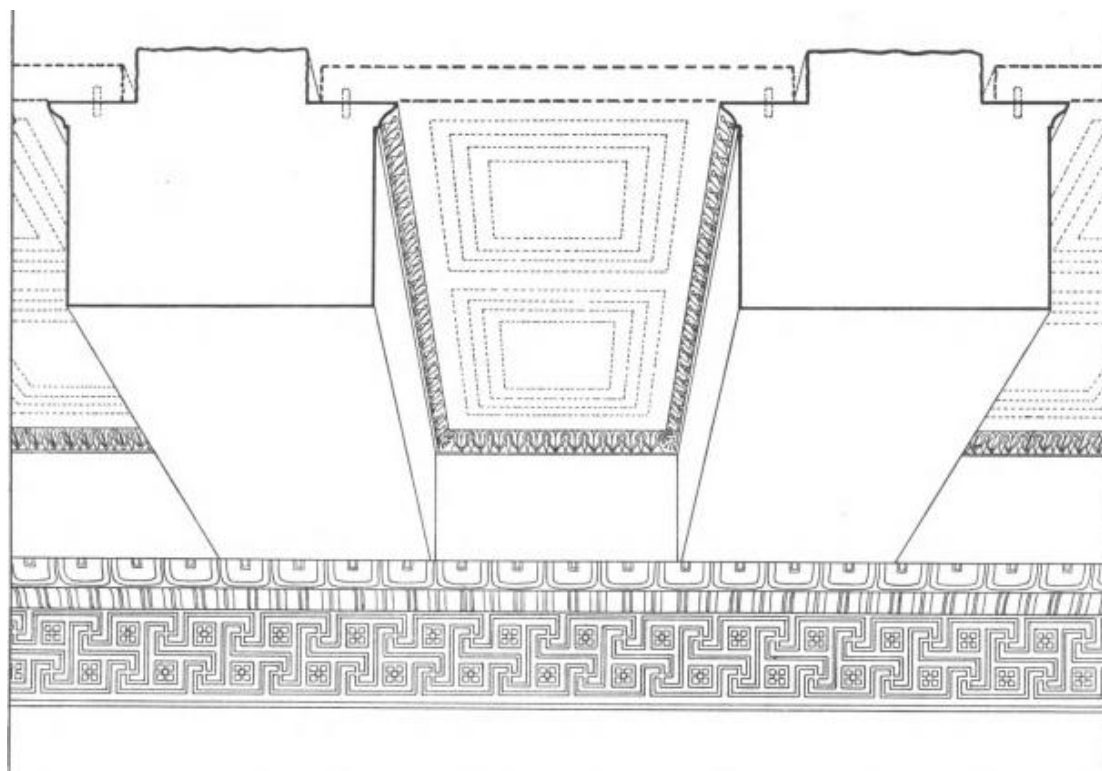
Εικόνα 72: Αποκατάσταση της ιωνικής ζωφόρου του προνάου, πάνω από το επιστύλιο του προνάου (από Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2003, 39, εικ. 40, κατά Δεληβορριά).

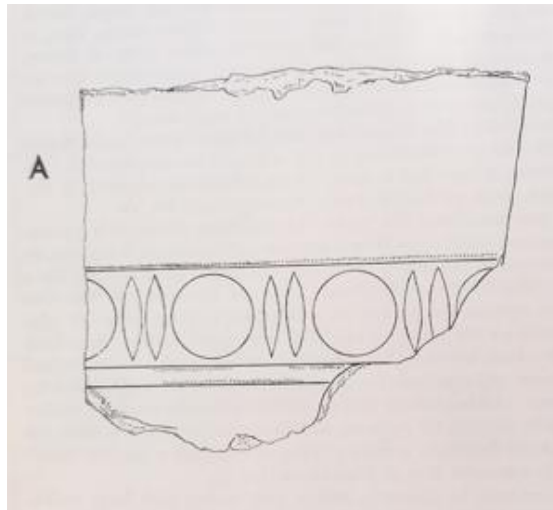
Εικόνα 73: Απολεσθείσες πλάκες (C1 και Α7) της ιωνικής ζωφόρου του ναού του Ποσειδώνος με σκηνή Γιγαντομαχίας (από Delivorrias 1969, πίν. 64,2).

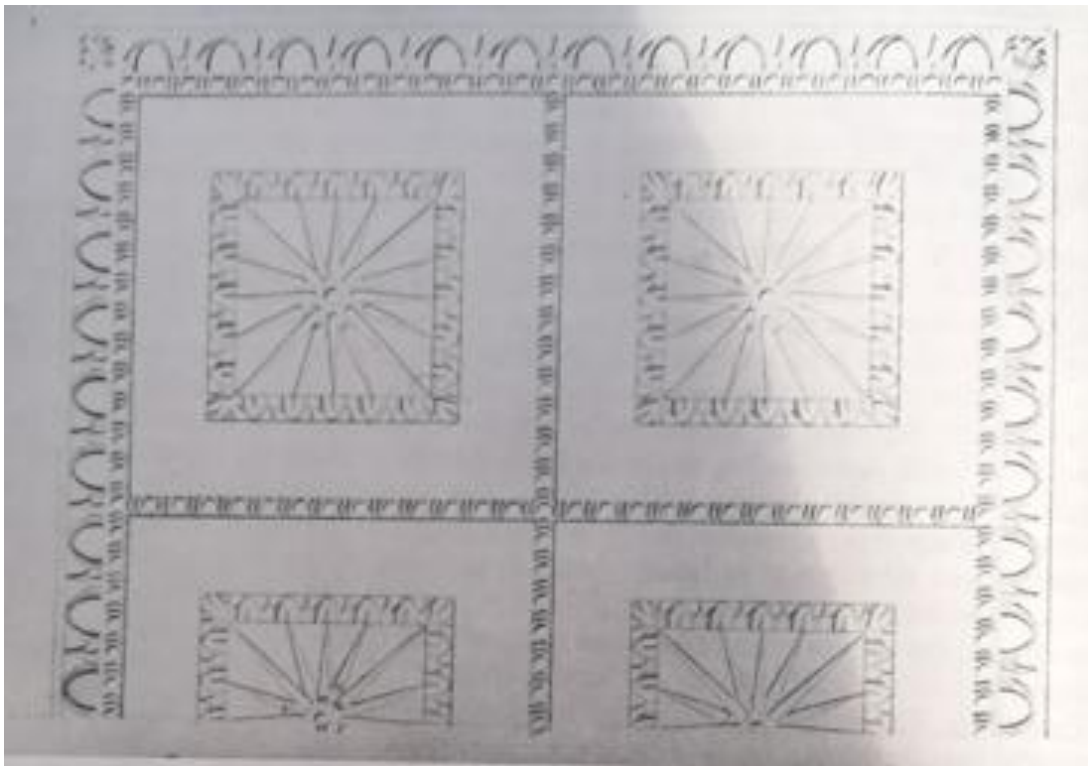
Εικόνα 74: Αποκατάσταση της οροφής του ναού του Ποσειδώνος (από Dinsmoor Jr. 1974, 216, εικ. 4. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

Εικόνα 75: Αναπαράσταση τμήματος της οροφής του περού με τη γραπτή διακόσμηση του υποδόκιου ή θράνου. Η ύπαρξη των φατνωμάτων είναι υποθετική (από Ορλάνδο 1961, 13, εικ. 13).

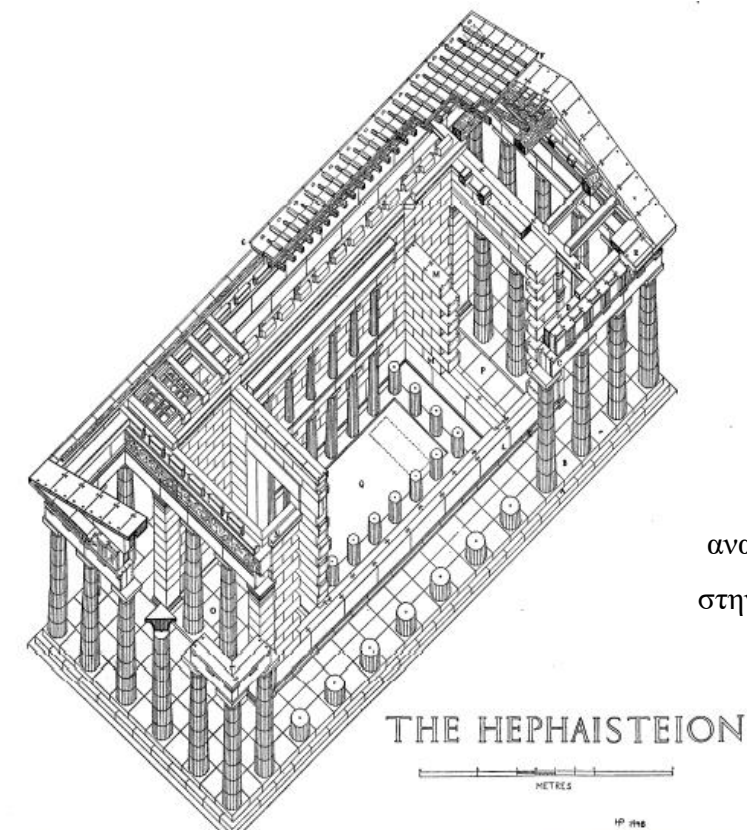
Εικόνα 76: μαρμάρινο θραύσμα, το οποίο ο Plommer απέδωσε σε πλάκα της οροφής του ναού του Ποσειδώνας (από Plommer 1960, 222, εικ. 2 Α).

Εικόνα 77: Αποκατάσταση πλάκας οροφής του ναού της Νεμέσεως (από Plommer 1960, 232, εικ. 8,κατά Gandy).

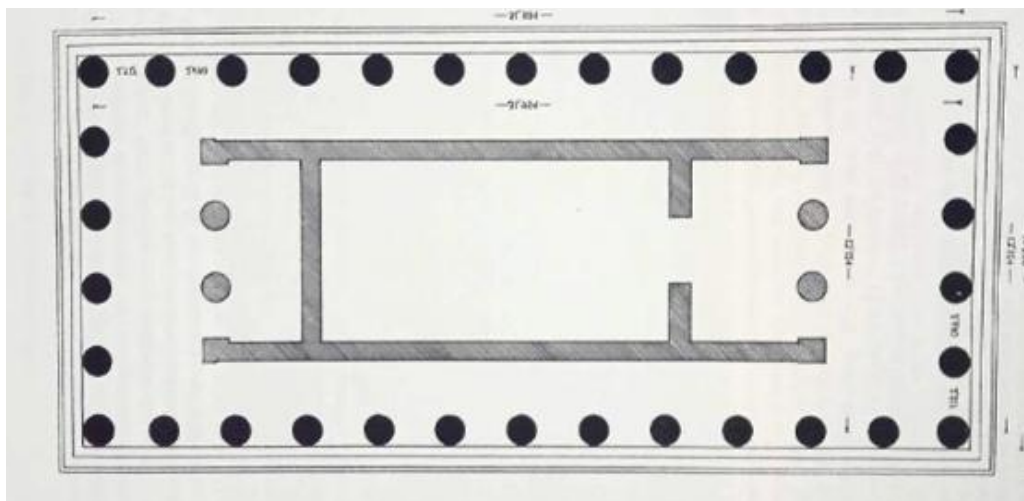
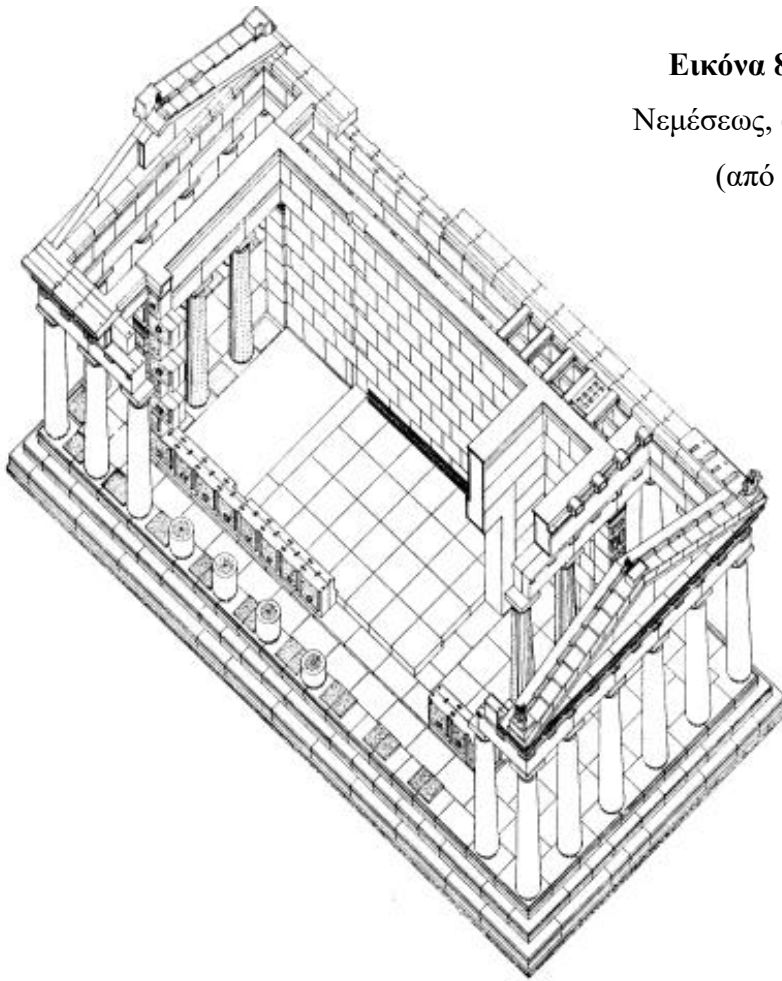

Εικόνα 78: Η βόρεια πλευρά του ναού του Ποσειδώνος, όπως σώζεται σήμερα. Διακρίνεται η υποδομή-στερεοβάτης του κλασικού ναού (από Raga και Miles 2016, εικ. 10).

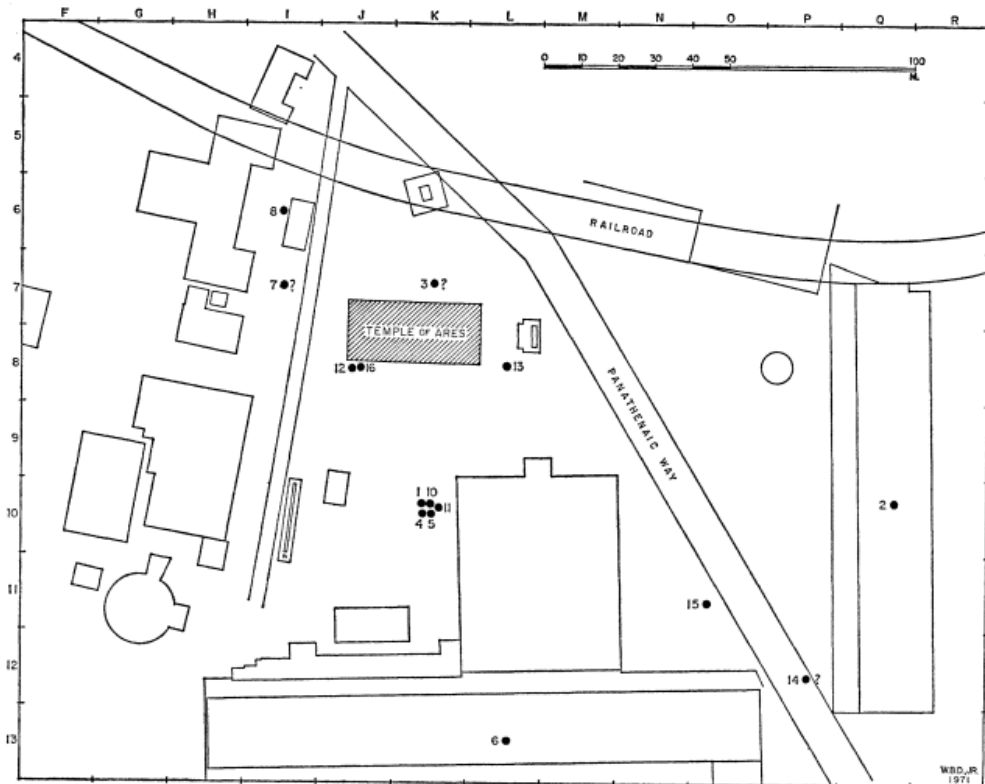

Εικόνα 79: Αξονομετρική αναπαράσταση του ναού του Ηφαίστου στην Αγορά (από Plommer 1950, πίν. 7).

Εικόνα 80: Ο ναός της Ραμνουσίας
Νεμέσεως, αξονομετρική αναπαράσταση
(από Plommer 1950, πίν. 9).

Εικόνα 81: Κάτοψη του ναού του Άρεως στην Αγορά της Αθήνας (από Dinsmoor 1940, 10, εκ. 5).

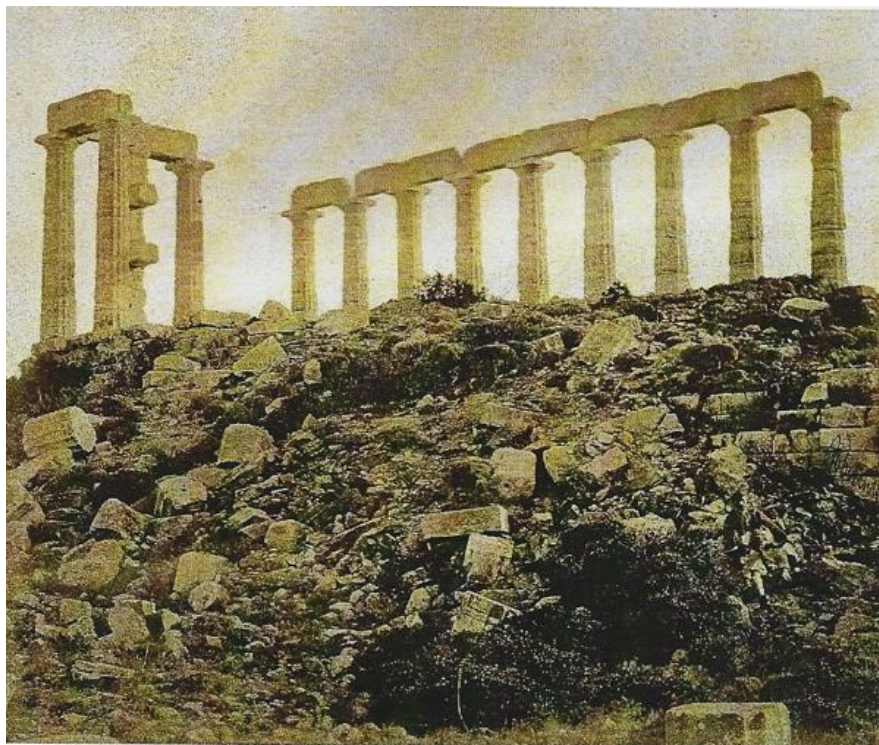
Εικόνα 82: Θέσεις ανεύρεσης τμημάτων της μαρμάρινης σίμης του ναού του Ποσειδώνος στην Αγορά της Αθήνας (από Dinsmoor Jr. 1974, 236, εικ. 27. Σχ.: W.B. Dinsmoor Jr.).

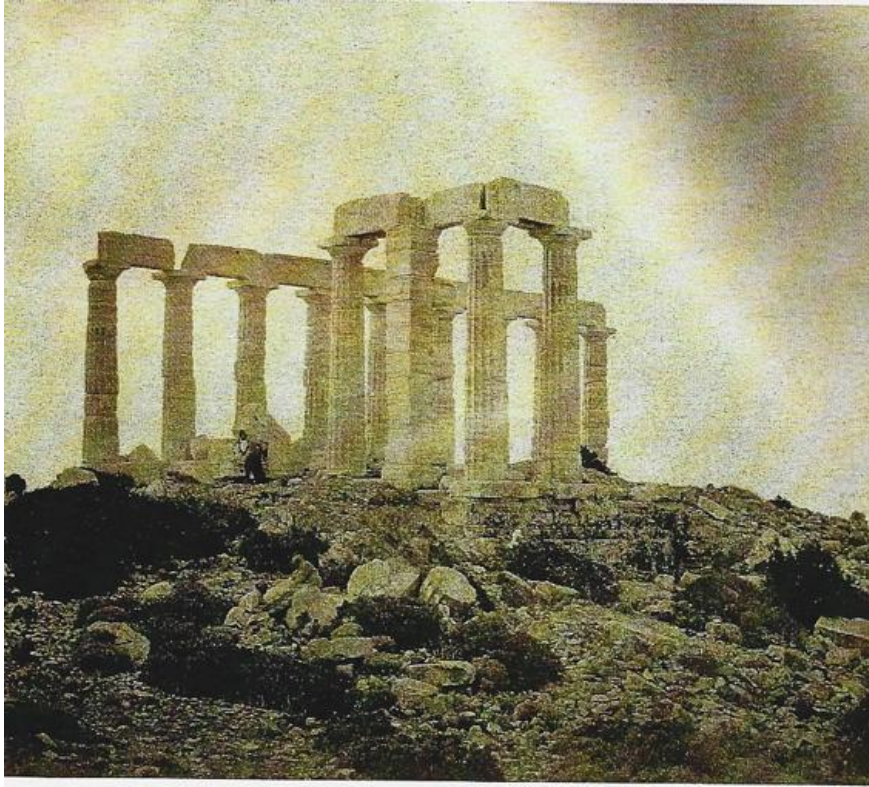
Εικόνα 83: Τρισδιάστατη αναπαράσταση του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο (από J. Goodinson, <https://www.anasynthesis.co.uk/index.php/articles/temple-of-poseidon> , τελευταία επίσκεψη: 20/11/2022).

Εικόνα 84: Τρισδιάστατη αποκατάσταση του ιερού του Ποσειδώνας του 5^{ου} αι. π.Χ. Διακρίνεται ο περίβολος, το πρόπυλο, οι στοές και ο ναός του Ποσειδώνας (από J. Goodinson, <https://www.anasynthesis.co.uk/index.php/articles/temple-of-poseidon> , τελευταία επίσκεψη: 20/11/2022).

Εικόνα 85: Άποψη του ναού του Ποσειδώνας από ΒΔ (από Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 306, εικ. 6. Φωτ.: J. Robertson 1853-1854).

Εικόνα 86: Άποψη του ναού του Ποσειδώνος από ΒΔ (από Theodoropoulou-Polychroniadis 2015, 306, εικ. 5. Φωτ.: J. Robertson 1853-1854).